

ФЕЛИКСЪ Ф. КАНИЦЪ

ЖИВОТЪ, ПЖТУВАНИЯ И НАУЧНО ДѢЛО

ОТЪ

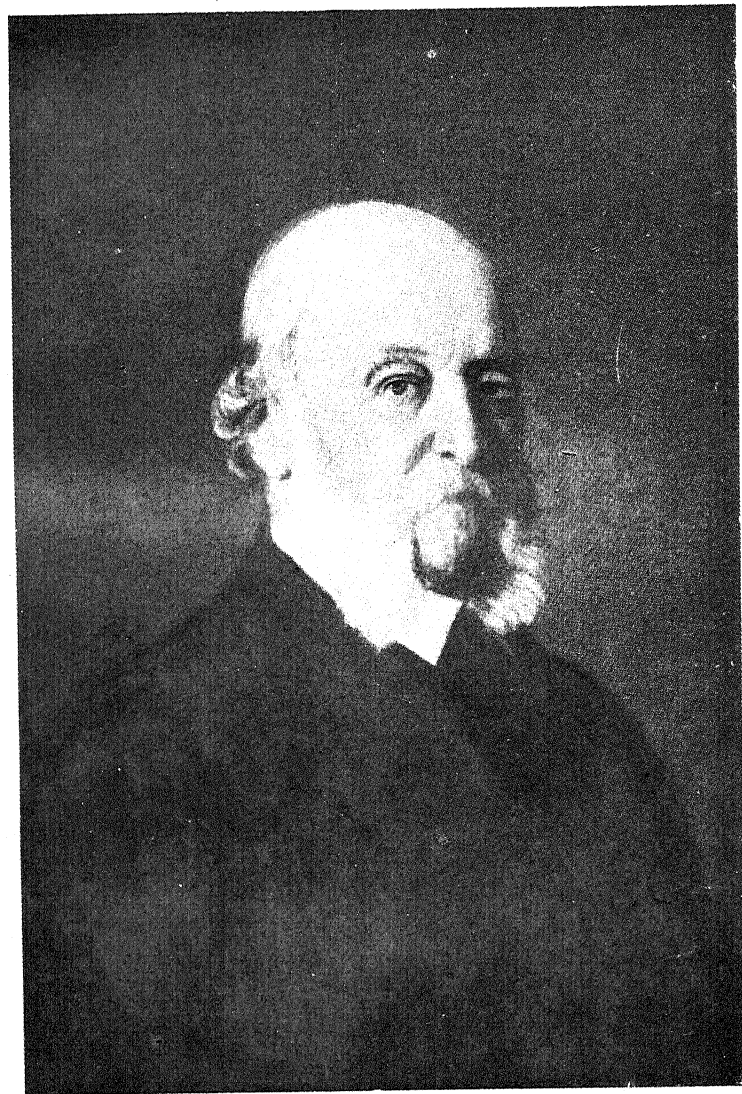
ГЕЗА ФЕХЕРЪ

ПОДЪ РЕДАКЦИЯТА НА

СТ. РОМАНСКИ

ИЗДАВА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЪ
ОТЪ ФОНДЪ „НАПРЕДЪКЪ“

ФЕЛИКСЪ Ф. КАНИЦЪ

СЪДЪРЖАНИЕ

	Стр.
Феликсъ Каницъ отъ Геза Фехеръ. Въмѣсто предговоръ, отъ Ст. Романски.	VII
Предговоръ къмъ българското издание, отъ автора.	1

Първа часть

Образование	5
Пжтувания въ Сърбия	13
Пжтувания въ България	33
1. Българскиятъ черковенъ въпросъ и ролята на Каницъ въ него	34
2. Татаритѣ и черкезитѣ въ България. Българската еми- грация и русофобското настроение	47
3. Ролята на Каницъ въ българския въпросъ. Трудно- ститѣ презъ неговитѣ пжтувания	51
4. Съчинението „Дунавска България и Стара-планина“. Дейността на Каница въ полза на българитѣ	68
5. Каницъ и освобождението на България.	87
6. Признателността на българитѣ къмъ Каница. Каницъ и руско-българскиятъ въпросъ	92
Голѣмитѣ трудове на Каница за Сърбия (1883-1904 г.)	102
Завършекъ	108

Втора часть

Научната дейность на Каница	113
Каницъ като географъ	114
Каницъ като археологъ	124
Каницъ като етнографъ	134
Трудоветѣ на Ф. Каницъ	139

Притурка

Писма отъ 1876-1881 год.	143
----------------------------------	-----

ФЕЛИКСЪ КАНИЦЪ ОТЪ ГЕЗА ФЕХЕРЪ

ВМЪСТО ПРЕДГОВОРЪ

Краятъ на XVIII вѣкъ е начало не само на новъ общественъ редъ въ Европа, но и на нови схващания, нови методи и нови интереси въ всички клонове на науката. Нови идеи раздрусаха свѣта, и тѣ проникнаха сжщо въ границитѣ на Отоманската империя, въ чиито предѣли отъ столѣтия насамъ стоеха оградени и откжснати отъ останалия европейски свѣтъ нѣколко народа, два отъ които, гърци и българи, бѣха дори значително допринесли за развоя на европейската култура: последната изцѣло почива, както се знае, върху културата на древнитѣ елини, чиито потомци сж, поне по езикъ, днешнитѣ гърци, а просвѣтата на православнитѣ славянски народи води началото си отъ българскитѣ славяни. Това обаче не попрѣчи да останатъ и тѣ, както и ония тѣхни другари по сждба, които тепърва по-късно изпъкватъ на историческата стѣгда, почти или съвсемъ забравени дори до началото на XIX вѣкъ. Новитѣ идеи раздвижватъ, естествено, най-рано ония отъ тѣхъ, които сж въ най-лесни сношения, по море, съ западна Европа — гърцитѣ, — или пъкъ граничатъ непосредно съ нѣкоя европейска държава — сърбитѣ, — които затова тъкмо и най-рано успѣватъ да извоюватъ политическата си самостоятелностъ.

Безредицитѣ, които разяждаха тогавашна Турция, постояннитѣ ѝ воювания навънъ и вътре въ страната, освобождението на Сърбия, а сетне и въстанието на гърцитѣ, и стремезътъ на нѣкои западноевропейски народи,

особено англичани и французи, да закрепятъ търговскитѣ си интереси въ източната частъ на Сръдиземно-море, всичко това дадепотикъ да се прояви наученъ интересъ и къмъ населението на Балканския полуостровъ, особено въ по-южнитѣ му части. Подъ видъ на пжтеписи се изнасятъ отъ френския генераленъ консулъ при Али паша Янински, Пуквилъ (F. C. Pouqueville, 1805 г.), и отъ английския полковникъ Ликъ (W. M. Leake, 1814 г.) важни сведения за етническия съставъ на Гърция, Албания и Македония и за битовитѣ особености на различнитѣ населения — гърци, власи, албанци, българи и др., — които изпълватъ тия провинции на нѣкогашната Отоманска империя. По-късно научнитѣ интереси въ тая посока се засилватъ и, покрай французи, като Ами Буе, Бланки, Сиприанъ Робертъ, Г. Лежанъ и др., явяватъ се и руси, чиито интереси къмъ населението на Балканския полуостровъ стои въ свръзка съ руско-турскитѣ войни (Венелинъ) или пъкъ се дължи на засилване интереситѣ на славянската наука изобщо, плодъ на което е пжтуването на Викторъ Григоровичъ, единъ отъ четиримата първи професори по славянска филология въ Русия, въ Света-гора, Македония и България (1844—1845 г.).

Любопитно е, че въ географски най-близката до тогавашна Турция европейска държава, въ Австро-Унгария, гдето при това, благодарение на славянскитѣ ѝ населения, поставени въ тѣсенъ досегъ съ културнитѣ европейски народи, се туриха преди повече отъ едно столѣтие основитѣ на славянската наука, която къмъ сръдата на миналия вѣкъ достига пълненъ разцвѣтъ, сравнително най-късно се проявява интересъ къмъ научното запознаване съ съседнитѣ ѝ земи южно отъ Сава и Дунава и съ народитѣ, които живѣятъ въ тѣхъ. Именитиятъ славистъ и етнографъ Павелъ Й. Шафарикъ действително дълго време, презъ втората четвъртина на миналия вѣкъ, е жи-

вълъ съ надеждата да посети тия земи — огнището на старата славянска култура, — безъ да може да я изпълни. Сега е известно вече, че за чисто военни цели сж били пращани отъ Австрия тайни мисии за проучване областта между Дунава и Стара-планина (напр. подиръ Нишкото въстание отъ 1841 г.). За чисто научни изследвания на тия земи обаче тамъ почватъ да мислятъ едва къмъ 60-тѣ години, следъ Кримската война. Тогава съ подкрепата на Царската академия на наукитѣ въ Виена, Ханъ (von Hahn), австрийски консулъ въ Янина, известенъ изследвачъ на албанцитѣ и тѣхния езикъ, чийто „Пжтеписъ отъ Бѣлградъ до Солунъ“ (Reise von Belgrad nach Salonik, 1861 г.) ще остане паметно за етнографията на Моравско и Македония, предприема нови научни пжтувания въ Албания, а географътъ-геологъ проф. Петерсъ — въ Добруджа. Къмъ тѣхъ именно се причислява и маджарскиятъ страстенъ и неуморимъ изследвачъ на старопланинскитѣ земи Феликсъ Каницъ, който въ 1864 г. получи височайшата подкрепа на австрийския императоръ за своитѣ научни пжтувания по Балканския полуостровъ, именно въ Сърбия и дунавска България, и неговитѣ богати приноси къмъ изучаването на тия земи въ географско, археоложко и етнографско отношение послужиха за основа на всички по-нататъшни изследвания. Не е преувеличение, ако се каже, че толкова богатиятъ по съдържание трудъ на Конст. Иречекъ, Пжтувания по България (Cesty po Bulharsku, 1888 г.), поне въ този си монументаленъ видъ, не бѣше възможенъ, ако въ своитѣ научни пжтувания видниятъ историкъ на българитѣ не бѣше толкова много улесненъ отъ предварителното запознаване съ страната по работитѣ на Каница.

Феликсъ Каницъ е типиченъ представителъ на онзи видъ учени отъ сръдата на миналото столѣтие, които,

ако и безъ специално университетско образование, но благодарение на вродения си изследователски духъ, на силната си воля, на любовта къмъ истината и страстта къмъ откриване новото, ценното въ природата и въ живота, неговото изучаване и привеждане въ система, бързо се отдаватъ на научна работа, за да заематъ скоро мѣстото, което имъ се пада споредъ тѣхнитѣ способности и постигнатитѣ резултати въ оная научна областъ, на която сж се посветили. Нѣкои отъ тѣхъ, отдадени на чиста наука, отиватъ до тамъ, че скжсватъ съвсемъ не само съ попрището, за което сж се готвили, но и съ понятията, идеитѣ, които сж ги занимавали преди това. Каницъ не е отъ тѣхъ. Работата, за която се е готвилъ, и първитѣ стѣпки въ живота му на човѣкъ, който се залавя да работи, за да живѣе, неминуемо го довеждатъ до интереси, които осмислятъ неговия животъ и морално, като му създаватъ една по-висша целъ и го въздигатъ до степенъ на единъ отъ най-голѣмитѣ изследвачи на Старопланинския полуостровъ. Дори нѣщо повече. Тѣ го улесняватъ твърде много при самата негова работа. Академическото му образование като художникъ и службата му като гравьоръ му помагатъ извънредно много въ сръчността му за изработване скици и рисунки при събирането археоложки и етнографски материали, особено въ едно време, когато фотографскиятъ апаратъ още не съществуваше като необходимъ спътникъ на всѣки ученъ, предприелъ научно пѣтуване въ една нова страна; тѣ му служатъ сжщо така при неговитѣ картографски работи. Отдаването му на журналистична дейность, ако и отначало само като художественъ сътрудникъ на известното лайпцигско „Илюстровано списание“ (Illustrierte Zeitung), какъвто впрочемъ той остава до края на своя животъ и както пѣтува презъ 1858 год. въ разбунтуванитѣ балкански провинции — Босна, Херцеговина, Черна-гора и

Далмация, — му посочва пѣтя и къмъ други земи съ сродно население. Не е безинтересно да се отбележи, че при пѣтуването си въ южна Сърбия презъ 1860 г. той преминава границата и влиза въ България тогава, когато се чуло, че въ Нишката областъ билъ избухналъ бунтъ, та така случайно да присѣтствува на тържественото посрѣщане въ тоя български градъ пратения отъ цариградския Фенеръ новъ владика грѣкъ, който не знаелъ нито дума български и който наругалъ мѣстнитѣ жители за непокорство къмъ централната власть. Страданията и борбитѣ за църковно и политическо освобождение на българския народъ, когато той по време на своитѣ пѣтувания обиква и почва да цени като прѣвъ измежду всички останали балкански народи по трудолюбие, предприемчивость и технически способности, намиратъ у него отзвукъ, изразъ на който сж преди всичко редица по-малки статии въ вестници и списания, чрезъ които иска да запознае европейския свѣтъ съ „открития“ отъ него балкански народъ и културната роля, която му предстои да изиграе като свободенъ народъ. Въ сбита форма тѣзи му идеи сж дадени въ предговора къмъ първия томъ на неговото голѣмо съчинение „Дунавска България и Стара-планина“ (Donau-Bulgarien und der Balkan, 1875 г.), гдето той пише:

„Въ голѣмия културно-политически процесъ, който е въ сила отъ началото на това столѣтие на класическия Балкански полуостровъ, излиза отъ едно десетилѣтие насамъ на първо мѣсто оня български народъ, който, въпрѣки интересното си минало и честото треперене на Византия предъ него, цѣли столѣтия е билъ забравенъ дори по име.

Народностната физиономия на Илирския тригълникъ оставаше, както се знае, подобно на неговата

география, сжтинско сираче на европейското изследване, така че и славянскитѣ бѣлгари, като привърженици на източно-православната църква, бѣха оставени въ оная пѣстра народностна маса, която, вследствие на грубо непознаване съставнитѣ ѝ части, биде кръстена съ общото име „гърци“.

Но откакъ въ най-ново време българскитѣ народѣ подвзе съ удивителна упоритост борбата съ Цариградската патриаршия за духовното си освобождение и по такъв начинъ отвори дълбоката пропастъ между южни славяни и гърци, погледитѣ на изненадания европейски свѣтъ се обръщатъ къмъ него.

Който следи внимателно хода на събитията въ Турция, започва вече да държи смѣтка за важната роля, която се пада на българитѣ, които сж заградени между турци, гърци, албанци, сърби и ромъни, но превъзхождатъ по численостъ всѣка отъ тия народности.

А и желѣзниятъ пѣтъ, който свързва западна Европа съ Ориента, минава въ по-голѣмата си частъ презъ земята на българитѣ, които държатъ при това въ рѣцетѣ си почти цѣлата търговия на долния Дунавъ, свръхъ което сж отлични земедѣлци, занаятчии и строители, при това работливи, пестеливи, интелигентни, както и въ висока степенъ ученолюбиви, и си спомнятъ, нѣщо много важно политически, все повече за нѣкогашната си държавна независимостъ“.

Не е случайно, че биографията на тоя голѣмъ приятель на българитѣ е написана, съ топлота и любовъ, отъ единъ неговъ сънародникъ, г. Геза Фехеръ, който, вече съ друга подготовка и съ другъ методъ, е трѣгналъ по неговитѣ стѣпки, пѣтува отъ години наредъ въ сжщата дунавска България, за да я изследва — въ едно отношение само — археологически. Благодарение на тия си пѣтувания и той, като Каница, съ своето дружелюбие и невзискателностъ

къмъ народа, българскитѣ народѣ, между когото се движи, е могълъ да се сближи съ него, да го опознае на работа, при радости и скърби, та така да се яви като човѣкъ, който може най-добре да прецени сжжденията и преценитѣ на Каница за българина, да ги потвърди и възприеме като свои. И до като Каницѣ, чрезъ многобройнитѣ си статии и по-голѣми съчинения върху българскитѣ народѣ и неговата земя, независимо отъ тѣхното значение за науката, е ималъ за целъ да запознае западноевропейскитѣ свѣтъ съ него и неговото значение, биографитѣ на Каница, както се вижда и отъ неговия предговоръ, има при това за целъ да запознае и самитѣ бѣлгари съ сжжденията на Каница върху ония тѣхни качества, които и днесъ сжществуватъ и му осигуряватъ, въпрѣки всичко преживѣно, по-добро бждеще, та да открие по тоя начинъ борба противъ онова, наследено отъ робското време, самоподценяване, самоунижаване у българина, което го прави най-лошъ защитникъ на своитѣ права.

Затова тъкмо нерѣдко авторитѣ въ изложението намѣсва и своята личностъ, говори за свои преживявания и впечатления, или пѣкъ излага свои схващания и теории — все съ целъ да поясни сжжденията на Каница. Съ тѣхъ, разбира се, не всѣки може да се съгласи.

Така днесъ, следъ като изтекоха близу двадесетъ години отъ края на голѣмата война, която причини разпадането на Австро-унгарската монархия и загиването на стара, императорска Русия, та може вече да се гледа по-обективно, съ погледъ на историкъ, върху събитията на Балканския полуостровъ презъ миналото столѣтие, мжно щѣ се намѣри човѣкъ, който да повѣрва, че балканскитѣ славяни сж видѣли отъ Австро-Унгария само добро, а отъ Русия — само зло, че първата имъ е

идвала винаги само въ помощъ, докато всички тѣхни нещастия се дължатъ на Русия, както излиза отъ това, което пише г. Фехеръ. Истина е, че Каницъ бѣ преминалъ въ предѣлитѣ на нѣкогашното Сръбско княжество, както наскоро следъ това бѣ прекрачилъ и границитѣ на подвластната на турцитѣ България, воденъ преди всичко отъ своята журналистична и научна любознателностъ, и че той, по отношение на българския народъ, повече се старае да обърне вниманието въ своята страна, както и извънъ нея, върху неговото значение не само като потрѣбителенъ елементъ, но и като народъ съ културна мисия на Балканския полуостровъ, отколкото да действува като активенъ органъ на предначертаната австроунгарска политика. Страстта къмъ научни изследвания, съпроводена съ една присъща тѣмъ обективностъ и любовъ къмъ истината — въпрѣки занаятията си преди всичко и най-вече съ Сърбия и сърбитѣ, отначало та до края на живота си той строго е държалъ своето мнение за етническитѣ предѣли на българския народъ, които включвали Моравско съ Нишъ и цѣла Македония, — го е държала на висотата на ученъ, чиито съчинения, а особено географскитѣ и етнографски карти, сж били еднакво ценени въ отечеството му и вънъ отъ него — въ Русия и Франция. Като обективенъ изследвачъ той стои на голѣма висота, което личи и отъ неговитѣ статии по съвременни нему въпроси. Това се вижда и отъ неговата разправа върху заселянето на татаритѣ и черкезитѣ въ България следъ 1860 год. на мѣста, освободени отъ българи, примамени да емигриратъ въ Русия на мѣстата на изселилитѣ се мюсюлмани. Тая разправа дава поводъ на г. Фехеръ да изложи въ цѣла една глава, осланяйки се и на протеститѣ на обезвѣрената въ надеждитѣ си къмъ Русия тогавашна българска интелигенция, на чело съ Раковски, своето убеждение въ пакостната за българския народъ политика на Русия.

Въпросътъ за масовитѣ изселения на българитѣ отъ тѣхнитѣ изконни земи презъ време на турското робство, особено по време на размирия и войни, толкова трагиченъ за сѣдбата на българския родъ, е още неизследванъ не само въ своята цѣлостъ, но и само частично, за да могатъ да се вадятъ по-общи заключения. Знае се напр., че, освенъ по време на руско-турскитѣ войни, сжщо и по време на австро-турскитѣ военни стѣлкновения сж ставали страшни подобни катастрофи за българското племе. Въстанието на Чипровскитѣ католици отъ 1688 г., което обсегна всички тия мѣста, отгдето близу два вѣка по-късно наново българско население бѣ трѣгнало да се изсели, за да освободи мѣсто за татари и черкези, бѣ подготвено и избухнало съ надеждата, че въстаницитѣ ще бждатъ подпомогнати отъ австрийскитѣ войски, които приближаваха тия мѣста, и оттеглянето на които спомогна за жестокото му потушаване и за обезлюдяването на цѣлия край, чието население потърси спасение чрезъ бѣгство презъ Дунава въ Влашко и по-нататкъ въ Австрия: днешнитѣ банатски българи представятъ последни остатъци отъ постепенно изчезналото тамъ българско население, напустнало тогавароднитѣ си огнища.

Специално за изселението на българи отъ разни краища по време на разнитѣ руско-турски войни, погрѣшно е да се вини постоянно политиката на Русия да привлича работно християнско население въ новоприсѣдиненитѣ си южни провинции. Нерѣдко българското население се е задигало и по свой починъ, отъ страхъ предъ очакванитѣ турски звѣрства, обхванато отъ надеждата за по-сигуренъ животъ, а понѣкога вината за това носятъ и българи, които сж искали да заематъ ролята на Мойсей, който повелъ своя народъ за нова, обетована земя. Такава фатална роля е изигралъ подиръ сключването на Одринския миръ (1829 г.) за Сливенъ и

околността му сливеният жителъ, известенъ сѣтне като лѣкаръ подъ име д-ръ Ив. Селимински. Знае се, че тогава сливениятѣ граждани сѣ се били раздѣлили на три партии — една, на чело съ Г. Мамарчовъ Буюклиу, за вдигане въстание, втора — на чело съ Селимински — за изселане въ Русия, и трета — за оставане по домоветѣ си. Надделѣла партията на Селимински, и станалото подъ негово водителство преселение повлѣкло подире си грамаденъ брой жители отъ областта на Сливенъ и Ямболъ до морето, за да се стопи и да изчезне това богато и предприемчиво българско население въ чужди земи, като остави да запустѣятъ роднитѣ си къщи. За по-правилна преценка на колонизаторската политика на Русия съ изселници отъ България е важно да се отбележи, че тогава, както и другъ пѣтъ, население, трѣгнало за Русия, не достигало дори до границата ѝ, а минавало или въ Влашко или пѣкъ засѣдало, често пѣти на обратенъ пѣтъ, въ равнината на Добруджа, за да бѣдѣло пометено при ново сътресение отъ тоя родъ.

Една страничка отъ трагизма на българското племе тъкмо по време на Кримската война ни дава великиятъ руски писателъ графъ Л. Н. Толстой, тогава младъ офицеръ отъ армията на князь Горчаковъ при обсадата на Силистра. Въ едно писмо отъ Букурещъ, 4 юлий 1854 г., той пише, че въ последната минута, когато всичко било добре обмислено и подготвено за вземането крепостта съ шурмъ, дошла заповѣдь отъ „фелдмаршала“ главнокомандуващъ за вдигане обсадата и оттегляне войскитѣ. „И князѣтъ — продължава Толстой — ни за минута не се смути, а той, толкова впечатлителенъ, бѣше доволенъ, че можеше да избѣгне това клане, което би паднало въ негова отговорностъ, и презъ всичкото време на отстъплението, което самъ той ръководѣше, като искаше да си отиде съ последния войникъ, нѣщо, което биде извършено съ забележителенъ

редъ и точностъ, — и при това отстъпление той бѣше по-веселъ, отколкото когато и да било. Онова, което най-много съдействуваше за това му добро разположение на духа, — това бѣше емиграцията на около седемъ хиляди семейства българи, които ние взехме съ себе си за споменъ отъ звѣрството на турцитѣ, въ което азъ, въпрѣки своята недовѣрчивостъ, трѣбваше да повѣрвамъ. Щомъ само ние напустнахме нѣколкото български села, които преди това заемахме, турци дойдоха тамъ и, съ изключение на нѣколко жени, годни за въ харемъ, унищожиха всичко, което бѣше тамъ. Азъ знамъ едно село, гдето ходѣхъ за млѣко и плодове, което биде разорено по такъвъ начинъ. Така че, щомъ князѣтъ даде на българитѣ да разбератъ, че, които желаятъ, могатъ да преминатъ Дунава съ войскитѣ и да станатъ руски поданици, задига се цѣлиятъ край, и всички, съ жени, деца, коне, добитѣкъ, дохождатъ къмъ моста. Но тъй като не бѣше възможно да вземе всички тѣхъ, князѣтъ биде принуденъ да откаже на дошлитѣ последни, и трѣбваше да се види, колко бѣ това тежко. Той приемаше всички депутации, които идваха отъ тия нещастници, разговаряше съ всѣкого, стараше се да имъ обясни невъзможността на това нѣщо, предлагаше да трѣгнатъ безъ кола и добитѣкъ, като вземе самъ той грижата за тѣхната прехрана, докато отидатъ въ Русия, плащаше отъ собствениятъ си срдѣства за частни кораби за прекарването имъ, съ една дума правѣше всичко, което бѣше възможно, за доброто на тия люде“ (Писъма Л. Н. Толстого. 1848—1910 г. г. Собранныя и редактированныя П. А. Сергѣенко. Москва 1910, стр. 40—41).

Госп. Фехеръ е усърденъ изследвачъ на следитѣ отъ прабългарска култура въ североизточна България. Той е днесъ и нейниятъ най-голѣмъ възвеличителъ. Не е чудно тогава, че ония ценни качества, които Ка-

ницъ открива у българитѣ, въ отлика отъ останалитѣ балкански народи, особено сърбитѣ, г. Фехеръ смѣта наследи отъ прабългаритѣ, които ги донесли съ себе си отъ срѣдна Азия — способността да обработватъ земята и строителството (архитектурата), най-значителенъ паметникъ на което, виденъ отъ Каница и хваленъ отъ него, е билъ мостътъ на р. Янтра при гр. Бѣла, построенъ отъ търновския майсторъ Фичоолу. Общопризнатъ е вкусътъ на първитѣ български — прабългарскитѣ — владѣтели къмъ монументални и внушителни по размѣри сгради, най-добъръ изразъ на което представятъ останкитѣ отъ дворцитѣ и църквитѣ въ старата столица Плиска, при Абоба, но отъ тогава до днесъ е минало твърде много време, настъпили сж твърде много промѣни, етнични и културни, на Балканския полуостровъ, така че твърде смѣло е да се смѣтатъ постройки, работени днесъ отъ българи, като Бѣленския мостъ, за дѣло на народъ, наследилъ тая си способностъ отъ прадѣди, като създателитѣ на Плиска, Мадара или Преславъ. Сжщото може да се каже и за любовта на българина къмъ земеделския трудъ, независимо отъ обстоятелството, че има учени, които още не сж наклонни да сподѣлятъ мнението на г. Фехера, че прабългаритѣ не били номади, но оседло население, отлични земеделци още отъ времето, когато напустнали първоначалнитѣ си азиатски жилища, за да прошарятъ дългия и широкъ пътъ на Черноморскитѣ степи и да спратъ на тѣхния най-западенъ край — Добруджанския кжтъ.

Въ края на книгата, като притурка, сж помѣстени нѣколко писма, повечето отъ които сж пратени отъ Пловдивъ, Русе, Видинъ, Черна-вода и Браила презъ размирната 1876 г. и представятъ сжщински рапорти върху положението въ България следъ Априлското въ-

стание. Тѣ сж били пратени или направо на Каница или предадени нему отъ други, като на лице, въ което ония, които сж ги пратили, сж били увѣрени, че иматъ свой ревностенъ застъпникъ и защитникъ. Тѣ сж напечатани тукъ въ по-голѣмата си частъ въ нѣмски преводъ, както сж намѣрени въ архивата на Каница, безъ подписи или съ инициали на изпращачитѣ, които, както се вижда отъ обращения или тона на писмата, сж отъ близко познати лица. Други сж отъ Драганъ Цанковъ и Марко Балабановъ, по тѣхната дипломатическа мисия въ Европа, като представители на българския народъ, сеіне отъ екзархъ Антимъ I — по грижитѣ на Каница за образованието на млади българи въ Виена и частно за дѣщерята на Др. Цанковъ. Единъ день, когато цѣлата архива на Каница, предадена отъ наследниците му на г. Фехеръ, която съдържа множество писма, стане обществено достояние, ще може по почерка на българскитѣ оригинали, ако се пазятъ, да се узнаятъ тѣхнитѣ автори, а въ сжщото време ще се откриятъ тамъ несъмнено и други важни документи за историята на българския народъ отъ времето непосредно преди и следъ освобождението на България.

Ст. Романски

ПРЕДГОВОРЪ КЪМЪ БЪЛГАРСКОТО ИЗДАНИЕ

Най-тежкото наследство на българския народъ отъ петвѣковното му робство е навикътъ на българина да се самоподценява. Това чувство се обяснява не само отъ факта, че потисниците турци и тѣхнитѣ слуги, фанариотскитѣ владици, сж създавали въ душата на този поробенъ народъ всички условия за възникването му, но още и съ обстоятелството, че българинътъ дори и до сега съвсемъ малко познава себе си. Като вижда съ очудване голѣмия напредъкъ на западнитѣ народи, той е наклоненъ да осжда себе си и да подценява своитѣ качества.

Естествено е, следователно, че българитѣ и до сега не сж най-добритѣ защитници на своята кауза. Разбира се, това е било така още повече преди седемдесетъ години. Българинътъ постоянно е слушалъ за себе си само лошо, а въ живота на запада е виждалъ само хубавото, и така у него постепенно се е създалъ най-голѣмиятъ му недостатъкъ — да се самоподценява. И това е толкова общоразпространено, че азъ, обикаляйки презъ десетъ години по всички краища на България, навсжде трѣбваше да констатирамъ тази нещастна черта.

Явно е при това положение, колко голѣма трѣбва да се счита заслугата на оногова, който откри ценнитѣ качества на българския народъ, който съ невѣроятни трудности и всрѣдъ постоянни опасности обходи безкрайнитѣ гори на Дели-Ормана и високитѣ до небесата планини на Балкана, съ цель да изучи българската земя и българския народъ, и който, като резултатъ отъ своитѣ издирвания, запозна свѣта съ истинския образъ на българина. Докато по-рано смѣтаха българина за ленивъ и неспособенъ, той открива и съобщава на свѣта, че българскиятъ народъ е най-трудолюбивиятъ между балканскитѣ народи и че той е не само най-добриятъ земеделски, но и „бъдещъ индустриаленъ народъ на Балканитѣ“.

Тъзи открития на Каница принесоха още на времето си извънредно голъма полза на българския народъ, толкова повече, че той не само не е жалилъ труда си да събира материали, но ги е и издавалъ толкова пжти и, така, както никой до днесъ. Единъ съвременникъ право пише: „Ако до сега западниятъ интеллигентенъ човѣкъ е помислювалъ за българитѣ, въ ума му е идвалъ единъ грубъ, дивъ и мърсенъ народъ, за който не е могло да се мисли съ симпатия; следъ прочита на книгата на Каница обаче човѣкъ вижда този народъ въ съвсемъ друго освѣтление. Всѣки, който има думата въ политиката и въ културната история, трѣбва да познава тази книга, както евангелието“.

Но Каницовата дейность има и друго значение. Освенъ че е влияла върху чуждия свѣтъ, тя е дала възможность и на българина да опознае чрезъ нея себе си. И сега можемъ да повторимъ онова, което преди 60 години бѣ писалъ в. „Независимостъ“: „Господинъ Каницъ е турилъ вече подъ печать своитѣ пжтешествия по България, които сж любопитни не само за европейцитѣ, а и за насъ, защото ние и до днесъ не сме изучили сами себе си“. Българинътъ може да узнае отъ Каница, че прадѣдитѣ му и въ най-тежки времена и условия сж били най-добритѣ земедѣлци, занаятчии, строители и пр. на Балканитѣ; той може да научи, че притежава много ценни качества, така че, вмѣсто да се подава на чувството на самоунижение, той може да добие вѣра въ себе си и въ бждещето си. А това е крайно необходимо за напредъка на българския народъ. Да! Българинътъ трѣбва да научи, че заслужено го очаква най-добро бждеще измежду всички балкански народи, понеже безспорно той е най-трудолюбивиятъ и най-способниятъ отъ тѣхъ. Тия, които учатъ на това българския народъ, сж негови най-голѣми благодетели.

Горнитѣ съображения ме накараха да издамъ моята биография на Каница и на български езикъ.

Мадара, 18 августъ 1932 год.

ПЪРВА ЧАСТЪ

ОБРАЗОВАНИЕ

Филипъ Феликсъ Каницъ е роденъ на 2 августъ 1829 година въ градъ Обуда (Старъ-Буда),¹ който сега е нераздѣлна частъ отъ Будапеща. Каницови сж били заможни търговци въ Буда и Пеща. Бащата на нашия известенъ пътешественикъ, Емануилъ, е билъ сжщо богатъ търговецъ. Отъ брака си съ Юдита Дембицъ той е ималъ десетъ деца: петъ момчета и петъ момичета. Днесъ е истинско нещастие за едно семейство да има такава многобройна челядь, понеже възпитаването на петъ момчета и оженването на петъ момичета е много голѣма грижа. Обаче въ Унгария презъ епохата на реформитъ, презъ времето на голѣмитъ надежди и възможности на унгарския народъ, това не е представляло никакви трудности. Унгария тогава не познаваше безработица, а имаше нужда отъ силни, работни ржце. Отъ всичко можеше да се добие злато. И така, едно заможно търговско семейство имаше всички възможности само да увеличи богатството и авторитета си чрезъ своитъ деца. Въ това време Унгария имаше нужда отъ предприемчиви и трудолюбиви люде, та бждещето на тримата синове на Е. Каница, които, споредъ традицитъ на семейството, трѣбваше да станатъ търговци, бѣше осигурено.

Но презъ тая епоха всички слоеве на унгарския народъ бѣха обладани малко-много отъ романтизма. Докато по-преди отъ всички Каницови синове едва ли би излѣзло друго, освенъ търговци, и то би било напълно съобразно съ традицитъ и възможноститъ на семейството, сега станало друго: новиятъ миръ отвлѣче отъ

¹ Свидетелствата, многобройнитъ писма и вестникарски статии на Каница ми бѣха предадени отъ племенника му г-нъ Жакъ Каницъ, унгарски кралски държавенъ главенъ съветникъ, който по тоя начинъ ми даде възможность да направя този трудъ по-пълненъ.

стария отъпканъ пѣтъ двама отъ синоветѣ на това търговско семейство.

Пеща, гдето е живѣлъ нашиятъ пѣтешественикъ като дете, не бѣше вече оня старъ тихъ градъ, въ който всѣки продължаваше мирно занаятието на баща си, а бѣше станалъ вече подвиженъ центъръ на унгарския животъ. Синътъ на търговеца виждаше не само мирното гражданство и спокойния трудовъ животъ на своитѣ родители, но и повишения темпъ на политическия и духовенъ животъ презъ епохата на реформитѣ. Той виждаше какъ всѣки иска да твори нѣщо ново, нѣщо голѣмо. Старитѣ гледаха на това възродително движение само отъ практичната страна — увеличение на стопанскитѣ възможности, а младитѣ чувствуваха повече идеалната му страна — интересуваха се отъ обществени въпроси, отъ духовния напредѣкъ и пр.

Така можемъ да си обяснимъ факта, че двама отъ синоветѣ на това търговско семейство сж имали съвсемъ други амбиции отъ тия на бацитѣ си. Единиятъ отъ тѣхъ е напустналъ търговската сръда, за да се отдаде на чиновническа професия. Още по-далечъ е отишелъ вториятъ синъ, Филипъ. Той билъ изцѣло рожба на тая епоха, изпълнена съ идеалистични стремежи къмъ всичко хубаво и благородно — епоха, която издигна неразрушима преграда между синове и бащи. — Докато бацитѣ вървѣха още по установенитѣ удобни пѣтища и смѣтаха съ привычната си работа да придобиятъ всички възможни изгоди, полезни за семейството и за обществото, синоветѣ търсѣха нови пѣтища, бързаха къмъ непознати хоризонти, гдето като миражъ въ далечината се виждаше новата целъ — не нѣкакъвъ тихъ, спокоенъ животъ, а нови творчески постижения.

Филипъ Каницъ още отъ детинство е искалъ да стане художникъ. Не току-тъй се бѣ отдалечилъ той толкова много отъ Пещенската спокойна търговска сръда, защото още като дете е ималъ художнически наклонности, и този безкористенъ идеализъмъ на своето детинство запазилъ той до дълбока старостъ. Каницъ никога не се е стремѣлъ къмъ материални облаги, никога не е искалъ да придобие нѣщо за себе си. Всѣкога той е билъ готовъ само да дава, безъ да получава. Така можемъ да си

обяснимъ факта, че дори и до сега сж му останали задължени толкова много души, дори и цели народи. Той бѣ всѣкога заетъ, нѣмаше време да се занимава съ себе си, и не се ожени, понеже цѣлата му обичъ бѣ напълно заета отъ науката и отъ онѣзи много, много люде, на които той искаше и умѣеше да бжде полезенъ.

Така Каницъ самъ бѣ избралъ бждещата си професия. Художническитѣ му наклонности се проявили още въ детинството му толкова силно, че и родителитѣ му могли да ги забележатъ. Баща му направилъ всичко възможно да се развиятъ тия наклонности у детето. Ощо като малко момче той показалъ голѣми музикални дарби. Баща му го училъ да свири на цигулка. Малкиятъ билъ съученикъ на Йоахима, който по-късно стана толкова известенъ виртуозъ-цигуларъ. Но малкиятъ Каницъ се отличилъ и като добъръ рисувачъ, и тази му наклонностъ го потиквала да стане художникъ. Действително, следъ като презъ 1842 година, на 13 годишна възраст, той свършилъ „висшето училище“ и презъ сѣщата година починала майка му (баща му билъ вече умрѣлъ по-рано), презъ пролѣтѣта на следната година — 1 май 1843 г. — като 14 годишно момче той е вече „гравьоръ практикантъ“ въ литографския институтъ на Винце Гримъ. Шефътъ му Гримъ е билъ много образованъ човекъ и е игралъ голѣма роля въ унгарския художнически животъ. Кжщата на този Гримъ, който по-късно въ революцията отъ 1848—1849 год. играеше известна роля, бѣше сръдище на учени и художници. Отъ последнитѣ особено двама сж имали голѣмо влияние върху младия ученикъ на Грима, а именно Йосифъ Винце Хайфлеръ, известниятъ топографъ и етнографъ, учител на ерцхерцогъ Йосифъ, и археологътъ Ференцъ Кишъ, професоръ въ Пещенския университетъ. За нѣкои научни трудове на последния Каницъ още въ 1845 год. билъ направилъ рисунки и литографии на нѣколко илюстрации.¹ Въ такава сръда младиятъ Каницъ бързо напредвалъ въ рисуването, като едновременно съ това се повдигало и общото

¹ C. Wurzbach, Biographisches Lexicon des Kaiserthums Österreich. Wien X (1863), 435—437.

му културно равнище и се разпалвалъ и интересътъ му къмъ наука и изкуство.

По свидетелството на Грима, издадено на 15 априлъ 1847 год., Каницъ чрезъ своето умение и трудолюбие станалъ въ 1845 год. „салеръ“, и като такъвъ той получавалъ вече и заплатата, по бележника му, месечно 8 флоринта. Когато презъ месецъ августъ 1845 год. Гримъ се слѣлъ съ Фр. Авг. Валцелъ, и последниятъ застаналъ на чело на института, Каницъ останалъ тамъ до 20 априлъ 1847 г. и презъ тая последната година получавалъ вече 24 фл. месечна заплатата. Той прочее работилъ презъ цѣли 4 години въ единъ и сжщъ литографски институтъ. По свидетелството на Валцела, гравьорътъ Каницъ билъ много способенъ, талантливъ и възпитанъ човѣкъ.

Отъ 1 май 1847 год Каницъ се преселилъ въ Виена, гдето до 19 августъ 1848 год. работилъ въ литографския институтъ на Едвардъ Зингеръ. Тогава, като 19-годишенъ младежъ, той станалъ сътрудникъ на Лайпцигското Илюстровано списание — „Illustrierte Zeitung“, — какъто останалъ до края на живота си. Още въ XI-ия томъ, отъ 1848 год., на това много ценно списание намираме отлични илюстрации, изработени отъ Каница. Въ броя му отъ 1 октомврий 1848 год. четемъ следното: „До г. Ф. Каницъ — Виена. Получено и прието. Понеже въ предпоследното си писмо Вие не сте дали по-точень адресъ, ние пратихме едно писмо на ваше име „постъ ресторантъ“ въ Виена“. Тукъ се касае за оная илюстрация, която излѣзе на 30 декемврий 1848 год. въ списанието, на стр. 439, съ следния надписъ: „Пожарътъ въ Дворцовата библиотека и Августинската църква въ Виена. Рисувано отъ терасата на Дворцовата градина отъ Филипъ Каницъ.“

Отъ тогава Каницъ праща често свои хубави и ценни рисунки, а отъ септемврий 1848 г. той е ималъ редовень ангажиментъ при „Илюстрирте цайтунгъ“, като получавалъ и редовна заплатата, и това останало до края на живота му единственъ сигурень доходъ. Въ 1851 год. Каницъ получилъ отъ Илюстрирте цайтунгъ легитимация като „artistischer Bevollmächtigter“ — артистиченъ пълномощникъ. Освенъ редовната си заплатата, той получа-

валъ и хонораръ отдѣлно за всѣка дописка или рисунка.¹

Редакцията на „Илюстрирте цайтунгъ“ много ценѣла сътрудничеството на Каница, който постоянно напредвалъ, разширявайки познанията си въ областта на историята на изкуствата, а едновременно съ това обогатявалъ и общата си култура. Той пжтувалъ въ западна Европа, билъ е въ Мюнхенъ и Нюрнбергъ, гдето останалъ по-дълго време. Въ последния градъ бащата на готиката, Александъръ Хайделовъ, възбудилъ у него интересъ къмъ срѣдновѣковното изкуство. Каницъ станалъ почетень членъ на „Нюрнберге баухюте“. Отъ тамъ той се върналъ въ Виена, гдето завързалъ връзки съ прочутия археологъ Карара, подъ влиянието на когото обикналъ историята на строителството и изкуството. За обогатяване познанията си Каницъ пжтувалъ сжщо дълго време въ Истрия, Хърватско, Полша и северна Германия. Въ 1855 год. той се преселилъ въ Дрезденъ, гдето продължилъ изучаванията си по историята на изкуствата. Презъ есенъта на сжщата година отишелъ и въ Парижъ да се запознае съ изложбата на изкуствата, а следната 1856 год. той се завърналъ въ Виена.

Художественото му дарование, високата образованостъ и широка култура го направили толкова важенъ сътрудникъ на „Илюстрирте цайтунгъ“, щото презъ 1856 година редакцията го изпраща като свой специалень пратеникъ въ северна Италия, когато австрийскиятъ императоръ Францъ Йосифъ и императрица Елисавета пжтували въ тия области. Това пжтуване е продължило отъ 17 ноемврий 1856 год. до 12 мартъ следната 1857 год. и е имало за цель, императорската двойка лично да спечели сърдцата на своитѣ италиански поданици. На 22 ноемврий 1856 год. „Илюстрирте цайтунгъ“ пише, че, предъ видъ на важното значение на това пжтуване, списанието ще помѣства обширни кореспонденции за него, като за тая цель ще издава специални притурки съ илюстрации, изпращани отъ специалния кореспондентъ на списанието

¹ Материалитъ за връзките на Каница съ „Илюстрирте цайтунгъ“, освенъ на бележитѣ на Каница, дължа на г. Волфгангъ Веберъ, който въ две обширни писма ми даде сведения за отношението на Каницъ къмъ Й. Я. Веберъ. Срв. W. Weber, Johann Jakob Weber. Leipzig 1928, 88—89.

— художествения редакторъ. Последица отъ това пътешествие сж 42 иллюстрации, излъзли въ притуркитъ на списанието подъ насловъ: „Императорското пътешествие“.

По това време Каницъ билъ 27-годишенъ. Следъ 4-годишна практика той цѣли 8 години е попълвалъ своитъ теоретически познания. Отличниятъ гравьоръ и рисуващъ продължилъ учението си въ най-добритъ училища, каквито имало въ Виена, Мюнхенъ, Нюрнбергъ и Дрезденъ, които и презъ срѣдата на миналия вѣкъ сж били най-добритъ културни центрове и представяли най-добритъ условия за работа на онзи, който е искалъ да обогати своитъ познания по историята на изкуствата.

Така, презъ детинството на Каница негови вдъхновители сж били добритъ ратници по топография, етнография и археология, Хайфлеръ и Ференцъ Кишъ, а презъ младинитъ му — голѣмитъ майстори на изкуствата и археологията като Хайделовъ и Карара. Благодарение на вродения си художественъ талантъ и непримѣрната си любовъ къмъ труда, както и на ценнитъ научни напѣтствия на своитъ учители, — отъ юношеството си той влѣзълъ въ живота напълно подготвенъ за оная голѣма мисия, която му е предстояла.

*

На следната година подиръ завръщането на Каницъ отъ Италия, редакцията на „Илюстрирте цайтунгъ“ му възлага нова голѣма задача, която става сждбоносна за живота му. Въ 1858 год. народитъ на западния Балканъ се разбунтували. Бунтътъ преминалъ границитъ на обикновенитъ въстания и възбудилъ интересъ въ западна Европа. „Илюстрирте цайтунгъ“ дава на Каницъ задача да отиде на Балканитъ и отъ тамъ да изпраща на редакцията иллюстрации, направени на самото мѣсто. Като много образованъ човѣкъ и отличенъ художникъ, Каницъ билъ най-пригодниятъ за тази работа. Той обходилъ мѣстата, гдето се развили събитията, пътувалъ въ Босна, Херцеговина, Черна-гора и Далмация. Но той не се задоволилъ само съ това, да прегледа и нарисува мѣстата на борбитъ, но се стремилъ да обходи всички тѣзи почти непознати територии, да изучи земята и народитъ, които я населятъ. По време на пътуванията си

изъ Черна-гора той отишелъ въ Цетина, гдето е билъ приетъ отъ князь Данило и княгиня Даринка.

Статиитъ и рисункитъ отъ това пътуване излъзли въ „Илюстрирте цайтунгъ“ презъ 1858/59 година подъ насловъ: „Пѣтни скици отъ Босна и Черна-гора“. Освенъ това, презъ 1858 година той изпратилъ много рисунки и отъ Херцеговина и Далмация.

Пътуването на Каница по западнитъ части на Балканския полуостровъ е важно не само защото той е публикувалъ много ценни рисунки и описания отъ тази област, но и защото при обиколкитъ си въ тия страни той е ималъ много случаи да установи, колко оскѣдни сж географскитъ и етнографски познания на европейската наука за Балканскитъ земи, колко погрѣшни и бедни сж самитъ географски карти.

Стремежътъ къмъ неизвестното и горещото желание да твори напълно завладѣли Каница — въ него се родилъ пътешественикътъ! Каницъ виждалъ предъ себе си новъ, непознатъ свѣтъ, който, ако и въ съседство съ културнитъ страни, е останалъ неизследванъ и неизученъ, и който би могълъ да даде на науката богать, новъ и цененъ материалъ.

ПЖТУВАНИЯ ВЪ СЪРБИЯ

Когато се завърналъ отъ своето журналистическо пжтешествие, Каницъ е ималъ вече ясна представа за бъдещата си кариера: той решилъ да се върне на Балканитъ, и то съ строго научна цель. Неговиятъ погледъ се спрѣлъ най-напредъ върху Сърбия. Той започналъ да се готви за новото си пжтешествие, като за цельта по-искалъ да се възползува отъ всичкитъ данни на тогавашната наука. Той прочелъ всичко, каквото по това време имало писано за Сърбия. Освенъ книгитъ на неговия посетненъ приятелъ Ами Буе¹, той прегледалъ и мемоаритъ на графъ Шметау (1742 година), *Bergmännische Reise in Serbien* на Хердъръ, издадена въ Пеща презъ 1835 год., Историята на сръбската революция отъ Ранке, Славянскитъ старини отъ Шафарикъ и цѣлата географска литература, известна по това време.

Библиографската му подготовка въпрочемъ е била много добра. Презъ пжтуванията си той продължавалъ да обогатява своитъ познания, четѣлъ всѣка книга, която засѣгала териториитъ, които изучавалъ, включително и книгитъ, издадени на сръбски езикъ.

Това, което е прочелъ предварително, го убедило, че свѣтътъ знае твърде малко за ония земи, които той ималъ намѣрение да изучи. Горното се потвърдило и на самото мѣсто. Още презъ първото си пжтуване той дошелъ до следното заключение, което изказалъ въ 1866 година така: „Непосрѣдствено до нашитъ порти се намиратъ богати и гжсто населени територии, които и въ новитъ географически карти не сж по-добре означени, отколкото изворитъ на Нилъ, които станаха известни едвамъ напоследъкъ“². Това вдъхновило тридесетго-

¹ La Turquie d'Europe. Paris 1840.

² Reise in Süd-Serbien und Nord-Bulgarien. Ausgeführt im Jahre 1864 von F. K a n i t z. Denkschr. Akad. Wien. Phil.-hist. Classe XVII (1868), 2.

дишния Каницъ да запълни тая празнина съ още по-голямъ ентузиазъмъ.

Това, което Каницъ установилъ презъ време на своитѣ обиколки изъ балканскитѣ земи въ 1858 г., а именно, че тамъ, гдето въ картитѣ сж оставени голѣми празни мѣста, въ сжщностъ се намиратъ градове и рѣки, е възбудило въ него желание да се върне на Балканския полуостровъ съ целъ да събере данни за изправяне грѣшкитѣ въ географскитѣ карти. Но когато въ 1859 год. той пристигналъ въ Сърбия, неговиятъ интересъ се увеличилъ още повече. Тамъ го бѣ завѣла само идеята да открие и изучи страната отъ географска гледна точка, но когато пристигналъ тамъ, той видѣлъ, че не само сръбската земя чака своето откриване, но и самиятъ сръбски народъ, който билъ още твърде малко познатъ на свѣта. Той установилъ, че не сжществуватъ описания на живота въ Сърбия отъ всички страни: на народа, на историята, паметниците, селския и градски битъ, развитието на социалнитѣ, политически, черковни и военни условия,¹ а пъкъ много важно е било, щото Европа, сждията по балканскитѣ въпроси, да знае всичко това. И Каницъ поискалъ да изпълни тая празнота.

Западна Европа бѣше по това време действително посрѣдникъ и защитникъ на християнскитѣ народи, които живѣха подъ властѣта или суверенитетѣта на турцитѣ. Дори въ много случаи Европа бѣше сждия между турцитѣ и тѣзи народи.

Въ 1859 год., когато Каницъ за пръвъ пжтъ попадна въ тая малка страна, Сърбия още не бѣше свободно княжество. Следъ Кримската война, въ 1855 год., Парижскитѣ конгресъ се стремѣше да уреди балканскитѣ въпроси. Силитѣ гарантираха правата на малкитѣ полусвободни балкански държавици, които оставаха подъ турски суверенитетъ: Молдова, Влашко, Сърбия и Чернагора. Тия малки държавици искаха да бждатъ напълно свободни и винаги изтъкваха противъ турцитѣ своитѣ гарантирани права, но не смѣтаха Парижкитѣ договори за себе си задължителни. Малкитѣ държавици предявяваха за смѣтка на Турция все нови и нови права, а ко-

¹ Kanitz, Serbien. Leipzig 1868, 14.

гато турцитѣ цитираха благоприятнитѣ за себе си клаузи на договоритѣ или заплашваха съ последицитѣ отъ неспазването имъ, Великитѣ сили, следъ дълги протакания, всѣкога взимаха страната противъ Турция. Времето работѣше за малкитѣ балкански народи. Но за това спомагаше и разпадането на турската държава, а още повече и дезорганизацията на външната политика на голѣмитѣ европейски народи. Несъмнено е, че главната причина на ония успѣхи, които балканскитѣ народи постигнаха следъ Парижкия конгресъ, бѣ на първо мѣсто съревнованието между Русия и Австро-Унгария.

Отъ това съревнование най-голѣма полза извлѣче Сърбия. Първото ѝ княжеско семейство — Карагеоргиевичитѣ — бѣше подпомогнато отъ Австро-Унгария. Самиятъ първи князь Кара Георги се спаси презъ 1813 г., като избѣга въ Унгария. Следъ него Милошъ Обреновичъ освободи страната отъ турското иго, но поданицитѣ му изпратиха въ изгнание и него, въ 1839 год., и то съ помощѣта на руската дипломация. Сжщата участъ постигна и сина му Михаилъ въ 1842 година, следъ когото князь на Сърбия стана Александъръ Карагеоргиевичъ — синътъ на самия Кара Георги. По семейна традиция той сжщо търсѣше закрилата на Австрия и искаше напълно да освободи страната си отъ руско влияние. Въ 1858 г. Сърбия пакъ изпжди княза си и повика стария Милошъ Обреновичъ, когото следъ две години — подиръ смъртѣта му — наследи синъ му Михаилъ.

Обреновичитѣ, чието идване на трона съвпаднаше съ първото пжтуване на Каницъ, положиха основата на стопанското и културно развитие на Сърбия. За това особено допринесълъ князь Михаилъ, който презъ време на странствованията си бѣ добилъ известна прозорливостъ. Той направилъ всичко възможно, за да стане Сърбия напълно самостоятелна държава. Стремейки се къмъ стопанското повдигане на страната, той ясно виждалъ колко голѣма прѣчка за това повдигане е обстоятелството, че крепоститѣ сж въ ржцетѣ на турцитѣ, чиито гарнизони бѣха настанени въ най-голѣмитѣ търговски центрове и съ това създаваха несигурностъ въ търговския животъ.

Когато въ 1862 година, следъ едно скарване между

турски войници и сърби, турците съ орждия обстрелвали Българдъ, търговският животъ тамъ веднага замръль. Тогава станало ясно, че сръбскиятъ въпросъ съ клаузитъ на Парижкия конгресъ не е разрешенъ. Представителитъ на Великитъ сили, които се събрали по този случай въ 1862 година, решили, че въ сръбскитъ градове не могатъ да живѣятъ турци, и заповѣдали да се разрушаватъ крепоститъ Соколъ и Ужица, но оставили въ турски рѣце Българдъ, Смедерево, Шабацъ и Фетисламъ (Кладово).

Трѣбваше да станатъ подобни инциденти, за да може Европа да получи ясна представа за истинското положение въ Сърбия. Европа искаше обаче само да успокои духоветъ. Тя правѣше концесии и на двѣтѣ страни, а когато конфликтътъ биваше загладенъ до известна степенъ, Балканитъ пакъ изпадаха въ забрава и неизвестностъ.

До появяването на Каницовитъ трудове, нѣмаше книга (сжществуваха нѣкои по-ценни книги, но на сръбски езикъ), която да запознае свѣта съ Сърбия и сръбския народъ. Нѣколкото книги, появили се въ шестдесеттѣхъ години, имаха за целъ само да възбудятъ въ Англия и Франция повече внимание къмъ християнитъ отъ тия страни. Каницъ пръвъ видъ, че е необходимо едно по-подробно историческо, географско и етнографско изучаване на Сърбия.

Когато презъ 1859 година за пръвъ пѣтъ стѣпиль въ Сърбия, той се увѣрилъ, че неговата дейностъ не може да остане въ рамкитъ на едно малко пътуване. За това презъ 1860 и 1861 година ние го намираме наново въ Сърбия, както и презъ следнитъ години.

Неговитъ пѣтешествия възбудятъ вниманието на сръбскитъ официални срѣди. Това става въ епохата на сръбския националенъ възходъ, презъ която този малкъ народъ се стреми да се освободи напълно отъ петстотингодишното турско робство и да влѣзе въ пѣтя на самостоятелното национално развитие, за което Австро-Унгария му бѣше най-голѣмиятъ постояненъ помощникъ.

Обреновичитъ използуваха за организационната си работа всички добри народни сили. Тѣхната най-важна и систематично преследвана политическа целъ бѣше пъл-

ното освобождение на страната и вътрешното ѝ организиране. Най-голѣмата имъ грижа бѣ да приучатъ своя народъ къмъ сериозна работа, отъ каквата бѣ отвикналь презъ дългогодишното си робство. Сръбскиятъ народъ нѣма безграничното трудолюбие на българина. Българинътъ работи, непрекъснато работи, понеже смѣта за изгубено времето, употребено за друго. Сърбинътъ пѣкъ винаги мисли, дали има смѣтка да работи. Самъ Каницъ е ималъ случай да чуе отъ сърби, че човѣкъ не трѣбва много да работи, защото, ако създаде благосъстояние, отъ това турцитъ ще иматъ полза.

Князь Михаилъ Обреновичъ правѣлъ всичко възможно, за да привикне народътъ къмъ работа. Той констатиралъ съ радостъ постигнатитъ резултати презъ 1864 година: „Съ радостъ отбелязвамъ, че народътъ въ последно време е по-трудолюбивъ, отколкото бѣ по-рано. При все че презъ последнитъ две години се случи суша, Сърбия никога не е имала толкова голѣмъ износъ, както презъ тия две години“. (Следъ това князътъ съ голѣмо съжаление отбелязалъ опустошенията на горитъ, което се продължавало).¹ Сжщо такава строителна работа била предприета и въ областта на духовната култура.

Отъ това естествено следва, че чужденецътъ Каницъ, който изучавалъ земята и народа въ Сърбия и искалъ да запознае свѣта съ него, се е ползувалъ отъ пълната подкрепа на сръбскитъ научни и официални срѣди. Освенъ това, най-голѣмитъ специалисти на Запада го потиквали къмъ работа. На първо мѣсто най-голѣмиятъ географъ Кипертъ, съ когото билъ въ постоянна писмена връзка. Въ Каницовото наследство има 15 писма отъ Кипертъ до Каницъ. Първото писмо датува отъ 21 май 1863 година, а последното отъ 4 декемврий 1894 год. Много писма е получилъ Каницъ и отъ Ами Буе. Вънъ отъ това, той завързалъ приятелски връзки и въ Сърбия съ създателитъ на научния напредѣкъ и духовна култура. Въ наследството на Вукъ Караджичъ сж намѣрени нѣколко писма, въ които се говори за връзкитъ му съ Каница². А писмата на Янко Шафарикъ свидетелству-

¹ Kapitz, Serbien 556—557.

² Милоје Васић, Феликс Каниц. Српски књиж. гласник. XXVII (1929), 597.

ватъ за голѣмо и сърдечно приятелство между двамата. Каницъ билъ близъкъ и на тогавашния министъръ на просвѣтата Цукичъ, както и на много други видни личности въ Сърбия.

Официалната подкрепа на Каница била пълна. Сръбското Министерство на народното просвѣщение още на 11 септември 1861 год. съ специално писмо съобщава на „Дружтво сръбске словесности“, че Каницъ има намѣрение да издаде една книга за Сърбия и Министерството иска мнението на дружеството, какъ да подпомогне това издание. Дружеството въ своето заседание на 27 септември се занимало съ въпроса, въ резултатъ на което една седмочленна комисия прегледала книгата и я препоръчала за издаване¹.

Презъ сжщата 1861 год. въ Sitzungsberichte на Виенската академия излиза първата научна студия на Каница (до тогава въ „Илюстрирте цайтунгъ“ се бѣха появили нѣкои негови по-малки статии за Сърбия), подъ заглавие: „Римскитѣ находки въ Сърбия“², а отъ картографския му материалъ Викенелъ публикувалъ профилитѣ на планинитѣ въ своя трудъ „Пжтуване въ европейска Турция“³.

Въ 1862 год. Каницъ отново работи въ Сърбия. Тогава излиза и първата му самостоятелна книга, подъ насловъ „Византийски паметници въ Сърбия“⁴. Книгата била луксозно издадена, въ голѣмъ форматъ и изпстрена съ множество художествени илюстрации. Въ нея той разработва плановетѣ, конструктитѣ и декорацията на сръбскитѣ черкви, а следъ това дава историко-топографско описание на черквитѣ въ Смедерево, Раваница, Манасия, Жича, Крушевацъ и Студеница. Съвременнитѣ нѣмски рецензии съ адмирация говорятъ за Каницъ, който успѣлъ презъ тритѣ си пжтувания, при крайно тежки условия, да събере толкова богатъ материалъ.

Каницъ въ тая книга застава предъ насъ не само като човѣкъ, който самоотвържено преодолява всѣка

¹ Даница, 1861, 480.

² Die römischen Funde in Serbien. Sitzungsber. Akad. Wien. Phil-hist. Cl. XXXVI (1861), 195—203.

³ A. Viquesnel, Voyage dans la Turquie d'Europe. Paris 1868.

⁴ Serbiens byzantinische Monumente. Gezeichnet und beschrieben von F. Kanitz. Wien 1862.

пѣчка на своя пжтъ, и като много образованъ авторъ, но и който, както се изразява единъ неговъ критикъ, се отнася къмъ всичко като „човѣкъ съ тънъкъ усѣтъ“ („als feinführender Mann“). Не само многото съвременни рецензии смѣтатъ тая книга за важна и ценна, но за такава я намира и официалната наука. Любке пише, че съ тоя си трудъ Каницъ запълвалъ чувствителна празнота въ историята на изкуството¹. Признанието се изразило и въ форма, достойна за неговия трудъ — съ награждаването му отъ Францъ Йосифъ I съ голѣмия златенъ медалъ за наука и изкуство, а отъ саксонския кралъ Йоханъ съ голѣмия златенъ медалъ „Virtuti et ingenio“ въ 1864 год.

Заедно съ нѣмското издание на книгата излѣзло и сръбско издание въ преводъ отъ неговия добъръ приятелъ Александъръ Сандичъ². „Даница“ и сръбскитѣ вестници съ голѣма радостъ приематъ книгата и я препоръчватъ на сънародницитѣ си. Сръбското издание обаче не могло да се разпродаде, защото по това време въ Сърбия нѣмало още четци за подобни трудове. Въ 1863 година Даница се оплаква, че били продадени само 11 екземпляра³. А въ 1868 год., когато тя похвалва единъ другъ трудъ на Каница, когато нарича много полезенъ човѣкъ за сръбския народъ, пише, че сръбското издание на ценната книга, въ която се говори за византийскитѣ паметници въ Сърбия, е продадена само въ 20—30 екземпляра, когато отъ нѣмското издание сж били продадени нѣколко стотинъ екземпляра⁴.

Голѣмото влияние на тази книга върху водачитѣ на сръбския народъ личи отъ факта, че въ Сърбия билъ създаденъ законъ, споредъ който новитѣ черкви трѣбвало да бждатъ строени въ византийски стилъ.

Презъ следната 1863 год. Каницъ продължава своитѣ изследвания въ областъта на художествената история. Сръбскитѣ вестници съобщаватъ на населението, че той желае да проучи сръбскитѣ паметници на Фрушкагора, и подканятъ всѣки добъръ сърбинъ да му помага

¹ Срв. Kanitz, Donau-Bulgarien III, 333.

² Византијски споменици по Србији. Беч 1832.

³ Даница 1863, 570.

⁴ Даница 1868, 237.

въ тежката мисия. Следъ пжтуването си изъ Сръмско, той се опитва въ една статия да даде представа за сръбскитѣ черковни постройки. Статията е напечатана въ 1864 година отъ Виенската академия подъ насловъ: „Старото и ново сръбско черковно строителство“¹.

Въ 1863 год. той не само пжтува, но и публикува добититѣ резултати. Презъ тази година излизатъ, освенъ нѣкои негови малки статии въ ежедневни и седмични вестници, още и редица научни студии — за картографскитѣ му проучвания на Сърбия², за цинцаритѣ³ и една ценна статия, озаглавена „Сръбски откъслечи“⁴.

Каницовитѣ пжтувания и статии сж възбудили голѣмъ интересъ въ широката европейска публика, както и въ научния свѣтъ. За това много допринесли и отличитѣ му художествени иллюстрации, каквито той постоянно помѣствалъ въ най-голѣмитѣ нѣмски, френски и др. списания.

Интересътъ къмъ Каницовата дейность се особено увеличилъ по времето, когато почнало все по-често и често да се говори за Балканитѣ. Самитѣ официални кржгове скоро забелязали, че неговитѣ проучвания сж много полезни и отъ голѣма важность. Презъ 1864 год. той вече пжтува по южна Сърбия и въ северна България съ материалната подкрепа на самия императоръ Францъ Йосифъ. Писаната за това пжтуване голѣма студия била издадена отъ Виенската академия подъ насловъ: „Пжтуване въ южна Сърбия и северна България презъ 1864 г.“⁵.

Добриятъ приемъ, който имали срѣдъ читателския свѣтъ малкитѣ негови студии, го потикналъ да издаде едно голѣмо съчинение, въ което да събере цѣлия при-

¹ Über alt- und neuserbische Kirchenbaukunst. (Mit 2 Tafeln). Sitzungsber. Akad. Wien. Phil.-hist. Cl. XLV (1864), 3—13. Сръбски преводъ отъ сжщата статия: Даница 1864, 364—368, 380—383.

² Beiträge zur Kartographie des Fürstenthums Serbien. (Mit 1 Karte). Sitzungsber. Akad. Wien. Mathem.-naturw. Cl. XLVII (1863), 79—85.

³ Mitth. Geogr. Ges. Wien. VII (1863), 44—48.

⁴ Serbische Fragmente. Oesterreichische Revue 1863, III Bd., 290—312, сръбски прев. въ Даница. Срв. още: Die Klöster und ihr Verhältnis zum Volk in Serbien. Oesterr. Revue 1863, II Bd., 312—318.

⁵ Reise in Süd-Serbien und Nord-Bulgarien. Denkschr. Akad. Wien. Phil.-hist. Cl. XVII (1868).

готвенъ отъ него материалъ за Сърбия. Книгата излѣзла въ 1868 година подъ насловъ: „Сърбия, историко-етнографски пжтни студии презъ годинитѣ 1859—1868“. Тя има 40 иллюстрации въ текста, 20 таблици и една карта¹.

Презъ пжтуванията си въ Сърбия Каницъ се е ползувалъ отъ пълното съдействие на властитѣ. Сръбскитѣ министри сж му давали препоръчителни писма, та когато пристигалъ въ нѣкой градъ, той е билъ приеменъ отъ окржжния управитель, който му давалъ най-добритѣ водачи. Най-голѣмо съдействие той намиралъ отъ окржжнитѣ лѣкари и инженери, които притежавали западно образование и схващали напълно благородната му мисия. Гдето нѣмало по-просвѣтени люде, той е билъ придружаванъ отъ околийскитѣ началници, чийто авторитетъ му отварялъ всички пжтища. Ако ли пъкъ нѣмало и околийски началникъ, придружавали го само нѣколко пандури.

Но съдействието на провинциалната интелигенция било осигурявано не само отъ заповѣдитѣ на сръбското правителство; то било подготвяно и отъ вестницитѣ, които правилно оценявали голѣмото дѣло на Каница, когото хвалили като човѣкъ, полезенъ на сръбския народъ. По този начинъ и селянитѣ го посрѣщали навсѣде много любезно, още повече, понеже неговитѣ водачи разправяли на народа, колко полезенъ е за него този пжтешественикъ, комуто затова всѣки добъръ сръбинъ трѣбва да помага въ работата. Самъ Каницъ предава следната случка: Околийскиятъ началникъ го представя на първенцитѣ отъ събралото се население. Това било въ двора на общината. Началникътъ обяснилъ на народа целта на пжтуването му, а именно, че Каницъ идва отъ далечна страна за да изучи тѣхнитѣ обичаи, стари паметници, начина на живота въ страната и пр. Отъ материалитѣ, които събира, ще състави една книга, за да се чете отъ всички, и така Европа да има по-правилна представа за Сърбия. Следъ това стариятъ кметъ пристѣпилъ къмъ Каница, благодарилъ му отъ името на цѣлия народъ за полезната му дейность и призовалъ Божието благословение върху него, за да

¹ Serbien. Leipzig 1868. — Отъ излѣзлитѣ отъ Каница статии вж. още: Oesterr. Revue 1865, 229—302; 1867, 141—145.

свърши успешно работата си въ полза на тяхната земя и народъ. Накрай той му пожелалъ, следъ свършване на трудната си работа, съ Божия помощъ да се завърне живъ и здравъ въ своята родина и да бжде щастливъ до края на живота си¹.

Но, независимо отъ всѣка препорѣжка, Каницъ успѣвалъ навсѣде, понеже самъ билъ много приятенъ човѣкъ. Съ доброто си държане и съ вродената си душевна доброта, той съумявалъ лесно да спечелва сърцата не само на интеллигентнитѣ люде, но и на селянитѣ. Той е билъ скромненъ и се задоволявалъ съ малко. А тия качества сж неоченими за единъ пжтешественикъ. Който не е вършилъ никога подобна работа, не може да си представи, колко важно е за пжтешественика да ограничава своитѣ културни и др. нужди и удобства. Само оня, който се задоволява съ поднесената му ако и най-скромна и каква да е храна и никога не отказва на покани, само той може да влѣзе въ близъкъ досегъ и съ най-проститѣ люде отъ всѣка страна. Сърдцето на народа се открива само предъ онзи, който не се отказва да взема участие въ неговитѣ скромни угощения, като яде и пие съ него и умѣе да му докаже, че се чувствува много добре въ неговата срѣда. При подобни пжтувания човѣкъ никога не трѣбва да иска сведения отъ официалнитѣ лица, а самъ трѣбва да събира необходимитѣ данни отъ самия народъ. По тая причина той никога не трѣбва да отказва на поканитѣ на селянитѣ. И действительно, Каницъ никога не се е лишавалъ отъ близостта и обществото на проститѣ люде. Не единъ пжтъ гостоприемството на добродушнитѣ селяни е измжчвало стомаха на европейца. Всички, които пжтешествуваме, знаемъ какви удоволствия струватъ понѣкога тия покани, когато човѣкъ е принуденъ да пие следъ всѣка хапка, да хвали яденето и да участвува въ всичкитѣ веселби на домакинитѣ.

Въ всичко обаче Каницъ е намиралъ само веселата страна на нѣщата. Той не отбѣгвалъ случая да опита и най-тежката за него гостба и, вмѣсто да му е неприятно, той се е смѣлъ. Съ хумора на здравъ и добродушенъ

¹ Serbien 116.

човѣкъ той разправя за единъ елегантенъ обѣдъ въ дома на единъ сръбски селянинъ, когато му било поднесено най-тежкото ядене, именно "печење", което — казва Каницъ — по речника на Вукъ означава „печено“, а въ сжщность представя кжсъ студено полуизпечено агнешко месо, покрито съ толкова тлъстина, щото, ако презъ срѣдата му се прокараше една дебела връвъ, то тя прекрасно би могло да послужи за свѣщъ.¹

Освенъ съ непрекъснатата си дружба съ селянитѣ, той е спечелвалъ симпатии и имъ още и съ дребнитѣ подарѣци, които правѣлъ на женитѣ и дѣщеритѣ имъ. Въ селото Шенъе, като нарисувалъ дѣщерята на общинския съветникъ и годеника ѝ, той подарилъ на годеницата единъ чифтъ сребърни обеци². Въ градчето Брусъ Каницъ отседналъ при единъ свой познатъ свещеникъ, който го почерпилъ съ сладко, кафе и чибукъ. При сбогуването приятната попадия му подарила единъ чифтъ шарени чорапи, изплетени отъ самата нея. Каницъ, отъ своя страна, ѝ подарилъ една хубава брошка³.

Но той печелилъ симпатии и поради голѣмото си човѣколюбие, което го карало да помага колкото може всѣкому. Веднажъ, когато пжтувалъ съ околийския началникъ, той срещналъ една натжжена селянка. Тя носѣла храна на арестувания си мжжъ. На Каница дожалѣло за нея, и той помолилъ околийския началникъ да освободи задържания ѝ мжжъ. Началникътъ го послушалъ, но казалъ на жената, че тя трѣбва да благодари за това на добрия чужденецъ. Естествено, тия работи бърже се разгласявали между проститѣ селяни, които повече сж наклонни да държатъ страната на осждения, отколкото тая на закона.

Често пжти имало и весели случаи, защото въ Балканскитѣ земи и до сега европейецътъ се смѣта за нерелигиозенъ и съ несигуренъ моралъ човѣкъ. Когато европейецътъ е много учтивъ къмъ женитѣ, смѣтатъ, че той иска да ги спечели. Каницъ разправя много духовито, какъ въ Рашка го настанили да ношува въ кжщата на една вдовица,

¹ Serbien 163.

² Serbien 38.

³ Serbien 242.

и какъ тази тжгуваща светица не се задоволила само съ това, че затворила вратата си, но за по-сигурно я и подпръла съ единъ сандъкъ.¹

При пжтуванията не минавало и безъ голъми неприятности. Напримъръ ееднажъ той пжтувалъ нощно време презъ опасни мѣста, всрѣдъ бури, дъждове; дървета окървявали лицето му; но, въпрѣки това, той не губѣлъ присжствие на духа и пише: „Ние, людетѣ, сме особено създадени. Често пжти достатъчна е само една минута, за да се смѣни напълно настроението ни. Когато минахме малката черкваца и влѣзохме въ скромния манастиръ, ние почти забравихме току-що прекаранитѣ неприятности. Вкусната риба задоволи нашия апетитъ, а шишето съ ракия приехме съ особено уважение. Когато най-после се преоблѣкохме въ сухи дрехи, нашето доволство отъ живота бѣше пълно. Не далечъ отъ мене викариятъ четѣше вечерната си молитва. Вънъ избухна съ нова сила дъждътъ, и азъ съ благодарностъ мислѣхъ за гостоприемния манастиръ, построенъ въ честъ на Благовѣщението; и благословихъ моята добра звезда, която ме запази при тази опасна обиколка“.²

Каницъ всѣкога се е чувствувалъ добре, когато е могълъ да намѣри добро легло, храна и питие. Който предприема подобни пжтувания, добре разбира, колко важно е да има човѣкъ удобно легло, въ което да не го безпокоятъ всевъзможни животинки. Каницъ се радва като дете, когато гостува у нѣкой интелигентенъ човѣкъ, гдето има добро легло и хубава храна.

Той описва неприятноститѣ си въ Мали-Зворникъ, като добавя скромно, че съ това не иска да придава голѣмо значение на своитѣ лични преживѣлици, обаче смѣта, че съ това може да даде представа за турскитѣ порядки.

Каницъ действително билъ много скроменъ човѣкъ. Страстното му желание да изследва научно разнитѣ страни го потиквало къмъ усилена творческа дейностъ. Като последица отъ това той не очаквалъ друга награда за неопитния си трудъ и преодоленитѣ хиляди прѣчки, освенъ

¹ Serbien 192.

² Serbien 148—149.

само приноситѣ въ науката. Но у учения Каницъ скоро се проявилъ и човѣкътъ на сърдцето. Любовта му къмъ истината и вроденото му чувство на безпристрастие сж пораждали у него желание да бжде полезенъ на потиснатитѣ народи. Когато започналъ своето велико дѣло, той искалъ да служи само на науката, но когато опозналъ този непознатъ свѣтъ, той добилъ желание чрезъ науката да служи за въцаряване на правдата по отношение на тия народи.

Той смѣталъ като най-голѣма награда за себе си любовта на простия народъ. Не чакалъ друга награда. Веднажъ той билъ въ черквата на Манасия, заедно съ духовника отецъ Кирилъ и учителя въ манастирското училище. Тѣ се стараели по всѣкакъвъ начинъ да му бждатъ полезни. Учителътъ изразилъ своето възхищение отъ работата на учения, който е дошелъ отъ далечни страни да изучава тѣхнитѣ паметници. И, както Каницъ рисувалъ, седналъ на единъ пѣнъ, изведнѣжъ чулъ задъ себе си пѣвчески хоръ, който пѣлъ въ негова честъ. Въ тоя моментъ хубавитѣ пѣсни на децата звучали вълшебно и принудили всички наоколо да замлъкне. Вsrѣдъ тишината на гората проститѣ детски гласчета славѣли отъ все сърдце бгатородството, добротата и заслугитѣ на единъ голѣмъ човѣкъ. „Това бѣше, казва Каницъ, единъ отъ ония рѣдки моменти, когато пжтешественикътъ може да се чувствува богато възнаграденъ за хилядитѣ неприятности и несгоди“.¹

Каницъ обичалъ много простия народъ и, естествено, нему било тежко да го вижда, какъ тъне въ невежество и мракъ. Една недѣлна утринъ той пристигналъ въ манастира Горнякъ. Черквата била пълна съ богомолци отъ цѣлата околностъ. „Богослужението свърши. Черквата е праздна. Но какво търси тази жена, която остана сама вжтре и плахо поглежда ту къмъ рожбата си, която държи на рѣце, ту къмъ монаха, за да привлѣче вниманието му къмъ своето бледно дете? Отъ монаха тя чака помощъ и спасение, понеже въ своята дѣлбока вѣра смѣта, че само неговата молитва може да помогне на любимото ѝ болно дете. Монахътъ не пита много, отъ какво боле-

¹ Serbien 27.

дува детето. Той иска да знае само, дали е момче или момиче, следъ което запалва една свѣщъ и я подава на уплашената майка. Смрътно умореното дете отваря очи, несвикнали на свѣтлината на свѣщъта, и, докато монахътъ избѣрбори дългата молитва, детето тихо въздиша. Накрай той съ тържественъ гласъ благославя детето. Съ гореща благодарностъ нещастната жена цѣлува ръка, взема отъ шията си една отъ сребърнитѣ си пендари и я постави на диска. Смирено тя цѣлува иконата и съ надежда напуска черквата. „Съ съжаление Каницъ хвърлилъ погледъ къмъ детето, по чиито нѣжни устица се появили първитѣ признаци на борбата съ смъртта.“¹

И на други мѣста Каницъ споменува, че лѣкарътъ въ Сърбия е трѣбвало да съперничи съ цигани, турци, стари баби и неукни монаси. Невежеството на монаситѣ стигнало до тамъ, че тѣ сж се занимавали и съ изгонването дявола. При посещението си въ Суходолския манастиръ Каницъ е видѣлъ следното: „Когато излизахъ отъ черквата, едва не настѣпихъ едно момиче, което се гърчеше на земята предъ входа. Това малко сжщество, чиято болестъ най-добре издаваха тия непрестанни гърчения, бѣ надарено съ красота. До болното седѣше съ втреченъ погледъ, неговата майка, която плачеше и молѣше за помощъ. Тя бѣ довела дъщеря си въ манастира съ надежда, че светитѣ отци ще изгонятъ злитѣ духове отъ болното дете.“²

Невежеството на народа му прѣчело и въ работата. Каницъ казва, че най-добра представа за прѣчкитѣ, които изследвачътъ срѣщалъ, давало сжществувашето срѣдъ народа повѣрие, че този, който бива нарисуванъ — умира. Тази вѣра е била толкова силна, че, когато въ 1864 година сж искали да направятъ една обща снимка на членоветѣ на Скупщината, нѣколко народни представители сж отказали да стоятъ предъ апарата. Селянитѣ, щомъ научили, че Каницъ иска да ги рисува, ставали неспокойни и се страхували отъ лошитѣ последици.³

¹ Serbien 21—22.

² Пакъ тамъ 304.

³ Пакъ тамъ 19—20.

Невежеството на народа сжщо му причинявало често пѣти голѣми неприятности, но той никога не се е сърдѣлъ и на всичко е гледалъ съ великодушна насмѣшка.

Гражданитѣ пѣкъ сж имали друга слабостъ. Тѣ сж отрупвали Каница съ молби да ги рисува. Освенъ това, всички сж се надпреварвали да го развеждатъ по старинитѣ, като всѣки заявявалъ, че познава най-добре паметницитѣ. Който се занимава съ археология, често пѣти бива излѣгванъ дори въ културнитѣ страни. Иманярската фантазия на народа изпълва съ богатства околноститѣ на селата. Но и жителитѣ на градоветѣ често се натрапватъ на археолога съ невѣрни разкази за старини и скжпоценности. Колко пѣти и азъ бивахъ излѣгванъ въ България отъ подобни иманяри! На Каница сж се случвали такива нѣща много често. При пристигането му въ Пожега, населението на градчето е било обхванато отъ археологическа треска. Единъ следъ другъ идвали при него да го еодятъ при „най-ценнитѣ паметници“. Но понеже билъ толкова пѣти лѣганъ, той не се решавалъ да предприема по-трудни издирвания само възъ основа на празднитѣ людски приказки. „Но, казва Каницъ, въ моментъ на слабостъ, азъ изневѣрихъ на своитѣ основни ръководни принципи“. Единъ младежъ се явилъ при него и съ голѣмъ ентузиазъмъ му разправилъ, че въ гората на баща му, непосредствено до градчето, се намиратъ два латински камѣка. Каницъ разпиталъ момчето, за да разбере, има ли смисълъ да се занимава съ тая работа. Той питалъ какво има върху камѣнитѣ: надписи или фигури? На всѣки въпросъ момчето давало положителенъ отговоръ. „Азъ мисля, пише въ последствие Каницъ, че ако бихъ питалъ, дали върху тия камѣни се намира цѣлиятъ Олимпъ, то пакъ щѣше да отговори утвърдително“. Времето било много лошо, но възбуждениятъ отъ обещанията на момчето интересъ на Каница билъ толкова голѣмъ, че той се съгласилъ да трѣгне. Конетѣ вървѣли бърже, но близката, споредъ обещанието, цель постоянно се отдалечавала. А следъ дълго пѣтуване най-после момчето гордо показало на два измити отъ дъждоветѣ камѣни и, когато забелязало недоволството на Каница, то се защитило съ думитѣ, че отъ баща си чуло, какво върху тия камѣни имало надписи и фигури.¹

¹ Serbien 140—141.

Каницъ всѣкога ималъ предварително приготвена програма за пжтъ и затова не обичалъ безцелнитѣ разходки и голѣмитѣ престои. На едно мѣсто той шеговито разправя, че, когато искалъ да трѣгне на пжтъ, неговиятъ спжтникъ и хубавата му дѣщеря искали да го нагостятъ. „Но напраздно красивата сръбкиня се мжчеше съ силата на привлѣкателнитѣ си очи да ме задържи“.

За да не губи много време, той всѣкога се обръщалъ къмъ лица, които познавали околноститѣ, и особено къмъ такива, които сж учили въ чужбина. Въ нѣкой отъ тѣхъ той намиралъ не само отлични водачи, но ставалъ и тѣхенъ близъкъ приятель. Въ 1860 година го придружавалъ единъ много приятенъ воененъ лѣкаръ, по произходъ италианецъ, на име Ромули (Хекимъ-баши)¹. Съ него той искалъ да разгледа укрепленията на Нишъ. Но това не могло да се осжществи напълно, защото Каницъ се опасявалъ да не го смѣтнатъ за руски или сръбски шпионинъ. Затова той отишелъ въ 1864 година въ този голѣмъ български градъ, снабденъ съ силни препорчителни писма. (Каницъ всѣкога говори за Нишъ като за български градъ; сжщо така сж се произнасяли всички по това време). Тамъ той е получилъ много интересни сведения отъ Нишкия митрополитъ Калиникий, отъ когото чулъ, че, когато построили казармата, намѣрили римски паметници.²

Въ Княжевецъ го очаквало голѣмо щастие. Окржженъ лѣкаръ тамъ билъ тогава унгарецътъ д-ръ Стефанъ Мачай, който го приелъ съ „характерното на този благодороденъ народъ гостоприемство“. Мачай му билъ най-полезенъ отъ всички, съ които въобще Каницъ е ималъ работа презъ време на пжтуванията си. Кжщата на лѣкаръ-унгарецъ е била наредена по западноевропейски вкусъ. Тамъ Каницъ се е ползувалъ, както самъ се изразява, отъ отдавна жадуванитѣ удобства; тамъ намѣрлиъ библиотека, картини и др. нѣща, безъ които единъ западенъ човѣкъ се чувствува много зле. Отъ д-ръ Мачай той получилъ много данни, и заедно обходили съ коне много мѣста. Самиятъ Мачай е билъ любителъ археологъ и притежа-

¹ Reise 8.

² Пакъ тамъ 12.

валъ ценна нумизматическа сбирка.¹ Тѣ станали много голѣми приятели: Мачай му далъ пълното си съдействие, за да може Каницъ да проучи всичко изъ околноститѣ на Княжевецъ. Между книжата на Каницъ има едно писмо отъ Мачай, датирано отъ 25 мартъ 1864 год. Отъ това писмо се вижда колко близки сж били двамата помежду си. Даннитѣ на това писмо Каницъ е използвалъ въ трудоветѣ си.²

Каницъ е билъ навсжде много обичанъ, не само отъ своитѣ нови приятели, но и отъ членоветѣ на тѣхнитѣ семейства. Това се вижда ясно отъ многото писма, съ които го канятъ или му благодарятъ за нѣкоя изпратена отъ него книга или за другъ нѣкой подарѣкъ. Пжтешественикътъ е ималъ всѣкога полза отъ тия познанства. Освенъ че намиралъ въ семействата много добъръ приемъ, но и женитѣ му приготвявали храна и други нѣща за пжтъ.

За тия, които му помагали, той споменува по нѣкоя признателна дума въ съчиненията си. Но той намиралъ извинение и за невежеството на простия народъ: турскиятъ режимъ е направилъ невъзможенъ всѣкаквъ напредѣкъ, още по-тежко е било владичеството на грѣцкото духовенство, което спѣвало развитието на народа. Следъ това обяснение той си задава въпроса: Заслужава ли нашитѣ симпатии раята, която така упорито се бори за своята свобода? — И отговаря: Само онзи, който не е ималъ възможность да види неописуемото ѝ нещастие, може да се съмнява въ това! Тукъ той споменува, че въ книгата си за България ще изложи истинското положение на раята въ пълния му смисълъ.³ Действително, въ Сърбия всичко това е било вече минало. Каницъ всѣкога съ радостъ отбелязва, че новиятъ сръбски режимъ се стремѣлъ да се отърси отъ всички грѣшки. Монаситѣ все още били невежествени, но една министерска заповѣдь отъ 1862 година изпратила въ Бѣлградската семинария всички неучи монаси.⁴

¹ Reise 17 и сл.; Serbien 299 и сл. — [Отъ сжщия д-ръ Мачай има географско описание на Княжевецкия окржгъ: Гража за топографију округа Княжевачкогъ, въ Гласник Српскогъ ученогъ друштва кн. XIX, 1866 — Ром.].

² Serbien 300. ³ Пакъ тамъ 275. ⁴ Пакъ тамъ 187.

Като безпристрастен ученъ, Каницъ се е смѣталъ дълженъ да отбележи, покрай добритѣ страни на сръбския народъ, и лошитѣ, но съ радостъ констатиравалъ неговия напредѣкъ. Той разправя, че сръбинътъ не обичалъ много да се труди и измѣчва, дори лентяйството смѣталъ за много умно нѣщо, тъй като да се работи, споредъ сръбина, значело да се пълнятъ джебоветѣ на турцитѣ.¹ Той не е издрѣжливъ и трудолюбивъ, поради което унгарци, нѣмци, българи, цинцари и др. занаятчии намирали добри условия за работа въ Сърбия.² Обаче Каницъ смѣталъ, че времето и нуждитѣ ще премахнатъ у сръбитѣ тия недостатѣци. Той ги осжждалъ за това, че постоянно се карали и че мразѣли сънародникитѣ си въ Унгария, които сж по-образовани отъ тѣхъ и по тая причина, когато идвали въ Сърбия, получавали голѣми постове.³ Но той вѣрва, че това ще изчезне следъ разпространението на културата, особено следъ като дадатъ своитѣ добри резултати редицата реформи, съ които сръбското правителство насочвало страната къмъ правилно развитие.

Докато Каницъ правѣлъ своитѣ изследвания въ Сърбия, последната се освободила почти напълно отъ турската властъ (1867 год.). Изтеглянето на турскитѣ гарнизони, които били постоянна причина за размирици, станало вече наложително презъ 1862 година, следъ бомбардирането на Бѣлградъ. Турцитѣ обаче не искали да признаятъ тая необходимостъ. Най-после, на 17 октомврий 1863 година, князь Михаилъ Обреновичъ се обърналъ къмъ Великия визиръ и чрезъ него молилъ Султана да оттегли турскитѣ войници отъ крепоститѣ. Ако Султанътъ, пишелъ сръбския князь, изпълни тази молба, цѣлиятъ сръбски народъ ще го благославя и ще му бжде благодаренъ на вѣчни времена. Турцитѣ все отлагали изпълнението на тая необходимостъ, докато Австроунгарската монархия, съ подкрепата на другитѣ западни сили, съ голѣмия си авторитетъ не принудила султана да се подчини. Най-после въ 1867 г. султанътъ назначилъ Михайла Обреновичъ за главнокомандуващъ сръбскитѣ крепости и оттегилъ турскитѣ имѣ гарни-

¹ Serbien 199—200.

² Пакъ тамъ 137.

³ Пакъ тамъ 35.

зони. Така Сърбия станала въ сжщностъ независима държава. Владичеството на Турция надъ нея било само формално.

Каницъ напълно справедливо оценявалъ дейността на князь Михаилъ и на сръбското правителство. Но той не е пристрастенъ и спрямо турцитѣ. Ако и при всѣки удобенъ случай той да споменава, какъ балканскитѣ народи не могли да напредватъ, докато не се освободятъ отъ турското иго, и напълно осжждалъ грѣшкитѣ на турския режимъ, той говори безъ неприязнени чувства и съ добродушна насмѣшка за турскитѣ чиновници. Той се очудвалъ на тѣхния фатализъмъ, когато виждалъ, че тѣ спокойно пиятъ кафетата си и приказватъ въ постройките, които въ всѣки моментъ могатъ да рухнатъ.

Безпристрастието на Каница му спечелило всеобща почитъ. Нѣмскитѣ рецензенти пишели дълги хвалебни статии за него, но най-голѣма е била признателността на Сърбия, гдето и съ малкитѣ си статии той си е спечелилъ почетно име. Повечето отъ статиитѣ му сж били преведени на сръбски езикъ въ „Даница“ и въ „Видовдан“. Неговата голѣма книга „Сърбия“ е получила признание и отъ официално мѣсто. Сръбското правителство му изказало благодарността си, а Матица српска го избрала за свой почетенъ членъ въ 1868 год.

Но по това време, когато излизала отъ печатъ неговата голѣма книга, Каницъ не можалъ да бжде задържанъ повече въ Сърбия нито отъ голѣмитѣ почести, нито отъ възможноститѣ за по-удобни и по-надеждни пжтувания. Сърдцето му го потиквало да върви по-далечъ — на изтокъ отъ тая свободна вече страна.

ПЖТУВАНИЯ ВЪ БЪЛГАРИЯ

Вниманието на Каница по това време се насочило къмъ една по-малко известна и по-интересна страна — къмъ българската земя и българския народъ. Още въ 1860 година, когато изследвалъ южната частъ на Сърбия и за пръвъ пжтъ влѣзълъ въ съприкосновение съ териториитѣ, населени съ българи, той открилъ, че свѣтътъ знае още по-малко за тая страна и тоя народъ, отколкото за сърбитѣ. Каницъ внезапно открилъ новъ и неочаквано богатъ материалъ, който далъ нова насока на изследванията му — нови цели, които изпълнили цѣлата половина отъ подвижническия му животъ. Този неуморимъ изследвачъ, който не познаваше любовта къмъ семейството, понеже остана нежененъ, и който бѣ посветилъ цѣлия си животъ на науката, даде на българския народъ не само своя наученъ интересъ и внимание, но и своята обичъ и своето сърдце навѣки! На сърбитѣ той пожела да бжде полезенъ, понеже — поради дългогодишното си робство — бѣха останали много назадъ. Но колко по-лошо е било положението на българитѣ въ сравнение съ онова на сърбитѣ, които бѣха станали вече почти напълно свободни! Тукъ той попадналъ въ новъ свѣтъ, между нови люде, които изнемогвали въ робство, които имали нужда отъ приятели като него и на които той могълъ много да помогне. Българитѣ сж възбудили бащински чувства у добродушния ученъ.

Тѣзи хубави чувства още по-силно завладѣли душата му, когато той открилъ голѣмитѣ ценности, които този народъ криелъ въ себе си. Това го вдъхновило да вземе ролята на ученъ — борецъ за правата на българския народъ. Когато преброждалъ българската земя, той съ очудване гледалъ на непознатитѣ ѣ хубости и неподозираното ѣ богатство. Още по-голѣмо възхищение предизвиквали у него цѣннитѣ качества на самия народъ, които той ималъ пълната възможность да открие. „Въ Европа, казва Каницъ, мислятъ за българитѣ, че сж ленивъ, назадничавъ и изгубенъ народъ. Азъ пѣкъ за най-

голѣмо мое удивление намѣрихъ единъ народъ съ гжсто населени градове и села; жителитѣ на градоветѣ се занимаватъ съ разни специални занаяти, като въ единъ градъ правятъ само пафти (токи) и ножове, въ другъ — изработватъ само метали, златарски произведения, грънчарство и рѣзбарство, а въ трети — тъкатъ ленени платове, килими, гайтани и пр.“ Още повече го очудили примитивнитѣ инструменти, съ които народътъ изработвалъ тия произведения. Но когато той видѣлъ какви художествени творби създава тоя народъ, неговото удивление преминало всѣкакви граници.

1. БЪЛГАРСКИЯТЪ ЧЕРКОВЕНЪ ВЪПРОСЪ И РОЛЯТА НА КАНИЦЪ ВЪ НЕГО

Българитѣ и българскиятъ въпросъ сж възбудили интересъ у Каница за първи пжтъ презъ 1860 година. Още презъ първото си пжтуване въ Сърбия той проектираше да направи едно пжтешествие въ населенитѣ отъ българитѣ земи. Целта му е била да разбере, каква е разликата между сърбитѣ и българитѣ, и въ какво се различава новиятъ сръбски отъ стария турски режимъ. Презъ юний 1860 година, когато пжтешествувалъ изъ южна Сърбия, срѣдъ тамошното население билъ разпространенъ слухътъ, че въ съседния Нишки пашалѣкъ избухналъ кървопролитенъ бунтъ. Той чулъ за събитията въ тия български земи такива слухове, които му дали основание да смѣтне, че моментътъ е твърде благоприятенъ да опита да се осведоми за тамошния животъ. Безъ да му мисли много, Каницъ тръгналъ отъ сръбския карантиненъ градъ Алексинецъ и, като преминалъ „благополучно“ сръбско-турската граница, стѣпилъ за първи пжтъ на 11 юлий 1860 година на българска земя.

„Случайността — казва Каницъ, — която е голѣмъ факторъ въ живота на човѣка, особено въ тоя на пжтешественика, е била много благоприятна за мене.“ Когато пристигналъ въ Нишъ, — тоя голѣмъ български центъръ, — той, при все че не попадналъ на барикади и срѣдъ барутния пушекъ на бунта, все пакъ ималъ случая да наблюдава едно движение, безъ бурни външни прояви, но съ

много важни последици. Той видѣлъ началото на една борба, която трѣбваше да донесе духовното, а може би и политическо възраждане на единъ народъ, чиято смъртна присжда отдавна бѣха издали дилетанти туристи, дори и професионални политици. По една щастлива случайностъ той е ималъ възможностъ да наблюдава събитията въ момента, когато борбата била станала сериозна. Затова, естествено е, че никой не е могълъ да опише по-правилно и безпристрастно отъ него сждбоноснитѣ български събития отъ 60-тѣхъ години¹.

Непосрѣдствено следъ пристигането си той е ималъ възможностъ, като очевидецъ, да обсъди положението. На 15 юлий 1860 год., т. е. на петия день следъ пристигането му, Нишката християнска община била свикана на тържествено събрание на голѣмия площадъ при старата черква. „По покана и азъ се явихъ тамъ — пише Каницъ. — Ударитѣ на чука върху симантрона се носѣха надалечъ и се чуваха непрестанно. Най-после на Пиротския пжтъ се появи началото на една пѣстра процесия. Наближаваше героятъ на деня съ характерната за източната черква пищна тържественостъ — идваше изпратениятъ отъ Цариградъ новъ пастиръ на Нишката епархия, който официално влѣзе въ епархийската катедрала. Блѣсъкътъ на церемонията по въвеждането на новия митрополитъ въ епархията му бѣ увеличенъ отъ участието на множество епископи, между които бѣше и Самоковскиятъ. Но радостното чувство, предизвикано отъ вълшебната гледка, бѣше още презъ време на службата замѣнено съ понижено настроение, понеже изпратениятъ отъ Фернеръ висшъ духовникъ прочете на народа едно кратко послание, отъ което се виждаше, че той не знае нито дума български“.

На втория день новиятъ владика приелъ нишкитѣ първенци и ги наругалъ по гръцки и турски езикъ, заради оплакването, което тѣ искали да предадатъ на Великия везиръ Къбразли.

„Не съ оплаквания, а съ благодарностъ трѣбваше да приематъ замѣстника на султана, заради ония неза-

¹ F. Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan I. Leipzig 1875, 148—149.

служени благодеяния, които раята получава отъ турския режимъ — казваше „заслужилиятъ“ фанариотски синъ“. Така учеше българското християнско паство гръцкиятъ владика, който бѣше купилъ съ пари своя високъ духовенъ санъ отъ турцитѣ. Въ цѣлото държане на фанариотския владика проличаваше, казва Каницъ, онова дълбоко презрение къмъ българския народъ, което още преди вѣкове византийцитѣ питаеха къмъ него¹. Поради това съвсемъ естествено бѣ, щото молбитѣ на нишките българи-първенци — да бждатъ подпомогнати отъ владиката въ стремежа имъ да повдигнатъ духовната култура на народа — да останатъ като гласъ „вопиющъ въ пустынѣ“. Тѣ били молили и предшественика му да имъ съдействува да си построятъ училище, обаче, вмѣсто това, въ 1859 год. той започналъ постройката на една огромна черква, която, преди да бжде завършена до половина, погълнала цѣлото имотно състояние на Нишката община.

Гръцкиятъ владика продължавали това съ планомѣрна настойчивостъ, и то съ цель да бждатъ българитѣ лишени отъ възможностъ и сръдства да си построятъ училище, дори ако турцитѣ не биха се противопоставили на това българско желание. Новиятъ владика сжщо не желаелъ духовното и материално повдигане на нишките българи. Цариградската патриаршия е изпращала всѣкога не само свещеници, които не знаятъ нито дума български, но сжщо така и учители гърци, та по такъвъ начинъ да се премахне българскиятъ езикъ и отъ училището.²

Впрочемъ Каницъ, още когато стѣпилъ за пръвъ пѣтъ на българска земя, самъ видѣлъ причинитѣ, които спѣвали развитието на българския народъ. Той трѣбвало да види, какъ гръцкото духовно потисничество тежало на българитѣ повече, отколкото турското иго. Той можалъ сжщо така да види, че търпението на народа почнало да се изчерпва и че той се стремѣлъ вече да се освободи по всѣкакъвъ начинъ отъ това духовно робство. Той видѣлъ и изказалъ ясно впечатленията си, че желанието за свобода у българския народъ, като общо движение, се бѣ проявило

¹ Kanitz, Donau-Bulgarien I, 126—127.

² Пакъ тамъ.

за пръвъ пѣтъ въ оная черковна борба, която започна така сериозно въ началото на 1860 година.

Тукъ трѣбва да опишемъ причинитѣ и кратката история на тая борба, за да разберемъ условията, сръдъ които Каницъ е работилъ въ България. Самъ той основно я описва, понеже смѣта, че тя е първото общо и най-важно движение на българския народъ.¹

Борбата между българската черква и византийската патриаршия е толкова стара, колкото и самото християнство въ България. Още когато българитѣ се покрѣстили, тѣ веднага забелязали, че ако българската черква не се сдобие съ самостоятеленъ български патриархъ, държавата имъ никога нѣма да бжде напълно независима. Въ съгласие съ историческитѣ събития, възходътъ или упадъкътъ на българската черква е билъ свързанъ съ тоя на българската държава. Понѣкога българитѣ бивали принудени да се обръщатъ къмъ Римския папа и да признаватъ неговата властъ, само и само да не принадлежатъ къмъ Цариградската патриаршия. Други пѣтъ Византия, заставена отъ политически причини, е признавала независимостта на българската черква. Но борбата между тѣхъ никога не стихвала съвсемъ.

А когато турцитѣ завладѣли България, самостоятелността на българската черква е била окончателно унищожена.

Петстотингодишното турско робство донесе съ себе си и петстотингодишно черковно владичество на Цариградската патриаршия надъ българския народъ. Победата бѣше дотамъ пълна, че Патриаршията, следъ като бѣ спечелила довѣрието на турската администрация, бѣ успѣла и да си осигури пълна свобода въ черковнитѣ работи. И така съ факта, че Византия попадна подъ турска властъ, византийското духовенство само спечели. Висшитѣ духовници повече отъ всѣки другъ пѣтъ подобриха своето материално положение. Турцитѣ не искаха отъ раята друго, освенъ пари и подчинение. Гръцкото духовенство се яви като сръдство за изпълнение на горнитѣ турски искания, и съ тая задача то самото имаше интересъ да се заеме, понеже бѣ схванало, че може не

¹ Пакъ тамъ 122 и сл.

само да запази, но и да увеличи своята власт, ако заплаща на султана и висшитъ му чиновници за получената отъ тѣхъ власт. За тази целъ бѣха потрѣбни пари, поради което всички духовници — отъ патриарха до най-простия свещеникъ — трѣбваше да откупуватъ собствения си мѣста.

По такъвъ начинъ българската черква попадна въ ржцетѣ на духовници, които купуваха отъ турцитѣ своитѣ длѣжности. Изпратенитѣ отъ Фенеръ владици не знаеха и никога не научаваха езика на българския народъ. Тѣ правѣха добра търговия съ откупването на своя владишки престолъ; тѣхното богатство и разсипничество бѣха всеизвестни и прочути и надминаха лукса на турскитѣ паши.

„Кои сж онѣзи дарения, черковни богатства и фондове — пише Каницъ, — отъ които висшето духовенство на България получава такива голѣми доходи? — се пита несведущиятъ. Напразно би търсилъ такива, тъй като за грѣцкитѣ владици въ България има само единъ единственъ, никога неизчерпаемъ изворъ на доходи, и то не отъ дарения, не отъ нѣкакви имоти, нито пъкъ отъ фондове, а отъ единъ единственъ източникъ: бедниятъ български народъ.

„Отъ Фенеръ, отъ грѣцкия кварталъ въ Цариградъ, гдето сж се загнѣздили разложенитѣ остатѣци отъ корумпираната византийска, примѣсена съ азиатски турски духъ, излизаха ония религиозни търгаши, които водѣха пазарлъкъ за цената на вакантнитѣ владишки престолы. За последнитѣ не се търсѣха кандидати съ повисоко образование, по-силно религиозно чувство и други ценни качества, каквито ние търсимъ у всѣки висшъ черковенъ деецъ, нито пъкъ — нѣкакви заслуги къмъ черквата, — не, тия владишки престолы се продаваха на ония, които обещаваха най-много пари за тѣхъ.“¹

Турскитѣ завоеватели не само пощадиha, но и отрупаха съ по-голѣми привилегии Цариградската патриаршия, за да могатъ чрезъ нея да ограбватъ християнското население. Цената на патриаршеския престолъ е била въ началото само хиляда дуката. После тя се е

¹ Пакъ тамъ 123.

удвоила, а въ 1573 год. е възлѣзла на 6.000 дуката. Въ 1864 година тя се увеличила 25 пѣти. Още толкова трѣбвало да се дава като възнаграждение и на висшитѣ чиновници при Високата порта. Въпрѣки това, всѣкога много конкуренти сж се борили за тлѣстия кокалъ, като богато раздавали бакшиши. А тия пари обикновено сж били взимани на заемъ подъ голѣма лихва, която бждещиятъ патриархъ можелъ да изплати лесно отпосле, тъй като отъ него сж бивали откупувани владишкитѣ постове. А владицитѣ, за да могатъ да изплатятъ дадената отъ тѣхъ цена за престолитѣ имъ, продавали свещеническитѣ длѣжности. До каква степенъ сж били изсмуквани отъ грѣцкото духовенство жизненитѣ сокове на нещастния български народъ, личи отъ факта, че само отъ Самоковъ сж били взимани годишно 200,000 гроша. Българската рая е плащала прѣко силитѣ си за да поддържа лукса и разпѣтния животъ на висшето духовенство.

А въ замѣна на това какво е давало грѣцкото духовенство на българския народъ? То е прѣчило винаги на духовното му и политическо развитие. Споредъ Каницъ, грѣцитѣ — както свѣтскитѣ, така и духовни лица — проявявали всѣкога дълбока антипатия спрѣмо българскитѣ национални искания. Черквата е била въ услуга на грѣцкитѣ национални идеали. Грѣцитѣ, като моряшки и търговски народъ, сж живѣели, освенъ въ тогавашна Гърция, само по морскитѣ брѣгове, а цѣлата вътрешна територия, „цѣлата Тракия, Македония и Мизия, съ изключение на нѣкои малки оазиси, сж били напълно въ владение на земедѣлцитѣ и занаятчии българи“. Съ тоя фактъ се обяснява желанието на грѣцкитѣ политици да постигнатъ своитѣ голѣми империалистични идеи чрезъ погрѣчването на българскитѣ маси, а понеже това не е било възможно въ пълненъ размѣръ, тѣ сж се стремѣли да държатъ народа въ пълно невежество.

Най-доброто срдѣство за погрѣчването и държането българския народъ въ невежество е била черквата. Прѣди вѣкове въ тая посока се е работѣло безъ планъ, но въ началото на XIX вѣкъ е била предприета организирана и планомѣрна дейность. Тогава, по време на възрождането и освобождението на грѣцитѣ, една отъ най-важнитѣ имъ национални цели е била погрѣчването на

християнитѣ на Балканския полуостровъ. Въ това отношение най-голѣма роля сж играли тогавашнитѣ грѣцки патриарси.

Грѣцкитѣ свещеници въ България сж развивали открито заповѣданата имъ отъ тѣхното началство дейность въ служба на грѣцкитѣ империалистически цели. Отъ една страна тѣ откривали грѣцки училища, а отъ друга — прѣчели за създаването български училища, за развитието на българския народенъ езикъ, култура и национална идея.¹ Гдето не успѣвали съ погрѣчване, тѣ постигали негативно целта си, като спѣвали развитието на българската култура.

Грѣцкото духовенство е имало материална и политическа полза да остане българскиятъ народъ некултуренъ. Тѣ сж прѣчели за строежа на български училища, дори и тогава, когато самата Висока порта препорѣчвала официално да се основаватъ навсѣде училища и фондове. Нишкиятъ владика казва на българскитѣ първенци следното:

— „Защо ви сж по-добри училища? Дали за да станатъ децата ви невѣрващи еретици? По-хубаво е да събираме пари за постройка на черква. Голѣмитѣ и широки черкви, чрезъ които прославяме Бога, сж най-добритѣ училища“.

Така той събралъ и употребилъ всичкитѣ пари за постройката на черква.² А гдето имало българско училище, въ него изпращали грѣцки учители.

Грѣцкитѣ владици не откривали никога български семинарии за подготвяне свещеници, понеже сж се опасявали, да не би тѣ да служатъ като сръдство за разпространение на българската култура; по тази причина тѣ сж оставяли умишлено въ пълно невежество низшия клиръ. Селскитѣ свещеници не познавали добре азбуката; цѣлата имъ пастирска дейность се е изчерпвала съ изврѣшване религиознитѣ трѣби. Но тѣ сж вършели и обикновената си земеделска работа и сж се различавали отъ своитѣ пасоми само по калимявкитѣ и расата, които носѣли.

¹ П. Никовъ, Възраждането чрезъ църквата, въ сборника България 1000 години. София 1930, 326.

² Kanitz, пакъ тамъ 126.

Сжщо така низка била и културата на българскитѣ монаси. Тѣхъ не трѣбва да смѣтаме — разправя Каницъ — за люде, които водятъ аскетически животъ. Манастиритѣ сж въ сжщность монашески кооперации, чиито членове сж се събрали не само за общъ религиозенъ животъ, но и за обща работа. Обитателитѣ на българскитѣ манастири минавали по-голѣмата частъ отъ времето си въ земеделска и занаятчийска работа. Освенъ това, като добъръ източникъ за доходи се смѣтало и гостуването на богомолци въ манастиритѣ. Напраздно Каницъ разпитвалъ калугеритѣ отъ Мъглишкия манастиръ за историята на тѣхната обителъ и за стари рѣкописи, но затова пъкъ тѣ съ гордостъ му разправяли, че тѣхниятъ манастиръ произвеждалъ годишно по 300 оки отъ най-финния розовъ медъ и 30 оки пчеленъ воскъ, и че тѣхнитѣ рѣзби, рѣжавици и чорапи сж много търсени на пазара.¹ Освенъ това, тѣ имали и много стаи за гости.

На друго мѣсто Каницъ разправя, че игуменътъ е по-скоро хотелиеръ, отколкото монахъ. Въ празниченъ день манастирътъ е пѣленъ съ екскурзианти, които прѣди обѣдъ отиватъ на черква, а следъ обѣдъ се разполагатъ на зелената ливада предъ манастира, която се оглася отъ шумната гълчава на веселитѣ и играещи хоро посетители. Всѣки пѣе, играе и гуляе; самитѣ монаси съ радостъ гледатъ на гоститѣ. Въ тѣхната стая има много малко книги, а повече орѣжия, понеже монаситѣ сж голѣми ловци. Освенъ това, въ килиитѣ имъ се намиратъ всевъзможни удобства за посрѣщане гости, като джезвета, наргилета, разни напитки и пр.

За образованието на българскитѣ свещеници и монаси, както се каза, висшето духовенство не е полагало никакви грижи. Но при все това тия скромни български духовни служители сж били най-опасниятъ елементъ за грѣцкото висше духовенство и за турската властъ. Излѣзли отъ сръдката на селскитѣ маси, тѣ познавали добре страданията на народа и сами непосредно чувствували потисническия режимъ на грѣцкото висше духовенство, което ги направило естествени врагове на народнитѣ потисници

¹ F. Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan II. Leipzig 1877, 116—117.

и най-големите борци за постигане националните идеали. Патриотическото чувство на тия монаси е било толкова силно, че те винаги са приписвали основаването на разните манастири на някой стар български цар. Още по-важно в случая е това, че самите манастири са станали центрове на националистическите движения.

Но, както в Сърбия, така и тук Каницъ се е натъкнал на големи суевърия сред монасите. Народът отивал в манастира да му баят, да изгонват от болните злите духове и пр. Виждайки всичко това, Каницъ казва:

— „Тука също видях много ясен примър за това, колко грехове има фанариотското висше духовенство — българския народ и неговите свещеници. Употребявайки всичките си старания само за натрупване на богатства, то никога не е намирало време да открива училища за духовници, които изхождали от народа и имали неразделни връзки с него.

Това тежко положение било добре разбирано и от някои интелигентни свещеници. Така например, Провидийският свещеник казал на Каница, че гръцките владци искали да ги изолират от Европа.¹

И така, низката култура на българския народ в същност се дължала на фанариотското духовенство. Гърците се мъчили не само да отнемат бъдещето му като народ, но искали да ограбят и неговото минало. Така Каницъ с възмущение споменува за варварското престъпление на Търновския митрополит Неофит, който изгорил всичките ценни за българската история ръкописи. Напразно българите протестирали пред патриарха против Неофита и неговите многобройни грехове: черковният глава, вместо да смърне Неофита, хвърлил в затвора тия, които се оплакали.

Неизброимите грехове на гръцкия клир не се свършват само с желанието им да унищожат България духовно и материално; те искали да покварят народа и морално. Поощрението на масовите разводи срещу заплащане било един от най-малките им грехове. А

¹ F. Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan III. Leipzig 1879, 124.

ако човек реши да опише по-големите им престъпления, то не биха стигнали и цели топове хартия. За да охарактеризува морала на гръцкото духовенство, Каницъ разправя, че самият гръцки лекар на гр. Пирот свидетелствувал, какво гръцкият владика е развратничал с 13—14 годишни ученици от тамошното училище. А това, според оплакванията, не било единичен случай. Неморалността на висшето гръцко духовенство разрушавала живота на българските семейства.

Съ своите многобройни наблюдения Каницъ е могъл да потвърди, че оплакванията на българите са напълно основателни. Говорейки за българския град Пирот, той разказва, че когато в 1860 година там бил дошел Великият везир, броят и съдържанието на оплакванията против владиката Антим прехвърлил всяка граница на допустимото. Поради това владиката е бил принуден да се затвори в манастир, но наскоро след това успял да нареди работата си. Неговият наследник Софроний, с когото Каницъ в 1864 год. се запознал лично веднага след поемане длъжността си, поискал огромни суми от българското население. Но, поради заплашителното държане на гражданите, той се видял принуден да избяга в манастир, отдето обаче, под закрилата на турците, скоро успял да се завърне. Тези черковни владетели не познавали миналото на повърения им народ и не знаели български език. Така например, поменатият владика Софроний искал да убеди нашия Каницъ, че един надпис с кирилица произхождал от 750 година, като не знаел, че българският народ тогава още не е бил покръстен и, естествено, не си е служил с кирилица.¹

Впрочем сам Каницъ виждал, че освобождението от игото на гръцкото духовенство е въпрос за живота и за смъртта, дори по-важен и по-бърз, отколкото въпроса за освобождението от турците. Той напълно разбирал, че най-важната стъпка на българите е била отделянето им от гръцката черква и отказването им да се подчиняват на фанариотските владци. По този

¹ Пак там 178.

начинъ въ 1860 година започнала голѣмата борба на българитѣ за черковната имъ свобода.

Това движение за пръвъ пѣтъ отъ толкова вѣкове е обединило българския народъ. Тогава станало ясно, че, въпрѣки голѣмитѣ успѣхи на гърцитѣ въ дѣлото на денационализацията на българския народъ, последниятъ ще живѣе и ще се бори за своята свобода. И когато, вследствие на благоприятнитѣ условия, българскиятъ народъ се засилилъ стопански презъ първата половина на XIX вѣкъ, по-богатиятъ и по-образованъ граждански елементъ, подъ влиянието на западноевропейскитѣ примѣри, пожелалъ да води и своя народъ по пѣтя на националната независимостъ.

Тѣкмо ония интеллигентни българи, които сж получили образованието си въ грѣцки училища, сж станали най-голѣмитѣ борци за свободното развитие на българския езикъ и българската национална култура. Тоя просвѣтенъ граждански елементъ, подъ влиянието на господстващитѣ свѣтовни идеи, е станалъ привърженикъ на идеята за създаване българско училище, българска черква и българска самостоятелностъ. Заедно съ обогатяването му, у него се развилъ и стремежъ за повдигане българската култура. Едно следъ друго се основаватъ български училища. Интелигентнитѣ българи знаятъ жестоката роля на грѣцкото духовенство и открито действуватъ противъ тѣхъ. Първитѣ опити за освобождаване отъ грѣцкитѣ свещеници сж били последвани въ цѣлата страна. Нѣкои сж отказвали да се подчинятъ на изпратенитѣ отъ Цариградъ грѣцки владыци. Особено въ Македония, българското население на която по това време не е могло да предполага, че следъ 60 години единъ другъ съседенъ народъ — сърбитѣ — ще го тормози съ своитѣ свещеници и училища, — движението избухнало съ голѣма сила.

На 3 априлъ 1860 година въ Цариградъ българскиятъ владика Иларионъ презъ време на Великденската служба, по искането на народа, не споменалъ името на патриарха и съ това официално се отдѣлил отъ Патриаршията. Навсѣде въ страната билъ последванъ примѣра на Цариградскитѣ българи. Народътъ решилъ да обяви самостоятелността на българската черква, а следъ това да се бори за нейното признаване.

Патриархътъ се противопоставилъ. Турското правителство не се решавало да даде права на българитѣ. Руситѣ били сжщо противъ това. Едвамъ следъ 10 годишна борба съ турски ферманъ е била обявена самостоятелността на българската черква. Въпрѣки това, явили сж се нови прѣчки. Най-после въ 1872 год. ферманътъ влѣзълъ въ сила¹.

Каницъ познава българската черковна борба въ всичкитѣ й подробности. Той самъ ималъ голѣмъ дѣлъ въ нея. Още преди да я увѣковѣчи въ своитѣ книги, той побързалъ чрезъ нѣмския печатъ да запознае съ нея европейската интеллигентна публика. Въ 1864 год. въ Oesterreichische Revue той пише статия по черковнитѣ борби, а на 5 декемврий 1871 година разяснява въпроса за необходимостта отъ българската национална църква въ конитѣ на „Аугсбургеръ алгемайне цайтунгъ“.

Естествено, Фенеръ се стараелъ да използва всички срѣдства, за да спечели на своя страна и официалнитѣ крѣгове на Австроунгарската империя, като ималъ предъ видъ колко голѣмо е било по това време влиянието на Монархията въ Цариградъ. За голѣма радостъ на Каница, графъ Андраши ясно и категорично заявилъ, че българитѣ трѣбва да бждатъ освободени отъ властта на Цариградската патриаршия². Той препоръчалъ на султана и на патриарха да признаятъ българската православна черква и съ това твърде силно повлиялъ на султана и допринесълъ много за окончателното разрѣшение на въпроса за обявяването българската черковна независимостъ.

Разбира се, фанариотскиятъ печатъ атакувалъ Каница, понеже той изобличилъ предъ цѣла Европа дейността на фанариотското духовенство. Каницъ споменува, че, между друго, въ цариградския вестникъ „Фаръ де Босфоръ“ била писана обширна статия противъ него. За тая статия той говори и въ едно свое изложение отъ 23 февруарий 1872 год. въ „Алгемайне цайтунгъ“, гдето съ радостъ отбелязва, че освободението на българската черква съ султански ферманъ е вече свършенъ фактъ.

¹ Никовъ, цит. съч. 328 и пр.

² Пакъ тамъ 379.

Българитѣ напълно оценили благородната дейность на Каница, който спечелилъ хиляди приятели за българското дѣло. Когато Българското книжовно дружество въ Цариградъ, презъ първата година отъ освобождението на българската черква, празнувало деня на светитѣ на равноапостоли Кирилъ и Методий, председателятъ на дружеството съ топли и сърдечни думи говорилъ за Каница и телеграфически изразилъ благодарността на българитѣ за голѣмитѣ му заслуги. Тая телеграма, която намѣрихъ между книжата на Каница, има следното съдържание:

Aujourd'hui fêtant l'anniversaire de nos illuminateurs Saints Cyrille et Methodius la Société littéraire bulgare réunie en banquet porte un toast a votre santé et remplissant son devoir vous exprime sa profonde reconnaissance pour les services que vous avez rendus a la nation bulgare.

Le président Christoff.

Каницъ добре разбиралъ, че освобождението на българската черква не означавало само освобождение отъ неморалното фанариотско духовенство, което представлявало чужди — гръцки — интереси, но че това освобождение имало и друго много по-голѣмо значение, а именно, че съ факта на признаването българската черква султанътъ призналъ — за пръвъ пѣтъ отъ 500 години — и съществуването на българския народъ, тъй като въ турската империя черквата представлявала народа. Главата на българската черква, българскиятъ екзархъ, представлявалъ и българската нация. Образоването самостоятелна българска черква било отъ национална гледна точка извънредно важно, защото указало голѣмо и благотворно влияние върху българския народъ. Българската черква, като официална организация, е обединила цѣлия български народъ, т. е. жителитѣ на Мизия, Македония и Тракия, и по този начинъ всичкитѣ българи, които живѣли въ Турската империя, образували едно недѣлимо цѣло.¹

¹ Никовъ 381.

2. ТАТАРИТѢ И ЧЕРКЕЗИТѢ ВЪ БЪЛГАРИЯ. БЪЛГАРСКАТА ИМИГРАЦИЯ И РУСОФОБСКОТО НАСТРОЕНИЕ.

Когато Каницъ за пръвъ пѣтъ стѣпилъ на българска земя, българскиятъ народъ преживявалъ тежко и сѣдбоносно време. Но сякашъ не стигали ужаситѣ на гръцкото духовенство и турската администрация, та трѣбвало да бѣде застрашенъ и отъ една нова опасность: колонизирането на татаритѣ, а следъ това и на черкезитѣ. Изгоненитѣ отъ Русия татари се заселили въ България. Но нещастieto станало още по-голѣмо, понеже руситѣ привличали много българи да се заселятъ въ напустнатитѣ отъ татаритѣ мѣста. Руската пропаганда, чиято целъ била да замѣсти мюсюлманитѣ съ православни, намирала добра почва срѣдъ онеправданитѣ отъ сѣдбата българи. Рускитѣ агенти, на първо мѣсто Видинскиятъ консулъ, сѣ обещавали на българитѣ обетована земя, въ която тѣ ще бждатъ далечъ отъ гръцката и турската власт, които изсмукватъ всичкитѣ имъ жизнени сокове; въ България има робство, непоносими данѣци, несигурно бждеще, а тамъ — голѣмиятъ покровителъ, добриятъ баща на всички славяни и православни — великиятъ руски повелителъ ще ги приеме съ отворени обятия; плодородни земи очакватъ братята българи.

Естествено е, че заминавали онѣзи, които имали възможность. Още въ 1860 год. около 10,000 българи, повечето заможни, сѣ се вдигнали и отишли въ Русия.

Тоя случай разочарова българската интелигенция, която доскоро е била привърженица на панславянската идея. Вѣрата, която запали българскитѣ духове спрямо руситѣ, вѣрата, че руситѣ ще бждатъ освободителитѣ на България, отъ 15 години насетне започнала вече да намалява, защото въ тѣхнитѣ очи, руситѣ всѣде помагали на народнитѣ потисници, покровителствували тиранията, а особено понеже руситѣ не проявявали особена грижа за българския народъ въ мирнитѣ договори. Но сега българската интелигенция още повече се разочаровала отъ Русия. На първо мѣсто водачътъ на българската революционна идея, най-дейниятъ отъ всички революционери, съ когото и Каницъ се запозналъ въ Бѣлградъ презъ 1860 год., Сава Раковски, напълно скѣсалъ съ руситѣ.

Той е билъ най-яркиятъ изразителъ на възмущението, което обладало българската интелигенция; той е изпращалъ люде въ Видинъ да агитиратъ противъ емиграцията. Отъ писмата на български младежи, писани до Раковски, се вижда, колко голѣмо е било възмущението имъ противъ Русия заради политиката ѝ по отношение на изселването на българи въ нейни територии.

Въ едно такова писмо четемъ: „Който отъ сега напредъ ми каже, че Руско-то правителство иска добро-то на Българи-тъи, готовъ съмъ съ непристойни-тъи думи да го похуля.“ Въ друго писмо, съ подписъ „Едно шопче“, се казва: „Нъ най-голѣмъ, най-страшенъ и най-злоумышленъ нашъ врагъ ъе безъ съмняване, изъ сѣверъ, кой преди седемъ години проля съ рѣки невиннѣ кръвъ на хиляди човѣци, ужъ само и само за наше добро и кой като се бѣше облекълъ съ име защитникъ, още тогава щеше да ни погълне ако не бѣха спрѣли неговѣ налѣтъ западни-тъи штикове“. Тѣ искатъ, продължава „шопчето“, да повлечатъ нашитѣ братя отъ отечеството ни въ северното „мжчило на славяне-тѣ“.

Други българи пишатъ така: „Московицо! Това да ти е последнѣ-то влизане между българитѣ, иначе щѣ ся разкаешъ“, или „българското тѣло е наранено отъ цѣрнѣи ни северенъ врагъ“.

Тѣзи момчета дори решили да набиятъ главния руски агитаторъ, Рачински. Самиятъ Раковски, съ познатия си активизъмъ, излиза на сцената. Той повиква Видинския руски консулъ въ Калафатъ и, когато той не се явилъ на ромънския брѣгъ, той отива въ Одеса да агитира между емигрантитѣ да се върнатъ въ България. А въ Букурещъ той издалъ една брошура подъ насловъ: „Преселение въ Русия или руската убийствена политика за българитѣ“.

Настроението най-добре се характеризова съ това, че и „старитѣ“, които останали поддръжници на руското приятелство, промѣнили вече своя тонъ. Тѣ пишатъ: „Постжпката тази отъ страната на Русия за нашия беденъ народъ е убийство, понеже съ това ще изтрѣби веки национализма, не стига дето съ всичкитѣ боюве привлечи толкова българи и въ Русия и въ Влашко и отсетне имъ

проводи на главитѣ толкува татари, ами сега ходи пакъ и съвсемъ да ги изтреби“.¹

Не само за Раковски, но и за всѣки бѣ станало ясно, че Русия гледа само своитѣ интереси. Преселническата пропаганда окончателно потвърдила това, което българитѣ до тогава не смѣли да повѣрватъ напълно, но което ясно показали мирнитѣ договори. Въ сжщностъ, руситѣ абсолютно никакъ не се интересували за българския народъ и националнитѣ му интереси. Съ привличането на българитѣ въ Русия бѣ се намалила чувствително и численостъта на българския елементъ въ напустнатитѣ области.

Видѣхме, колко сж се били разочаровали българскитѣ родолюбци, когато се увѣрили, че руситѣ съ войнитѣ си само вредили на българитѣ, като ги използвали, а когато идвалъ редъ за миръ, не се грижили за тѣхъ. За руситѣ като че било по-добре този народъ да бжде винаги недоволенъ, отколкото да се подобри положението му.

Но разочарованието се обърнало въ пълна омраза, когато станало ясно, че руситѣ не само ослабвали българския елементъ, но и хвърляли въ мизерия емигрантитѣ. Рускитѣ агитатори имъ обещавали, че тѣ ще отидатъ въ обетована земя, гдето тече медъ и масло. Но когато българитѣ били вече тамъ, сполетѣла ги ужасна действителностъ — руситѣ не се грижили за преселницитѣ, никой не имъ обръщалъ внимание. При това положение, съсипани духомъ и тѣломъ, по-голѣмата частъ отъ емигрантитѣ помолила султана да позволи да се завърнатъ въ родината си.

Въ това време пкъ въ самата България изгоненитѣ отъ Русия татари, а въ последствие и черкезкитѣ орди, сж тормозили мирното българско население. Презъ 1861 год. кримски татари, а три години по-късно и черкези, сж се преселили на голѣми маси въ България. Турцитѣ задължили българскитѣ села да построятъ жилища и обори на преселницитѣ. Но и това ужасно тегло не било последното за измжчения български народъ. Кжщи и обори имало, но татаритѣ не получили отъ турцитѣ обещания доби-

¹ Срв. България 1000 години. София 1930: М. Димитровъ, Комитетътъ на старитѣ, Добродетелната дружина, 754 — 55.

тъкъ и земеделски инвентаръ. Тѣ се нахвърлили върху имота на мирното българско население и заграбили реколтата му.

Какво голѣмо възмущение бѣ предизвикало у Каница това преди седемдесетъ години, а сега сѣщото нѣщо се повтаря на сѣщитѣ мѣста. Презъ моето пѣтуване въ Добруджа азъ намѣрихъ сѣщия варваризъмъ, който преди седемъ десетилѣтия бѣ осѣденъ отъ Каница. Новитѣ владетели следъ свѣтовната война заселиха между мирнитѣ, културни, трудолюбиви и, поради това, заможни български земеделци свои куцовласи. Тѣзи нови преселници получиха земи, обаче не разбиратъ нищо отъ земеделска работа, нѣматъ и земеделски инвентаръ та, понеже сами не знаятъ да работятъ, живѣятъ на гърба на работливия български народъ, като отнематъ реколтата му. Занятието и начинътъ на животъ на куцовласитѣ-пастири е нѣщо различно отъ онова на добруджанскитѣ българи. Тѣ не знаятъ и не искатъ да работятъ, поради което правятъ невъзможна, въ тая благодатна земя, и работата на другитѣ. Нито трудътъ на българския земеделецъ, нито животътъ му е сигуренъ, а това го принуждава да се изселва. Земята, обработвана повече отъ 12 столѣтия отъ културната българска рѣка, ще бѣде превърната въ пустиня отъ планинския пастирски народъ, заселванъ тамъ отъ владетелитѣ. Не трѣбва да се забравя, че преселницитѣ куцовласи едвамъ следъ нѣколко столѣтия културно развитие ще могатъ да станатъ земеделци.

По сѣщия начинъ — преди 70 години — бѣха принудени да бѣгатъ българитѣ въ сѣседнитѣ страни отъ жестокоститѣ на татарскитѣ и черкезки орди. Презъ пѣтуването си изъ Сърбия Каницъ се срещналъ съ бѣжанцитѣ. Той описва съ най-трогателни думи жалкото положение на изгоненитѣ българи: „Близу до Ягодина въ една областъ, населена изключително отъ сѣрби, свършено неочаквано видѣхъ процесия на емигранти българи. Каква убедителна иллюстрация бѣ това за турската администрация, която една частъ отъ европейския печатъ хвали толкова много! Дейността на тази администрация бѣ ударила своя жестокъ печатъ върху лицата на всички тия нещастници. Ето угнетената отъ притѣсненията на

спахитѣ физиономия на тия мъже: кой може да познае въ тѣхъ чедата на толкова страшния въ миналото български народъ? Въпрѣки физическата имъ хубостъ, по тѣхнитѣ лица може да се прочете само една тежка апатия, която имъ даде като последно сръдство просешка тояга, вмѣсто орѣжие. — Ето тѣзи жени, които сѣ били до сега безволна плячка на първия турски хлапакъ. Каква скръбъ е засѣнила тѣхнитѣ измѣчени физиономии! А плачещитѣ деца? Тѣ всички мислятъ за родината, която трѣбваше да напустнатъ, за своитѣ роднини и играчки, които не можеха да взематъ съ себе си...“¹

По този въпросъ Каницъ бѣ публикувалъ голѣми статии и въ вестницитѣ. Той пишеше особено за ужаситѣ на черкезкото преселение и ги рисува съ най-черни краски.

3. РОЛЯТА НА КАНИЦЪ ВЪ БЪЛГАРСКИ ВЪПРОСЪ. ТРУДНОСТИ ВЪ НЕГОВИТѢ ПѢТУВАНИЯ.

Още съ първото си стѣпване на българска земя Каницъ напълно схваналъ положението. Тѣкмо презъ тая година писѣтитѣ на раята достигнали до ушитѣ на султана. Абдулъ Меджидъ изпратилъ великия си везиръ да разследва причинитѣ за оплакванията на народа, като осѣди всички виновни безъ разлика на положение. Хиляди и хиляди български селяни сѣ се стичали отъ селата въ градоветѣ, за да се оплачатъ на великия везиръ. Каницъ видѣлъ, какво е настроението въ Нишъ. Великиятъ везиръ, преди да пристигне, изпратилъ Сюлейманъ бей да извърши предварителна анкета. Каницъ разговарялъ дълго време съ възпитания въ Запада Сюлейманъ бей².

Движението, което възбуди силно българитѣ въ цѣлата страна, дало възможность на Каницъ да разбере, че „1860 год. има такова значение за българитѣ, както много бурната 1848 год. — за европейскитѣ народи. Вълненията, които по това време разтърсиха европейскитѣ държави, почти не засегнаха прогнилата държавна машина на европейска Турция. Тѣ не можеха да минатъ

¹ Kanitz, Serbien 43.

² Kanitz, Donau-Bulgarien I, 104.

презъ границата ѝ, и затова въ 1860 година избухнаха изведнажъ по цѣлата страна¹.

Действително, по това време всичко кипѣло. Страданията и отчаянието на българския народъ избликнали по най-импозантенъ начинъ и намѣрили своя изразъ въ масовитѣ оплаквания.

Сжщо и българската интелигенция, начело съ дейния организаторъ на освободителното движение, започва по това време по-енергична революционна дейность. Раковски, този чудно активенъ въ преследване своитѣ идеални цели борецъ, този голѣмъ организаторъ и истински водачъ на народното движение, създава постоянно отговарящи на положението нови групировки и концепции, организира една политическа сила отъ сръбски, ромънски, руски и български емиграции. Акцията на Раковски и въ самата страна била много добре подготвена. Самъ нѣкогашенъ водачъ на хайдути, той прави отъ тѣхъ борци за българската свобода.

Нѣмаме за задача да изнасяме познати факти, но искаме да подчертаемъ безспорнитѣ успѣхи, които имаше дейността на Раковски. Неговитѣ планове пропадаха, но резултатитѣ останаха. Когато бѣлградскиятъ му отлично скроенъ планъ се провали, емиграцията продължи своята дейность. Вмѣсто въ Бѣлградъ, центрѣтъ на движението се премѣсти въ Букурещъ. Комитетѣтъ въ последния градъ, вестницитѣ, брошуритѣ и книгитѣ на Раковски и на другитѣ дейци подготвяха народа за освободителната борба. Цѣлата българска интелигенция бѣ впрегната въ работа и подхранваше надеждитѣ на народа.

На такива събития е билъ свидетелъ нашиятъ пжтешественикъ въ 1860 година, когато посетилъ България. Презъ 1862 година той идва повторно, а презъ 1864 година предприема своето голѣмо пжтешествие изъ България. До тая година той печатилъ по разнитѣ вестници и списания само рисунки и статийки за България, а презъ 1864 година издалъ вече и първата своя по-сериозна студия подъ насловъ: „Български отломки“².

¹ Пакъ тамъ I, 148.

² Oesterreichische Revue 1864, VI. Bd., 190-212; VII. Bd., 216-238.

На 18 юний 1866 година Каницъ прочелъ въ Виенската академия на наукитѣ своята ценна студия „Пжтуване въ южна Сърбия и северна България“, която е била издадена отъ Академията презъ 1868 год.¹

Отъ този трудъ за пръвъ пжтъ проличава, че Каницъ, така да се каже, е искалъ да внуши на Европа, че тя е длъжна да подпомогне живѣещитѣ подъ турско робство народи. Той познаваше добре Европа и знаеше, че, ако пише, какво нейното сърдце трѣбва да бжде затрогнато отъ нещастieto на тия народи, ще се пролѣятъ много съчувствени сълзи, ще се събератъ помощи, а евентуално ще бждатъ изпратени и комисии, но все пакъ сериозенъ и продължителенъ интересъ не може да се очаква. Затова той се стремѣлъ да накара Европа да разбере, че въ нейнъ собственъ интересъ е да подпомогне балканскитѣ народи. Въ предговора на своята издадена отъ Виенската академия студия той казва, че Австрия има много-милионни доходи отъ износа на индустриални произведения въ Балканитѣ, а тоя доходъ би се увеличилъ до огромни размѣри, ако австрийцитѣ биха опознали тия народи и биха увеличили консумативната имъ способность. Заради тоя твърде важенъ свой интересъ заслужава Австрия да използва голѣмото си влияние предъ Високата порта, та да издигне духовно и материално раята чрезъ училища, построяване пжтища, регулиране рѣки и пр. Въ тая посока, казва Каницъ, сега вече се забелязва повече предприемчивость срѣдъ австрийскитѣ фактори, отколкото по-рано; тя намѣри своя изразъ въ щедростта, съ която Францъ Йосифъ I подпомогна неговото балканско пжтешествие презъ 1864 год. съ 1200 флоринта, а въ 1868 год. пжтуването му въ България съ 2500 флоринта, Сжщо и въ 1870 г. Каницъ прави изучвания по „Височайши нареждания“. Въ сжщата година излѣзла отъ печатъ книгата му „Катехизисъ на орнаментиката“, която отъ тогава до днесъ е издадена седемъ пжти.

Въ сжщата 1870 год., съ съдействието на Каница, се основало въ Виена Антропологическото дружество. Още въ учредителното събрание на последното Каницъ билъ

¹ Denkschr. Akad. Wien. Phil.-hist. Cl. XVII (1868): Reise in Süd-Serbien und Nord-Bulgarien.

избранъ за уредникъ на музея. Каницъ и тукъ искалъ и успѣлъ да възбуди интереса на членоветъ на дружеството къмъ българския въпросъ. На 26 априлъ той държалъ една сказка на тема: „Владѣщата раса на турцитъ въ нашитъ етнографски карти“. Тая сказка била публикувана въ първия томъ на дружественитъ известия.¹ Тази малка статия е била особено важна, понеже въпросътъ е билъ отъ голѣмъ интересъ за ученитъ и за политичитъ. Въ нея Каницъ изнася, че въ етнографическата карта на неговиятъ близъкъ и твърде почитанъ отъ него приятель Лежанъ има грѣшки, а турската статистика е лъжлива. Понеже турцитъ нѣмали систематични преброявания на населението, за народноститъ въ Турската империя могло да се говори само съ известни вѣроятности. Само едно е сигурно, заявява Каницъ, че турскиятъ елементъ въ европейска Турция е малоброенъ и се намира въ упадъкъ. И не само по численостъ турскиятъ елементъ е много по-малкъ отъ българския, но и въ стопанско отношение българитъ се развиватъ много по-добре. Дори турскитъ имоти въ България единъ по единъ минаватъ въ рѣцетъ на поробенитъ българи. До колко погрѣшна е тезата на туркофилитъ, които поддържатъ, че европейска Турция е населена въ по-голѣмата си частъ отъ османлии, би могло да се установи, само ако Великитъ сили биха настояли предъ Турция да направи едно сериозно преброяване.

Отъ 1864 год. насамъ главниятъ обектъ на неговитъ пжтувания е България. За ценнитъ му проучвания говорятъ многобройнитъ му статии. Освенъ горепоменатитъ научни студии и други много сериозни дописки въ вестницитъ, ще споменемъ още следнитъ: Етнографскитъ условия въ северозападния български жгълъ;² Пжтуване изъ българскитъ области между Дунава, Тимокъ и Св. Никола-Балканъ — презъ лѣтото на 1874 година;³ Пжтуване изъ срѣдна България презъ лѣтото на 1874 год.;⁴ Търново — старобългарски царски градъ.⁵

¹ Mitth. d. anthrop. Gesellschaft. Wien I (1871), 60—63: Die herrschende Race der Türkei auf unseren ethnographischen Karten.

² Mitth. d. anthrop. Gesellschaft.

³ Mitth. d. k. u. k. geogr. Gesellsch. Wien XV (1873), 61—72, 105—112.

⁴ Пакъ тамъ XVII (1874), 71—73.

⁵ Ausland XLVII (1874), 570—575.

Презъ следната 1875 година Каницъ издава събранитъ си съчинения.

*

Пжтешествията на Каницъ изъ България сж били свързани съ по-голѣми мжчнотии, отколкото тия въ Сърбия. За тогавашното време това е било твърде естествено, като се има предъ видъ, че поробената отъ турцитъ България по културнитъ си условия е принадлежала само по име къмъ Европа. Пжтуването изъ тая страна е било съпроводено съ много повече неудобства, отколкото напр. въ Египетъ, и Каницъ съ право уподобява пжтешествията си като такива между тюркениитъ.

За пжтуванията си въ България той е ималъ нужда преди всичко отъ препоржчителни писма. Той е знаелъ това отъ опитъ, понеже презъ 1860 година е ималъ голѣми неприятности въ Зворникъ съ турскитъ власти. Турцитъ виждали въ лицето на всѣки чужденецъ пжтешественикъ — шпионинъ, и по всѣкакъвъ начинъ му прѣчили на работата. Затова Каницъ всѣкога предварително се запасявалъ чрезъ австроунгарския посланикъ съ специаленъ султански ферманъ, който — както се изразява той — съ калиграфията си правилъ честъ на турцитъ. Съ това срѣдство Каницъ побеждавалъ противодействието на мѣстнитъ турски власти.¹ Ферманътъ му спечелвалъ навсѣде голѣмо уважение, като паспортнитъ и митнически чиновници съ поклони му давали пжтъ, дори и самитъ паши го приемали съ нуждното почитание.

Съ пристигането си въ центра на нѣкой окръгъ, той преди всичко правѣлъ визита на управителя-паша. Ферманътъ винаги му отварялъ пжтъ, пашитъ го посрѣщали съ тържествени церемонии и го черпили съ познатата източна учтивост, като му издавали едно буюрулду, което заповѣдва на всички чиновници да уважаватъ цариградския ферманъ.

Но учтивостъта и услужливостъта на турскитъ паши продължавала само дотогава, докогато нѣкому не идвало на умъ да го наклевети. Понеже всички чужденци били третирани като шпиони, естествено и Каницъ е ималъ

¹ Kanitz, Donau-Bulgarien II, 13.

много неприятности. Когато за пръв път въ 1860 година дошелъ въ Нишъ, тъкмо по времето, когато българитѣ представлявали своитѣ оплаквания на султанския пратеникъ, мѣстнитѣ турски власти гледали на него съ такава лошо и подозрително око, че той просто нѣмалъ възможность да работи.¹ Въ 1864 година той отива наново тамъ, снабденъ съ султански ферманъ², и едвамъ тогава можалъ да се отдаде спокойно на своитѣ изследвания. Той успѣлъ да открие стария римски градъ Наиссусъ. Но когато на 17 октомврий 1870 година пристигналъ пакъ въ Нишъ съ цель да продължи изучаванията си, турскитѣ власти му правили такива прѣчки, че той се принудилъ да напустне града. Именно Пиротскиятъ мюдюръ, като научилъ, че Каницъ билъ направилъ топографически снимки въ околноститѣ на Пиротъ, телеграфически уведомилъ Нишкия паша, че Каницъ е опасенъ човѣкъ за държавата. Турскитѣ заплети го арестували, началникътъ го обискиралъ и му взелъ всичкитѣ книги и бележки, следъ което го закаралъ при Абдурахманъ паша, който му забранилъ да работи въ Нишъ.³

Въпрѣки всичко това, той все пакъ се ползувалъ отъ съдействието на турцитѣ, които му давали по едно заплете да му бѣде водачъ изъ околността. Членовѣтъ на малката му експедиция били трима: нашиятъ пътешественикъ, драгоманинътъ му и заплетето. Драгоманинътъ, казва Каницъ, е необходимъ за пътуванията изъ балканскитѣ страни, дори и тогава, когато човѣкъ знае главния говоримъ езикъ на народа, защото на нѣкои мѣста, освенъ българското население, живѣятъ и турци, а въ градовѣтъ, освенъ тѣхъ, има още и гърци, арменци и цинцари. Каницъ е ималъ постояненъ преводачъ, който, освенъ сръбски и български, знаелъ турски и ромънски езикъ.⁴ Самиятъ Каницъ говорѣлъ единъ смѣсенъ сръбско-български езикъ.

Още въ началото на своето пътуване Каницъ е трѣбвало да разбере, че, ако се нуждае отъ нѣкое

¹ Kapitz, Donau-Bulgarien I, 153.

² Пакъ тамъ I, 154.

³ Пакъ тамъ I, 158—159.

⁴ Пакъ тамъ I, 278.

удобство, едва ли ще му помогнатъ много ферманътъ и буюрулду-то. Той пътувалъ обикновено на конь и, когато искалъ да си наеме, винаги е ималъ нещастieto да получава много слаби коне, които постоянно спирали, понеже не могли да издържатъ товара си. А когато, уморенъ отъ язденето на такива изтощени коне, той спиралъ въ нѣкое турско село и искалъ да наеме другъ конь, „благородниятъ меджли“ почвалъ да брои на прѣсти, кой отъ селянитѣ ималъ конь, и размишлявалъ до вечерьта, чий конь да даде. Като губилъ много време за тия работи, Каницъ се заклелъ, че вече нѣма да пътува изъ Турция съ другъ конь, освенъ съ собственъ.

Лишения и опасности го придружавали навсѣкжде. Въ тоя анатемосанъ кѣтъ на Европа той пътувалъ като въ пустинята. За щастие, той свикналъ да намалява много отъ своитѣ претенции, принуденъ отъ лошитѣ условия на работа. Той самъ казва за себе си, че билъ живѣлъ като войникъ на война и ималъ съ себе си много малко багажъ, за да не тежи на конетѣ по лошитѣ пѣтища.

Главнитѣ шосета били много лоши. Каницъ разправя, че когато въ 1860 год. запиталъ Видинския паша Сюлейманъ, какъвъ е Бѣлоградчишкия пътъ, пашата си показалъ дланьта, съ което искалъ да каже, че пътътъ е свършено равенъ. Въ сжщность обаче пътътъ билъ толкова лошъ, че колата му се строшили въ една изровена локва.¹ Често пѣти той билъ принуденъ да ходи изъ малкитѣ селски пѣтища и не веднажъ се изгубвалъ изъ тѣхъ.

Понѣкога пѣтищата били крайно несигурни. Така презъ юлий 1862 год., пристигайки въ Видинъ, той попадналъ въ най-смутнитѣ дни. Българскитѣ бунтовници били господари на пѣтя Търново—Габрово—Казанлъкъ.² Но пѣтищата били несигурни и тогава, когато нѣмало бунтове, понеже имало много разбойници. Напълно естествено било, презъ многобройнитѣ си пътувания Каницъ да се срещне и съ разбойници. Ето едно негово интересно описание на една такава среща:

¹ Пакъ тамъ III, 310.

² Пакъ тамъ I, 256—258.

„Първи френските пътешественици създадоха лошо име на Дели-ормана (Луда-гора). По тяхното описание, неговите жители били обикновени турски разбойници. Мои познати много пъти ме придумваха да не пътувамъ въ тая област, но това не бѣше достатъчно убедително за мене да не правя точно обратното, защото, при пълната деморализация на турската администрация, изобщо где ли можеше човѣкъ да намѣри въ Турция пълна сигурностъ? Дали въ Тракийската равнина, въ Босна или въ Албания? Въ планините и по-високите пѣтища най-малко.

При все че мосю Сенъ-Клеръ много привлѣкително описва турския балканъ-челеби, азъ не пожелахъ да имамъ честта лично да се запозная съ него презъ време на моите балкански проучвания. Но моите проучвания на Дели-ормана не биха били пълни, ако бихъ познавалъ тази не особено приятна за пътешественика страна въ Турция само по слухове и описания на дребни случки. За успокоение на читателите, които ми симпатизиратъ, трѣбва предварително да кажа, че по-долу описаната ми среща съ единъ отъ страшните господари на горите завърши най-благополучно, дори академично.

Веднага следъ преминаването на водораздѣла, когато слизахме по северния склонъ на Дели-ормана, срещу Мурадаларъ, отъ дѣсно на пропастьта, неочаквано забелязахме нѣкакво движение. Моего запитие бѣше преминало вече това опасно мѣсто, но, когато азъ стигнахъ тамъ, отъ храстите бързо изкочи единъ турчинъ, извика високо „дуръ!“ и ми препрѣчи пътя. Въ същата минута той опрѣ сребърноблестещото дуло на револвера въ гърдите ми.

— Дуръ, ефендѣмъ, кжде отивашъ? Дай си парите и следъ това можешъ да продължишъ пътя си.

Положението ми не бѣше много приятно. Азъ бѣхъ напълно въ ржцетъ на разбойника. Само едно мръдване отъ моя страна и револверътъ му щѣше да реши съдбата ми. Освенъ това, азъ бѣхъ съвсемъ самъ. Моего запитие изчезна, а моятъ драгоманъ, при все че отдавна бѣхме подготвени за една подобна среща, до такава степенъ изгуби присѣтствието на духа, че гласътъ му се схвана.

Впрочемъ, азъ самъ отговорихъ на това необикновено поздравление отъ страна на челебията, като му казахъ, че пътувамъ за Силистра, че съмъ атешъ-араба-инжениръ (желѣзопѣтенъ инженеръ) и пътувамъ по искането на валията. За доказателство на това показахъ му моите документи и фермана. Съ авторитетно „пеки“ моятъ нападател отдрѣпна револвера си. Тогава моятъ драгоманъ доби толкова смѣлостъ, че му каза следното:

— Челеби, не ни обременявайте повече. Моятъ господаръ е „башъ“ инженеръ на падишаха, и не би било за твое добро, ако му попрѣчишъ на работата.

Господарътъ на горите му подхвърли една презрителна бележка и учтиво ме попита, по кой пътъ ще мине „демиръ-йолъ“. Азъ посочихъ на слуки едно какво да е направление. Тогава този атлетъ отскочи на друга страната и съ поздрава „йолъ хаиръ олсунъ“ изчезна въ тъмната джбова гора.

Разбойникътъ-джентлеменъ, този великолепенъ конникъ съ огненочервена кърпа на главата, притежаваше много хубавъ профилъ. Чертитъ на лицето му при други условия биха възбудили у мене много по-големо доверие, отколкото чертитъ на много отъ запитетата, дадени за запазване сигурността ми. Той бѣ истински типъ на така наречените „балканъ-челеби“, точно такъвъ, каквото го рисува Сенъ-Клеръ — именно човѣкъ, въ когото не отсъствуваше рицарското чувство. Все пакъ, ако бѣхъ мръдналъ само, той най-хладнокръвно щѣше да изпразни револвера си въ гърдите ми. „Ако те спре и имашъ оржие, — казва Сенъ-Клеръ, — убий го, ако можешъ. Ако стреляшъ лошо, загубенъ си.“ — „По никой начинъ да не разчиташъ на пазителите си турци“, мога да допълня азъ. Мустафа чаушъ бенъ Османъ, мое запитие-суарие, въпрѣки че бѣ чулъ шумния ни разговоръ съ разбойника и знаеше за какво става дума, най-спокойно чакаше на края на прохода, за да види, дали ще излѣза живъ. Упрѣкнахъ го за страхливото му държане, но той невъзмутливо ми отговори, че трѣбвало да се държи далечъ отъ мене, защото иначе моятъ животъ би билъ застрашенъ. Когато се поуспокоихъ малко, азъ се убедихъ, и самъ почнахъ да вървамъ, че постѣпката на чауша бѣше, може би, най-умѣстна.

Отъ мухтара на близкото турско село Мурадаларъ научихъ, че съмъ ималъ работа съ прочутия Али-пехливанъ, който седмици наредъ прави несигурни пѣтищата на Дели-ормана, безъ нѣкой да смѣе да му се противопостави.¹ —

Много по-сериозни последици е имала една друга опасностъ, на която се натъкналъ Каницъ въ Добруджа, а именно маларията. Презъ цѣлия си животъ той не страдалъ толкова, колкото презъ времето, когато, воденъ отъ своята страсть къмъ научни изследвания, той трѣбвало да броди изъ обширнитѣ добруджански блатата. Болестъта го заловила край блатата около Силистра. Искали да го изцѣлятъ съ шише люта ракия, която той изпилъ „героически“, безъ обаче да получи желаната помощ отъ нея. Но хининътъ веднага го издигналъ на крака, следъ което той се решилъ да продължава пѣтя си изъ мѣста, гдето нѣмало никакъвъ лѣкаръ, нито удобно мѣсто за почивка. Вследствие на това по пѣтя, срѣдъ най-дивитѣ области, маларията го повалила наново. Въ село Аккадѣнларъ той лежалъ въ безсъзнание. Треската продължила 8 дена, следъ което, боленъ и съвсемъ изтощенъ, той билъ принуденъ да се върне въ Силистра. Селянитѣ го пренесли съ двуколка, която разтърсила и мозъка му. Когато изъ пѣтя слушалъ тѣжнитѣ монотонни пѣсни на турскитѣ колари, нему се сторило, че пѣятъ погребалната му пѣсенъ. Болестъта взела такива размѣри, че той билъ принуденъ да се върне въ Виена.

Цѣла година болестъта го направила неспособенъ за работа. Две години преди това (1870 год.) тя бѣ отнела живота на близкия му старъ приятелъ, консула Лежанъ, комуто се дължи първата етнографска карта на европейска Турция. Следъ продължително страдание, презъ 1874 год., положението на Каница се подобрило, и той добилъ възможностъ да продължи своитѣ изследвания.

*

До тукъ имаме случая да говоримъ само за една неприятна случка — за срѣщата на единъ разбойникъ, — която, за щастие, не е имала никакви лоши последици,

¹ Kanitz, Donau-Bulgarien III, 243—246.

а сжщо и за болестъта, която го направила две години неработоспособенъ. Това показва, че Каницъ понѣкога се е билъ подхвърлялъ на сериозни опасности, които нѣколкократно застрашавали живота му. Но азъ адмирирамъ европейца Каницъ много повече, за гдето той хиляди пѣти се отказваше отъ всички удобства само и само да може да завърши своитѣ ценни проучвания. Днесъ, 60—70 години по-късно, когато непобедимото желание за животъ на единъ трудолюбивъ народъ и неизчерпаемата енергия на единъ великъ владетель, какъвто бѣше царъ Фердинандъ, направиха България културна страна, днесъ, когато отлични пѣтища, желѣзници, автомобили и други превозни срѣдства кръстосватъ страната, все пакъ въ много случаи човѣкъ трѣбва да се откаже отъ най-елементарнитѣ си нужди, ако иска да прави проучвания въ нѣкой затѣтенъ кѣтъ на България. И днесъ по ония краища, гдето нѣкога е билъ Каницъ, нужна е най-голѣма издръжливостъ и изоставяне всѣкакви претенции, ако човѣкъ би искалъ да прекара тамъ нѣколко месеца.

По-миналата година презъ лѣтото правихъ разкопки въ една мѣстностъ (Мумджиларъ), гдето нѣмаше вода, храната се получаваше трудно, а спането бѣше почти невъзможно, поради хилядитѣ насѣкоми, които пълзѣха отъ всички страни. Най-голѣмата ми мечта тамъ бѣше да имамъ едно удобно легло и човѣшка храна. Тя се осъществи въ третия месецъ, когато селскитѣ учители ме съжали и прибра въ квартирата си. Презъ тия безсънни нощи имахъ достатъчно време да размишлявамъ за далечъ по-тежкитѣ пѣтувания на Каница. Тогава се научихъ да го адмирирамъ и решихъ да напиша тая книга.

Да си представимъ за минута ония грозни жилища, въ които е спалъ Каницъ. Да си представимъ турскитѣ мюсафирлици, въ които пѣтникътъ трѣбва да спи заедно съ конетѣ си, ако не иска да ги остави на открито. Въ тия заведения човѣкъ е можелъ да бжде задоволенъ, само ако изостави всичкитѣ си претенции, както това е правилъ Каницъ. И „хотелитѣ“ (хановетѣ) на българскитѣ селища, при все че сж били по-добри отъ тия въ турскитѣ села, все пакъ не сж били лишени отъ цѣли легиони бѣлхи и дървеници. Четири голи стени

безъ каквато и да е било мебелировка, а особено безъ креватъ. Когато Каницъ пристигалъ въ мюсафирлика или хана, поставялъ багажа си на земята, взималъ отъ двора голѣма хватка сѣно, съ което приготвялъ своето легло. Отъ умора той скоро заспивалъ върху него.

„Щомъ като отвикнахъ отъ всѣкаквъ комфортъ — пише Каницъ, — пълната голота на малкото заведение не ми правѣше никакво впечатление, както и облепенитѣ съ хартии прозорци, чиито отвори даваха свободенъ достъпъ на студения нощенъ въздухъ. Безъ да ме смущава и близкото съседство на обора, азъ бърже изпадахъ въ царството на безсъзнанието“.

На нѣкои мѣста Каницъ е билъ приеманъ не особено любезно. Веднажъ дъждътъ го принудилъ да потърси подслонъ въ една къща въ село Дрѣново. Семейството, у което го настанили, го приело крайно недоброжелателно. Особено били възмутени женитѣ. Тогава той употребилъ едно много добро, испытано отъ самия него срѣдство: раздалъ нѣколко пѣстра — гроша — на децата и далъ пари предварително за ечемикъ. Следъ това всичко било вече напълно спокойно. „Не така лесно обаче можахъ, па дори съвсемъ не можахъ да победя конскитѣ мухи и другитѣ черни инквизиторски духове, които, заедно съ лая на селскитѣ кучета, правѣха спането невъзможно. Прехвалената трева, по произходъ отъ страната на „царя на царетѣ“, не указа своето въздействие. А когато и ужасната миризма на горящия торфъ влизаше въ малката стаячка презъ дупкитѣ на книжнитѣ прозорци, азъ се принудихъ да стана рано сутринта, оседлахъ конетѣ и, като ругаехъ на ума си, се заклехъ да не се връщамъ никога въ това негостоприемно село.“¹

При такива условия, естествено, най-голѣмото щастие е човѣкъ да има познати, у които може да се намѣри чиста стая. Каницъ имаше такива познати и често отсѣдаше у тѣхъ. Учтивостта обаче не му позволяваше да бжде всѣкога въ тежестъ на тия люде. Но нѣкой път той трѣбваше скъпо да плаща за учтивостта си. Така единъ день късно вечерта Каницъ пристига въ Горна-Орѣховица. Като добре възпитанъ човѣкъ, той не искалъ

¹ Kanitz, Donau-Bulgarien II, 151.

да смущава тамошнитѣ си познати въ такива късни часове. Затова отишелъ да пренощува въ хана. Легналъ и поискалъ да заспи. Въ стаята, която се намирала тогично подъ неговата, пияни младежи вдигали шумъ. Около леглото му стотици мишки и плѣхове сновѣли насамъ-нататѣкъ. Тѣ не се задоволили да изядатъ остатѣцитѣ отъ храната му, но се покатерили и по юргана на нанинъ пѣтешественикъ. Тѣй щото не му оставало нищо друго, освенъ — „притиснатъ отъ опасността, да опраздни терена“. Той излиза подъ чардака, гдето лѣжа да спи. Тамъ обаче хъркането на неговитѣ люде осуетило намерението му да се пренесе въ царството на сѣна. Но когато умората все пакъ надделѣла, и той задремалъ, тогично започналъ конкурсътъ, въ който участвували хиляди пѣтльови гърла, — това трѣбва човѣкъ самъ да чуе въ едно българско село, за да разбере, че то не държи никакво спане.

Можемъ да си представимъ следъ всичко това, какво е искалъ да отговори Каницъ, когато на сутринта, още призори, се явилъ ханджията и го смущалъ съ въпроса: „Добре ли спа, момче?“

Горното описание на Каница е толкова весело, че то не ни позволява да мислимъ за сериозната страна на въпроса. Този човѣкъ, който постоянно се смѣе дори съ своитѣ неприятности, много леко може да ги опише. Това е истинскитѣ видъ на неговия приятенъ, непосреденъ и философски духъ, който му дава възможностъ не само така весело да опише своитѣ неприятни преживявания, но и веднага следъ такава уморителна нощъ да бжде въ състояние съ нѣколко чашки ароматично турско кафе да поправи съвсемъ настроението си.¹

Други, съ описанията на голѣми опасности и неприятности, биха направили интересни своитѣ пѣтешиски. Каницъ обаче презира тоя стремежъ къмъ подобни ефекти. Самъ той казва: „Ако не споменавамъ толкова често, както това правятъ други пѣтешественици, неприятнитѣ случки и други трудности, които презъ време на моитѣ балкански пѣтувания почти всѣки день подлагаха на испытание поведението ми, отъ това читателтъ не бива

¹ Пакъ тамъ III, 34—35.

да заключава, че съмъ сполучилъ да ги избѣгна. Но, като зная много добре, че пжтуването въ почти неза-сегнатитѣ отъ културата територии, не е разходка, азъ хладнокрѣвно тѣрпѣхъ всички трудности и неприятни случки и въ повечето случаи ги отбелязвахъ само съ по една дума. Но не така постѣпваше моята свита. Въ време на научни пжтувания или война човѣкъ може да разбере най-лесно, колко интензивно влияе духовната сила на човѣка. Съзнанието, че човѣкъ жертвува себе си въ името на една можща идея за науката или за родината, укрепва волята и заякчава мускулитѣ на човѣка. По-слабиятъ интелигентенъ човѣкъ става способенъ да издържи по-леко трудноститѣ и опасноститѣ отъ по-силнитѣ отъ него слуги.¹

Каницъ е билъ непретенциозенъ, трудолюбивъ ратникъ на науката, който намиралъ въ всичко радостъ. Пжтешественикътъ има много голѣма нужда да бжде постоянно веселъ и да намира радости въ най-дребнитѣ нѣща. Той е благодаренъ за всичко. Ако не му е удобно вжтре, той отива да спи вжнѣ. Ако храната не е добра, той мисли, че на друго мѣсто ще бжде по-добра. И ако негде българката ханджийка съ печено пиле и други гостби го нахрани, ние почти чувствуваме задоволството на сития човѣкъ. Следъ обѣда той съ голѣмо удоволствие сѣрба хубавото турско кафе и пуши ароматния тютюнъ. Когато следъ дълго пжтуване попадне на добъръ обѣдъ, той не може да не даде изразъ на своето задоволство. Веднажъ, като хвалѣше едно подобно мѣсто, той се извиняваше и молѣше да го не мислятъ за епикуреецъ, а да го взематъ за човѣкъ, който не обича да се отказва отъ хубавото.

Такъвъ приятенъ човѣкъ, доволенъ отъ всичко и възпитанъ въ отношенията си къмъ другитѣ, е билъ навсѣкжде обичанъ. Ако негде гостува за нѣколко дена, неговитѣ хазии едва могатъ да се откъснатъ отъ него и по-късно всѣкога любезно го приематъ. Въ Търново съдържателката на хана „Бѣла Бона“ (Каницъ пише: Bella Bona) съ сълзи на очи поставила на шапката на Каница цвѣтя и го изпроводила.

¹ Пакъ тамъ II, 358—359.

Пжтуването на Каница е било тежко не само физически. Да се добиватъ сведения е било сжщо така много мжчна работа. Турскитѣ заптиета почти нищо не могли да му кажатъ, а населението, въ зависимостъ отъ това, дали е било турско или българско, му отговаряло: „Кой знае?“, или „Кимъ билиръ?“ Самитѣ турски чиновници, разбира се, не сж могли да му даватъ сериозни сведения.

Но българската интелигенция му е оказвала много ценно съдействие. Въ онова време, както видѣхме, тя се борѣше съ всички сили за освобождението на народа си. Така, естествено е, че всѣки интелигентенъ българинъ съ радостъ е помагалъ на Каница. Той съ благодарностъ приемалъ тѣхното съдействие и съ привлѣкателната си личностъ успѣвалъ да печели за свои лични приятели най-интелигентнитѣ българи въ посетенитѣ отъ него градове.

Въ Берковица, като приказвалъ съ ханджията, последниятъ го запозналъ съ двама младежи отъ Копривщица, двама братя: единиятъ — учителъ въ Копривщица, а другиятъ — студентъ въ Цариградската военно-медицинска академия. Каницъ веднага използвалъ това запознанство за да получи отъ тѣхъ обширни данни за Копривщица и Сръдна-гора.¹

Каницъ разграничава много рѣзко некултурнитѣ турски чиновници по градоветѣ отъ по-културната българска интелигенция. Това особено проличало при пребиваването му въ гр. Ловечъ. Каймакаминътъ, който говорилъ само турски езикъ, единъ ефенди, който постоянно свивалъ цигари, не знаелъ да говори друго, освенъ за сждбата си, която го захвърлила въ тая неприятна страна, гдето постоянно мръзне — било 18 градуса Целзиеви на сѣнка — и всичкото му желание било да го премѣстятъ отъ тая постоянно бунтуваща се областъ въ Анадола. Каницъ, отъ човѣколюбиви чувства къмъ поданицитѣ на каймакамина, пожелалъ да бжде изпълнено желанието му и си взелъ сбогомъ, безъ да научи нѣщо за мѣстнитѣ условия. Въ това време българскиятъ учителъ Никола

¹ Пакъ тамъ II, 354—355.

Ковачевъ и приятелитъ му били много образовани люде и неуморно му помагали въ работата. Тѣзи учители, заедно съ по-буднитъ ловчански свещеници, били създали силно национално движение и не веднажъ се противопоставяли на фанариотския владика. Каницъ споменува, че учителътъ Ковачевъ, — следъ владиката Иларионъ, който питаелъ фанариотски чувства, — самъ излѣзълъ предъ амвона и обяснилъ на българитъ, какви сж интереситъ на българския народъ. Чрезъ тия люде Каницъ се запозналъ отъ първа рѣка съ естеството на българо-грѣцката черковна борба, както и съ стремежитъ на революционеритъ младобългари. Тѣзи образовани и патриотични люде му помагали съ всичкитъ си сили.

Когато вече искалъ да си замине отъ Ловечъ, Ковачевъ го помолилъ да остане още единъ день, за да отпразднуватъ двойния празникъ — Петровденъ и чествуването на Каница. Последното станало въ кжщата на Бенчо абаджи-майсторъ. Като видѣлъ забавнитъ игри на ловчанскитъ моми, Каницъ писалъ: „Мжчно можехъ да се откъсна отъ приятната картина. Моятъ приятелъ Ковачевъ имаше право: тоя празникъ бѣше удобенъ, за да забравя за малко тежкитъ неприятности, свързани съ пѣтуването ми изъ турската територия“.¹

Съвсемъ естествено е, че тази българска интелгенция е била всецѣло на разположение на Каница, понеже дейността му и статитъ, писани за България, напълно отговаряли на нейнитъ цели. Презъ онова време българската емиграция, учащитъ се въ чужбина български младежи и мѣстнитъ интеллигентни люде съ неописуемъ ентузиазъмъ работѣха за засилване съзнанието и стремежа на народа къмъ свобода, както и да обърнатъ вниманието на Западна Европа върху българския въпросъ.

За събуждането интереса и вниманието на Запада върху българския въпросъ никой нѣмаше толкова голѣма заслуга, колкото Каницъ. Българскитъ родолюбци подготвиха революцията и можаха да убедятъ Запада, че българскиятъ народъ има основание да се оплаква, понеже турскиятъ яремъ е тежъкъ и непоносимъ. Ка-

¹ Пакъ тамъ II, 148—150.

ницъ обаче успѣ да постави въпроса въ съвсемъ друго освѣтление, а именно, че при него тежестта не е върху това, че народътъ страда и изнемогва подъ турския режимъ, а че той притежава много ценни качества. Той далъ на свѣта да разбере, че тука се касае не само за това, че трѣбва да бжде подпомогнатъ единъ бедстваещъ народъ, но че е необходимо и полезно да се помогне на българския народъ, понеже е най-многобройниятъ, а което е още по-важно, най-ценниятъ народъ на Балканския полуостровъ, като единственъ земеделски и занаятчийски народъ на Балканитъ. Този народъ притежава голѣми умствени заложи. Въ сравнение съ турцитъ, българитъ сж много трудолюбиви и способни. И ако лошата турска администрация не бѣше имъ прѣчила, българитъ щѣха да достигнатъ високо стопанско развитие. За Европа е отъ много голѣма стопанска полза тия области да забогатѣятъ и добиятъ по-голѣма консумативна способностъ.

Можемъ да си представимъ, какъ сж се радвали българитъ, когато Каницъ изложилъ всичко това предъ свѣта! Какво струваше всичко казано до тогава предъ неговата практична, мѣдра и ентузиасирана работа? Кой другъ притежаваше перото, което така увлѣкателно умѣеше да приказва на сърдцето и на ума на Европа?

Каницъ правѣше извънредно голѣма услуга на българския въпросъ, особено понеже по това време цѣла Европа започна да се интересува отъ тоя въпросъ. Западната читаеща публика съ голѣмъ интересъ и нетърпение очакваше откритията и съобщенията на тоя ясновиждащъ, висококултуренъ и напълно безпристрастенъ свидетел, още повече, че тия сведения бѣха извънредно интересно написани и богато илюстрирани.

Каницъ много бързо си извоюва мѣстото на най-голѣмъ познавачъ на българския въпросъ въ цѣла Европа. Той бѣше неуморимъ. При всѣки най-малкъ поводъ той запознаваше европейското обществено мнение съ българскитъ работи. Голѣмиятъ интересъ, съ който Европа приемаше многобройнитъ му научни и вестникарски статии, просто го принуди да напише епохалното си съчинение върху България. Още презъ 1868 година той проектиралъ да издаде книга подъ насловъ „България“.

Но понеже пжтуванията му го убедили, че има още много за издирване и изучаване и че проблемата тукъ е много по-тежка, отколкото въ Сърбия, той можалъ да осъществи своята голъма идея едва следъ седемгодишенъ неуморенъ трудъ.

4. СЪЧИНЕНИЕТО „ДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ И СТАРА-ПЛАНИНА“

Дейността на Каница въ полза на българитѣ

Презъ 1875 година Каницъ е могълъ да тури подъ печатъ своето голъмо съчинение, онасловено „Дунавска България и Балканътъ“ (Стара-планина), очаквано съ голъмо нетърпение отъ учени, политици и отъ интеллигентната публика. Преди излизането на първия томъ презъ месецъ мартъ той държалъ голъма сказка въ Географското дружество въ Виена. Като запозналъ накратко публиката съ историята на българитѣ, той изтъкналъ, че турцитѣ напразно се опитватъ да потискатъ българския елементъ чрезъ колонизуване татари и черкези, защото българщината и при такива тежки условия се развива успѣшно, а турскиятъ елементъ, ако и владѣлчески, е принуденъ да отстъпва: въ Нишъ, Видинъ, Русе и др. български градове джамиитѣ сж били масово изоставени.

Каницъ запозналъ публиката съ турската власт, съ българския народъ и накрай изложилъ ония резултати, които той успѣлъ да постигне за точното начертаване картата на България. Съвременнитѣ вестници много обширно рецензирали тая сказка и съ радостъ констатирани, че авторътъ ѝ още презъ сжщата година щѣлъ да издаде първия томъ на своето голъмо съчинение, възъ основа на което политици и вестникари ще могатъ да се запознаятъ съ Източния въпросъ въ необходимото правилно освѣтление.

Естествено, българитѣ посрещнали съ най-голѣмъ ентузиазъмъ известието, че Каницъ въ едно голъмо съчинение ще издаде резултатитѣ отъ своитѣ пжтувания по българскитѣ земи. Най-много се е радвала българската колония въ Виена, чиито членове, заможни и интеллигентни български търговци, се организирали въ бъл-

гарското дружество „Напредъкъ“. Виена бѣше единъ отъ най-важнитѣ срѣдища на българската духовна култура. Тамъ сж издадени много български книги, по инициативата на бащата на българското книгоиздателство Христо Г. Дановъ и на печатаря Янко С. Ковачевъ, и двамата близки приятели на Каница.

Ковачевъ, ржководител на българската печатница въ Виена, турилъ подъ печатъ въ 1875 год. седмия томъ (VII годишнина) на „Българский народенъ календаръ“, въ който помѣстилъ една много хубава статия, озаглавена „Ф. Каницъ въ България“.¹ За да се види, колко много българитѣ сж ценили дейността на Каница презъ 1874 год., даваме предговора на статията:

„Съ радостъ ще узнаятъ читатели-тѣ на „Българския Народенъ Календаръ“, че ние тука ще опишемъ пжтувание-то на единъ чужденецъ — Ф. Каницъ —, който много по-вече са е трудилъ за издирване-то на нашата земя, нежели всички други негови предшественици. Се сжщия преди нѣколко години обходи цѣла Сърбия, за коя-то описа цѣлъ томъ пжленъ съ много народни паметници и образи. Той отъ нѣколко год. насамъ е посвѣтилъ цѣлия си животъ за издирване-то на Балканския половиноостровъ, който (за сега само една частъ) за пръвъ пжтъ се явява въ учения свѣтъ поточно прѣдставанъ. По между много-то други пжтувания, той може на послѣдъкъ да избиходи една страна отъ 80 мили длжина и 26 мили широчина кръстосана, на лѣво и на дѣсно, нагорѣ и надолѣ, по всички-тѣ къшета и описа България както въ картографическо и етнографическо, тжй сжщо и въ археологическо отношение. Отъ части той бѣше първи, който направи нѣкои открития, за наше-то отечество България, за какви-то западни-тѣ бѣха научени да чуватъ само за Африка и за Азия.

Както за насъ — ние живѣемъ сами въ България, — тжй и за Европейци-тѣ, Евр. Турция остава за сега още terra incognita. Цѣла Европа е издирена и описана тжй ясно, що-то като земе челоуѣкъ карта-та въ ржка

¹ Българский народенъ календаръ за проста година 1875. Урѣжда са отъ Янко С. Ковачевъ. Седма годишнина. Въ книжарница-та на Хр. Г. Дановъ въ Пловдивъ, Русчукъ, Велесъ, стр. 32—44.

сякашъ вижда истенска земя; въ това отношение европейската карта грозеше много тази южна част още неиздирена и никакъ неописана. Много интересна земя са представя нашата България; Европейца не може да насити поглѣди-тъ си, а умъ-тъ му непрестава да издирва нови открития, кои-то заслужаватъ за него и честъ и слава и той остава благодаренъ. Тѣй привлекателна страна въ Европа като нашата има твърдѣ малко, освѣнъ това само у насъ остава още да са бератъ лорберни-тъ вѣнци; защото както рекохме, не е останало кюше въ Европа неиздирено до най-горния стѣпенъ, освѣнъ нашата страна, коя-то въ политическо отношение е мъртва, а пжкъ истокъ захваща да са въздига отъ день на день се повече и повече, и влязва въ кръгъ-тъ на култура-та.

Твърдѣ е вразумително, че когато пжтешественника работи съ трудъ и прилежание, съ едно славно изтѣрпение, кое-то ние припознаваме при Ф. Каница, ѣ кой-то снабденъ съ нуждни-тъ познания, избралъ си е тази страна за негова частна работа, трѣбва да придобие и хубави резултати. Действително тѣй е и съ този пжтешественникъ; за доказателство е доста да посочимъ на толкова-то много хубави образи и описания, кои-то е обнародвалъ Ф. Каницъ въ европейската журналистика за насъ Българи-тъ и постоянно пжлни западни-тъ вѣстници съ новини отъ наши-тъ мѣста и то се въ наша полза. Нѣма да са мине много, Българския народъ — ако са не сподоби отъ синове-тъ си съ своя нѣкоя описателна карта — той ще са представи за пръвъ пжтъ политически и домашно предъ образования свѣтъ, предъ Нѣмци-тъ отъ Ф. Каницъ. Той е първи, кой-то откри погрѣшки-тъ на предшественици-тъ си, кои-то само повърхно обхождали земя-та, а са страхували да влезатъ и въ вжтрѣшността ѣ за да даджтъ по-точни свѣдения. Отъ най-напредъ Ф. Каницъ бѣше обходилъ источната част между Тимокъ, Ломъ и Дунава и тамъ още той бѣше щастливъ да направи съвсемъ нови открития. Като имаше въ една ржка история-та за да издири стари-тъ пжтища, кои-то римско-то царство бѣше построило за упазвание-то си, негови-тъ трудове са видѣха изведнажъ наградени много повече отъ едно географо-археологиче-

ско обогатяване. За това Каницъ бѣше скоро въ състояние да познае погрѣшки-тъ въ Киппертова-та карта (за сега прѣдпочтена за най-вѣрна), отъ кои-то тука ние ще покажемъ само нѣкои отъ тѣхъ. Въ Киппертова-та карта има начертана една страшно голѣма планина Черний върхъ. Каницъ намери това место невѣрно: напротивъ той описа по-отблизо за първи пжтъ „Святи Никола Балканъ“ и туку до него лежащи-тъ и до сега непознати изворни страни на рѣки-тъ, Тимокъ, Ломъ, Акчеръ, Видболъ и Скомлия. Въ карта-та на Д-ръ Шеда, той намери означена планина висока до 5000' при Видинъ да не съществува никакъ. А колко ли още по-интересантни работи щеше са намератъ кога са обхождаше тази земя отъ единъ Българинъ, кой-то разбира езика и знае що търси и снабденъ съ сички-тъ географически корени познания, а въ сжщо-то време и добръ ресувачъ?

Въ минало-то лѣто Ф. Каницъ си свърши послѣдни-тъ пжтувания по България и сега работи сериозно надъ първия томъ отъ своя-та книга, кой-то ще съдържа, отъ начало, единъ кратъкъ уводъ за Бѣлг. История, разни описания изъ България придружени съ оригинални образи: тя ще е до пролѣтъ или най-късно до пжрвата половина на 1875 год. готова. —

Видно е, че българитѣ добре оценявали дейността на Каница и знаели плановѣтъ му. Отъ продължението на цитирания пасажъ може да се види, че той се е поставялъ любезно на разположение на виенскитѣ българи. Споредъ редактора, Каницъ му позволилъ да публикува една негова рисунка, която намираме на стр. 36 на календара, съ легенда: „Развалинитѣ на Бѣлоградчикъ“. Следъ това редакторътъ публикува две части: едната подъ насловъ „Бѣлоградчикъ“ (стр. 35-37), а другата „Българската индустрия по Балкана“ (стр. 37-44). Въ предговора на последната четемъ: „Никой още отъ страни-тъ пжтешественици изъ България, не е писалъ толкова вѣрно и точно, като Ф. Каницъ“. Въ тая статия е вмѣзната една Каницова рисунка — „Ковачи-тъ въ Габрово“. Накрая редакторътъ, възъ основа на Каницовото признание, че българскиятъ народъ притежава чувство къмъ занаятитѣ, препорѣчва

да се открият много училища, между които и професионални, като за целта се групират селата по околии. Тукъ редакторът публикува и лика на Каница, изработенъ на дърво (стр. 33).

Съ сжщо такъв възторгъ се отзовалъ и българският печатъ за Каницовата дейность. Напримѣръ въ в. „Независимостъ“, бр. 230, четемъ: „Тоя ученъ пжтешественикъ обнародва една статия въ единъ отъ нѣмскитѣ вестници, въ която разправя, че „ако Турция добие почетно мѣсто на изложбата (Виенската свѣтвна изложба), то тя за това трѣбва да благодари най-много на българския народъ, който е преданъ на индустрията и изкуствата до най-крайната степенъ“... „Турция трѣбва да благодари на нашитѣ консули, които се постараха да събератъ ония византийски изкуства, които сж се съхраниле до нашитѣ времена; тя трѣбва да поблагодари и българетѣ, които способствуватъ за развитието на индустриитѣ“... „До колко сж вѣрни моитѣ думи, това ще да покаже моята сбирка, която събрахъ въ времето на моитѣ пжтешествия по България и която се намира вече въ Царско-Кралевскитѣ музей“... „Българскиятъ народъ е приятель на културата. Тоя народъ е напредналъ значително, и азъ вѣрвамъ, че и вие (редакторътъ на нѣмския вестникъ) ще да му дадете право за всичкитѣ негови покушения, които е направилъ до сега за своето освобождение изъ подъ гръцко-фанариотския яремъ. Фанаротитѣ, които иматъ политически и материални цели, се стараятъ съ сичкитѣ си сили да спратъ умственото развитие на българския народъ“. Най-накрая вестникътъ пише така: „Господинъ Каницъ е турилъ вече подъ печатъ своитѣ пжтешествия по България, които сж любопитни не само за европейцитѣ, а и за насъ, защото ние и до днесъ още не сме изучили сами себе си. За сега стига толкова“.

Както вече казахме, презъ 1875 година е излѣзълъ първиятъ томъ отъ епохалното му съчинение за България — „Дунавска България и Балканътъ. Исторически, географски, етнографски пжтни студии отъ годинитѣ 1860—1875. Томъ I, съ 20 иллюстрации въ текста, 10 таблица, единъ планински профилъ и една карта. Лайпцигъ, Херманъ Фризъ, 1875“.

Въ предговора Каницъ пише, че и българитѣ сж познати въ Европа, поради грубо невежество, възъ основа на гръцко-източната имъ религия подъ събирателното име „грѣкъ“. И така е било почти изчезнало името на онзи народъ, отъ когото не веднажъ е треперала Византия. Но не само миналото на този народъ е велико. Ние трѣбва да знаемъ, че българскиятъ народъ и по численость превъзхожда всѣки другъ народъ на Балканитѣ: той е по-многоброенъ отъ турцитѣ, грѣцитѣ, албанцитѣ, сърбитѣ и ромѣнитѣ. Значението на този народъ расте въ очитѣ на европейцитѣ и по това, че той държи връзката на Западна Европа съ Изтока, долния Дунавъ, понеже долнодунавската търговия е почти изцѣло въ български рѣце. А освенъ това българитѣ сж отлични земедѣлци, занаятчии и строители, както сж и работливи, пестеливи, интелигентни и способни за развитие. При това трѣбва да прибавимъ още едно обстоятелство, което отъ политическа гледна точка е неизмѣримо важно, а именно, че българитѣ все по-често и по-често започватъ да си спомнятъ за своята нѣкогашна държавна самостоятельность и културно величие.

Това е първата правилна оценка на истинската стойность на българския народъ. И това е писано отъ единъ човѣкъ, отъ когото никой до тогава по-основно не е обикалялъ българскитѣ земи и отъ когото, следъ хубавитѣ му статии, се очакваше това крайно интересно съчинение.

Първата часть на първия томъ, озаглавена „Държава и общество“, съдържа: I — Къмъ историята на българитѣ (като източници сж служили книгитѣ на Енгелъ, Шафарикъ, Палаузовъ, Славейковъ, Хамеръ, Дюмлеръ, Хилфердингъ, Куникъ, Дриновъ и др.). II — Къмъ етнографията на българитѣ, която почти цѣлата, е резултатъ на личнитѣ му изучвания. III — Генезисъ (зараждане) на политическитѣ права на българската рая. 1829-1870. IV — Туна-вилаетъ региментъ. 1860-1870. V — Старобългарската патриаршия, падането ѝ и властѣта на грѣцкия Фенеръ надъ българския народъ. 932-1860. VI — Римско-католическо и национално черковно движение въ България. 1860-1870.

Следъ това идватъ частитѣ съ описанията на пътуванията, подъ насловъ: „Пътувания между Нишава, Дунавъ, Ломъ и Тимокъ“.

Първиятъ томъ е билъ посрещнатъ навсяде съ заслужена голѣма почитъ. Каница наричатъ въ разни статии: „Разузнавачъ въ Ориента“, „Колумбъ на Балкана“, „Откривателъ на България“. Тия прекрасни отзиви сж били напълно заслужени. Каницъ дава не само единъ много цененъ и необходимъ трудъ, но и една написана съ увлѣкателенъ и изященъ стилъ книга. Цената ѝ особено се увеличава отъ собственоръчно изработенитѣ рисунки на автора. Единъ неговъ рецензентъ съ очудване казва, че, ако и тая книга да е много сериозенъ наученъ трудъ, Каницъ пише толкова леко и увлѣкателно, че читателтъ едвамъ забелязва каква усиlena работа, постоянство и грижи сж били нуждни за написването ѝ.

Броятъ и размѣритѣ на рецензиитѣ отговарятъ на важността на книгата. Напримѣръ, едно педагогическо списание въ Лайпцигъ „Der praktische Schulmann“ (Практическиятъ учитель) въ цѣли 53 страници запознава читателтъ си съ тая книга. Автортъ на тая много обширна рецензия правилно казва въ предговора си, че отъ книгата на Каница ние откриваме новъ непознатъ свѣтъ и съ срамъ трѣбва да изповѣдаме, че ако и тая страна да е непосредно до много оживения Дунавски пътъ, ние нищо не знаехме за нея. Наистина, ние трѣбва да съсрѣдоточимъ цѣлия си умъ, за да разберемъ, какъ Каницъ е ималъ възможность да направи географски открития въ една областъ, която по въздушна линия се намира най-много на 110 километра отъ Оршова. Поради това автортъ на статията е смѣтналъ за свой дългъ да изложи предъ своитѣ читатели (нѣмски учители) много обширно великолѣпнитѣ резултати отъ изследванията на учения Каницъ.¹

Между рецензиитѣ най-важна е оная на Фридрихъ Хелвалдъ, който въ вестникъ „Аусландъ“ подъ насловъ „Най-новитѣ издирвания на Каницъ“ помѣствалъ продължително време обширни статии една следъ друга.

¹ Der praktische Schulmann. Archiv für Materialien zum Unterricht in der Real-, Bürger- und Volksschule. XXV (1876), 401—417, 549—567, 624—640: Donau-Bulgarien. Von Carl Backhaus.

Освенъ многото благоприятни научни отзиви, разнитѣ илюстрирани списания отъ цѣла Европа рецензиратъ книгата и публикуватъ множество снимки отъ нея.

Много интересна е статията на „L'Illustration“ въ Парижъ, озаглавена „Пътуване презъ разбунтувалия се Изтокъ“, написана отъ Людвигъ Ригондодъ и илюстрирана отъ Каумфанъ. По-голѣмата частъ отъ статията е просто преписана отъ книгата на Каницъ, а повечето отъ илюстрациитѣ сж копия отъ Каницовитѣ рисунки. Въ книгата на Каница намѣрихъ тая статия съ много духовити бележки отъ него върху нея. Той всѣкога отбелязва, какво е препечатано отъ него, а за нѣкои рисунки пише, че сж измислици. Подъ една илюстрация, която дава турския паспортъ на Ригондодъ и Каумфанъ, Каницъ пише следното: „Крадцитѣ иматъ всѣкога най-добритѣ паспорти“.

При излизането на първия томъ цѣлиятъ свѣтъ разбралъ веднага цената на тоя трудъ. Неговитѣ рецензенти ясно виждали, че тая книга, освенъ че е една много ценна придобивка за науката, но и автортъ ѝ е първиятъ, който е запозналъ европейската културна публика съ ценния народъ и хубавата земя на България. Хубавъ изразъ на това мнение е далъ единъ неговъ рецензентъ съ следнитѣ думи: „Ако нѣкой иска да пише за Япония, трѣбва само да разгърне нѣкоя книга за тая страна и може да заблуди наивната читаеща публика съ множество най-основни познания. Ако ли пъкъ другъ нѣкой иска да държи поучителна сказка за срѣдна Африка, той, докато вие изброите до три, ще ви покаже Ролфсъ, Швайнфуртъ и най-новия Моръ (и тримата известни германски пътешественици изъ Африка). Ако ли обаче нѣкой иска сериозно да говори за България, той ще срещне голѣми трудности по простата причина, че не сжествува книга, която би могла да му служи за пътеводителъ въ историята, етнографията и географията на тая страна. Сега имаме вече такива книги. И човѣкътъ, който написа тая книга, не се е постаралъ да постави името си въ първитѣ редове, а отъ 20 години работи съ всичката си енергия, здраве, сила и знания. Така Каницъ станалъ разузнавачъ на Истока. Тамъ не го заобикаляла романтиката на Запада, а винаги е билъ придружаванъ отъ серио-

зни опасности. За това пъкъ той има резултати. До сега, ако западният интелигентен човѣкъ е помислювалъ за българитѣ, той винаги си е представявалъ единъ грубъ, дивъ и мърсенъ народъ, за който не можеше да се мисли съ симпатия. А следъ прочитането книгата на Каница човѣкъ вижда този народъ въ съвсемъ друго освѣтление. Всѣки, който има думата въ политиката и въ културната история, трѣбва да познава тази книга като евангелието. Графъ Андраши сигурно така я познава, сигурно тя е постоянно на работната му маса. А Петерманъ (прочутиятъ нѣмски географъ) знае много добре, защо самъ той съ барабанъ разнася славата на Каница като географъ.¹

И сърбитѣ рецензирагъ и хвалятъ въ много статии книгата на Каница за България. Така въ вестникъ „Застава“ сж помѣстени редица статии, които изтъкватъ нейната цена.

Годината 1875, въ която тая му книга бѣ приета съ такова голѣмо внимание, донесла на Каница и друго голѣмо отличие. Въ Парижкия географски конгресъ направената отъ Каница етнографска карта на България е била наградена съ голѣмъ златенъ медалъ — отличие, получено само отъ малцина географи.

Следната 1876 година писаното отъ Каница е било потвърдено отъ голѣми събития. Последнитѣ го подбудили наново къмъ жива дейность. Когато въ България въстанието избухнало и взело решителни размѣри, тогава проличало, какъ сърдцето на Каница е срастнато съ българския народъ. Той се стремѣлъ да помага на българския народъ не само съ научната си дейность. Въ сжщата година той заминалъ за България и обнародвалъ три научни статии за българитѣ.² Най-важна отъ тѣхъ е статията му за Търновскитѣ паметници, за която Иречекъ дава сведения още като студентъ съ писмото си отъ 17 априлъ 1874 год. (Това писмо, както и другитѣ, свидетелствува за дълбоката почитъ на Иречека къмъ безкористния Каницъ).

¹ Tageblatt 1875 6/3.

² Tirnovo's albulgarische Baudenkmale. Sitzungsber. Akad. Wien. Phil.-hist. Cl. XXII (1876), 271-288. Mitth. anthrop. Gesellsch. Wien VI (1876), 75-79. Oesterreichische Monatsschrift für Orient II (1876), 164-168.

Но, както казахме, освенъ съ научнитѣ си издирвания, той е искалъ да бжде полезенъ на България и иначе. Въ Виена той работи много за интереситѣ ѝ. Преди 16 години въ България го билъ довелъ само научниятъ интересъ, но когато я обходилъ 18 пѣти надлъжъ и наширь, духътъ му билъ заплениенъ съ обичъ, почитъ и съжаление къмъ този съвсемъ непознатъ на западния свѣтъ народъ.

Голѣмитѣ ценности на този народъ сж въодушевили Каница, човѣка на сърдцето, да се стреми по всѣкакъвъ начинъ да му бжде полезенъ по това време, когато, поради последното въстание, народътъ билъ поставенъ въ още по-тежко положение и когато българската кауза изведнажъ станала срѣдище на Източния въпросъ.

Като отличенъ познавачъ на българскитѣ условия, Каницъ знаеше много добре, че българскиятъ народъ не е подготвенъ още за обща революция. Той знаеше добре, че четничеството нѣма да има резултата, който родолюбцитѣ очакваха. Но все пакъ той не можеше да откаже своето съчувствие къмъ тѣзи героични опити на четниците. Така напримѣръ, той говори съ възторгъ за опита въ 1868 год.: „При Вардинъ, на единъ часъ отъ Свищовъ, българскиятъ легионъ отъ 150 души стѣпилъ въ земята на освобождаващото се отечество. Какви смѣли надежди преизпълваха гърдитѣ на тѣзи младежи, когато отъ толкова време най-сетне за пръвъ пѣтъ турнаха кракъ на родната земя. Свобода или смъртъ — това бѣше девизътъ. Но какъ можеше да сполучи подобно предприятие, което бѣше започнато безъ да бжде подготвено материално, стратегически и морално, безъ да се взематъ подъ внимание реалнитѣ условия. Колкото и храбро да се биеха срещу нѣколкократно по-многочисления противникъ, голѣма часть отъ четниците останаха на бойното поле. Като продължавала борбата, останалата часть се прехвърлила къмъ Габровскитѣ проходи, които станали нейни гробища. Заедно съ войводата Хаджи Димитъръ издѣхнали и последнитѣ млади борци — нито единъ легионеръ не падналъ въ ржцетѣ на турцитѣ, никой не е далъ и не е искалъ прошка. Храбръта и презрението къмъ смъртъта, които

проявили легионеритѣ, сж били еднакво възхвалени отъ турцитѣ и отъ българитѣ...“¹

Естествено е, че Каницъ още по-живо се е интересувалъ отъ голѣмото априлско въстание, което и нему бѣ дало много трудъ, за да защити по всѣкакъвъ начинъ българската кауза предъ Европа.

Възмущението въ Европа отъ турскитѣ кланета е било много голѣмо. Турцитѣ сж искали да затворятъ границата херметически, за да не излѣзе нито една вестъ за българскитѣ събития въ Турция. Но Каницъ, както самъ пише, по една щастлива случайностъ билъ получилъ добри сведения и смѣтналъ за свой първостепененъ дългъ да ги разгласи надълго и нашироко въ вестниците и да защити българската кауза. Въ броя на „Алгемайне цайтунгъ“ отъ 21 юний 1876 год., подъ насловъ „Българското въстание на Балкана“, той разправя, че сега за пръвъ пѣтъ отъ падането на България подъ турска власть е избухнала национална борба въ голѣмъ мащабъ. Високата порта дала оржжие на турското население да се бори срещу въстаницитѣ, дори въоръжила и затворниците. Съ тая разбойническа банда тя е искала да изтрѣби цѣлото население отъ въстаналитѣ области, като унищожи и селата му. Само въ Пловдивския и въ Софийския окръгъ 120 населени мѣста, между тѣхъ и два града, били унищожени. Колонизираниитѣ преди 15 години черкези вилиѣли по цѣлата страна, избивали населението, унищожавали селата, ограбвали и градоветѣ и продавали на нищожни цени ограбения добитѣкъ (цената на една свиня била 10 гроша).

По тая причина всѣко движение замрѣло. Търговцитѣ не смѣли да почватъ каквото и да било. Отъ това на първо мѣсто загубила най-много австрийската индустрия, която по-рано пласирала голѣми количества стоки. Сега се потвърдила далновидността на Каницъ, който още преди години препорѣчвалъ на Австрия да издействува единъ по-добъръ режимъ за българитѣ.

Причината за разширяването на въстанието сж били, споредъ Каницъ, самитѣ турци. Той и на друго мѣсто много правилно казва, че по природа българскитѣ

¹ Donau-Bulgarien I, 31-32.

народъ съвсемъ се различава отъ сръбския и отъ черногорския народъ. Най-голѣмото и едничкото желание на българина е да може да работи, и това характерно за българина неизчерпаемо трудолюбие го е въздържало да не въстава противъ турцитѣ. Дори когато положението му е лошо, той търпи, понеже иска да работи и не желае да зависи отъ несигурнитѣ резултати отъ кървавитѣ борби.

Но Високата порта принудила българитѣ да се противопоставятъ съ оржжие. Първитѣ чети сж се образували отъ емигриралитѣ, поради ужаситѣ отъ колонизираниитѣ татари и черкези. Но, въпрѣки тѣзи ужаси, образваната на западъ българска младежъ напраздно се стремѣла да влияе върху народната маса. Много разочарования сж претърпѣли водачитѣ на въстанията. Народътъ въ своята цѣлостъ не билъ раздвиженъ. Дори въ 1876 година въстанието не било общо. Нетактичността на Високата порта го увеличило, защото разбойническитѣ орди на башибозуцитѣ започнали своитѣ изстѣпления и въ области, гдето населението не е участвувало въ въстанието. При това положение много българи сж били принудени да грабнатъ оржжие.

Европа въ скоро време се ориентирала върху положението. Освенъ статиитѣ на Каницъ, протестантскитѣ мисионери дали на английския печатъ най-трогателни описания. Цѣла Европа е била възмутена: цѣлото интелигентно общество, голѣмитѣ писатели, като Викторъ Юго, Достоевски и други, а най-много водачътъ на английската либерална партия Гладстонъ, който издалъ и брошура по този въпросъ.

Каницъ отново се явилъ съ една ценна статия въ „Allgemeine Zeitung“, въ която излагалъ, че турцитѣ нарочно разпространявали слухове за нови български въстания съ цель да могатъ да колятъ още българското население. Въ действителностъ, споредъ неговитѣ сведения, въ България всичко било напълно спокойно. Писмата, отъ които Каницъ е черпилъ сведенията си, намѣрихъ между книгата му и ги издавамъ като приложение къмъ тази книга.

Но Каницъ се стремѣлъ да помага на намиращия се въ ужасно бедствено положение български народъ не

само съ вестникарски статии. Нѣмало български въпросъ, въ който той да не е участвувалъ съ своята помощъ и ценно съдействие. Тѣй щото съ право неговиятъ приятель Георги Киселовъ казва, че Каницъ е билъ въ Виена консулъ на българитѣ, безъ, разбира се, да е ималъ каквато и да било титла.¹

Тази му дейность е особено важна не само заради това, че искаше да помогне на българитѣ, но и защото той е можелъ да стори това, поради голѣмитѣ си връзки. Той е билъ всѣкога приетъ въ австроунгарското Министерство на външнитѣ работи — като най-голѣмъ познавачъ на балканскитѣ условия. Министрътъ Байстъ е ималъ голѣмо довѣрие въ него. Той винаги е четѣлъ съ голѣмо внимание писмата на Каница отъ България, писани въ интереса на българитѣ. А пъкъ наследникътъ му графъ Андраши толкова го почиталъ, че съ радостъ изпълнявалъ молбитѣ на българитѣ, ако Каницъ посрѣдничилъ. По този начинъ Каницъ и Андраши, както казва Киселовъ, задължили вѣчната благодарность на България, като отървали отъ вѣжето единъ голѣмъ българинъ. Киселовъ разправя, че когато турцитѣ, следъ Баташкитѣ кланета, затворили много българии, Каницъ, по молба на българитѣ, отишелъ при Андраши, който казалъ своята тежка дума въ полза на осжденитѣ. Така единъ отъ най-първитѣ строители на културата на нова България, Христо Г. Дановъ, сѣщо билъ затворенъ и осжденъ на смъртъ чрезъ обесване. По молбата на българитѣ Каницъ се обърналъ къмъ Андраши, който чрезъ австроунгарския посланикъ въ Цариградъ освободилъ Данова. За тая случка Киселовъ пише следното:

„Съ удоволствие си припомнямъ деня, когато добриятъ приятель Каницъ ми поднесе писмото на графа Андраши, съ което го сърадваше, че е могълъ да му бѣде полезенъ съ освобождението на неговото протеже (г-нъ Дановъ)“.²

Между книгата на Каницъ намѣрихъ споменатото писмо на Външното министерство (вж. притурката — Виена, 27 августъ 1876 година).

¹ Г. В. Киселовъ, Фениксъ Каницъ. Псп. LXIII (1903), 466.

² Киселовъ, пакъ тамъ 466.

Тия свои много ценни връзки Каницъ се стремилъ да използва не само въ интереса на единични лица, но и на цѣлия български народъ, когато пратеницитѣ на последния въ 1876 год. сѣ се били обърнали къмъ него.

Съ лъжливи съобщения турцитѣ сѣ искали да загладятъ лошото впечатление отъ жестокитѣ си кланета. Това принудило българския екзархъ и водачитѣ на българската колония въ Цариградъ да изпратятъ въ Европа свои представители, които да осведомятъ официалнитѣ кръгове върху истинското положение въ България, Представителитѣ, Драганъ Цанковъ и Марко Балабановъ, сѣ искали да започнатъ работата си въ Англия, гдето опозицията, на чело съ Гладстонъ, била приятелски настрояна къмъ българската кауза.

Презъ време на пътуването си тѣ посетили Каница въ Виена, до когото били „препоржчани“. За тая среща Балабановъ пише следното:

„Както е извѣстно, Каницъ е авторътъ на цѣнното, най-вече въ онова врѣме, съчинение „Дунавска България“ (Donau-Bulgarien). Каницъ, засветенъ и той до нѣйдѣ въ нашата мисия, ни прие лѣскаво като доброжелатель на добръ познатия нему български народъ. Въ дългия ни съ него разговоръ той изказа мнѣние, че трѣба да се търси и иска възможното, и че въ всѣки случай необходимо е да се опрѣдѣлятъ точно исканията на народа, а главно, да се опрѣдѣлятъ тѣй сѣщо и границитѣ на българската земя, защото този въпросъ щѣлъ безъ друго да се подигне, а той билъ отъ най-многосложнитѣ, най-мжчнитѣ и най-трѣнливитѣ. Съ Каница, починалъ сега на скоро и той, ние имаме послѣ и други свиждания, и азъ ще имамъ случай да спомена нѣщо за него и по-нататѣкъ.“¹

И така, представителитѣ смѣтали за нужно да се посѣтватъ съ Каница върху предстойната имъ мисия. Каницъ веднага схваналъ най-трудната частъ на въпроса. Действително, ние знаемъ по-късно какви нещастия причини обстоятелството, че въ мирния договоръ не бѣха опрѣделени правилно границитѣ на България. Каницъ съ

¹ Марко Д. Балабановъ, Страница отъ политическото ни възраждане. София 1904, 106.

добри съвети упжилъ делегатитѣ, които не били достатъчно опитни за такива преговори. Отъ цитираното се вижда, че той имъ е обяснилъ, какво съвсемъ не е достатъчно само да се оплакватъ зарадъ страданията на българския народъ, да разправятъ само за жестокоститѣ на турцитѣ, понеже следъ това навсѣде ще ги питатъ, какво споредъ тѣхното мнение трѣбва да се направи, т. е. тѣ ще трѣбва предварително да опредѣлятъ, какво желаятъ.

За доказателство, че тѣ действително сж получили отъ него тоя съветъ, се вижда, освенъ отъ цитиранитѣ думи на Балабанова, още и отъ едно писмо, писано отъ другия делегатъ, Драганъ Цанковъ. Следъ като тѣ напразно чакали въ Виена да получатъ препоръчителни писма, Балабановъ заминалъ за Парижъ. Останалиятъ въ Виена Цанковъ съ отчаяние пише на Балабанова, че още не сж получили препоръчителнитѣ писма. Следъ тая неприятна вѣстъ Драганъ Цанковъ му съобщилъ за утешение, че той не е прекаралъ напразно времето си, защото често пѣти се срѣщалъ съ Каница, който му обещалъ да издействува за тѣхъ една аудиенция отъ министра на външнитѣ работи на Австро-Унгария.

Отъ продължението на това писмо научаваме, какъвъ е билъ предметътъ на тѣхнитѣ разговори: „Азъ мисля, че не вреди, ако продължавамъ прѣговоритѣ си съ Каница. Колкото за отиваніето ни въ Лондра, азъ мисля, че сѣ трѣбува да идемъ съ по-положителни наставленія, защото тамошното общо мнѣніе не ще чака отъ насъ друго освѣнъ да му кажемъ положително онова, което трѣбува да ся направи за българитѣ.“¹

Каницъ познаваше англичанитѣ и въобще западния човѣкъ. Той знаеше много добре, че следъ изслушване оплакванията, ако българскитѣ делегати не могатъ да опредѣлятъ точно, какво искатъ, и не могатъ да обосноватъ своитѣ искания, тѣ нѣма да иматъ никакъвъ успѣхъ. Той самъ всѣкога се е стремилъ да научи свѣта, че турскиятъ режимъ е прѣчка за икономическото засилване, а сѣщо и за увеличение на популателната способностъ на единъ много трудолюбивъ народъ, поради

¹ Балабановъ, пакъ тамъ 111—112.

което отъ стопанско гледище тоя режимъ е вреденъ за Европа. Това той често пѣти е писалъ въ книгитѣ и статитѣ си, като е знаелъ много добре, че иначе може да възбуди само съжаление, а не нѣкакъвъ практически резултатъ. Така, въ цитираната статия, писана за българското въстание, той пише, че турцитѣ унищожаватъ стопанствата и селата на българитѣ, и така, поради кланетата, австрийската индустрия е загубила една отъ най-добритѣ си консумационни области.

Пѣтувайки отъ Италия за Германия, делегатитѣ пакъ сж се спрѣли въ Виена. Тѣ отново потърсили Каница и го помолили да ги препоръча въ Министерството на външнитѣ работи. Понеже графъ Андраши е билъ по това време въ Будапеща, Каницъ се обърналъ къмъ неговия замѣстникъ (баронъ Орци). Но делегатитѣ нѣмали време да дочакатъ резултата отъ посрѣдничеството на Каница, понеже бързали за Берлинъ.¹

Трети пѣтъ, на 21 декемврий старъ стилъ, делегацията пристигнала въ Виена съ цель да завърши мисията си — да препоръча българския народъ предъ Монархията. „И още на другия день 22 декемврия 1876 (3 януария 1877 г.), срѣда, ние бѣхме раничко при г. Каница.“ Когато уговаряли съ възторжения приятелъ на българския народъ, тѣ се отказали отъ по-раншното си решение да искатъ направо съ писмо аудиенция отъ министра на външнитѣ работи Андраши. Вмѣсто това, тѣ помолили Каница да отиде самъ и съ своитѣ голѣми лични връзки да издействува аудиенцията. Действително, „нашиятъ приятелъ“, пише единиятъ отъ българскитѣ делегати, — Каницъ — още въ сѣщия день ходатайствува за това и съобщава на делегатитѣ, че Андраши ще ги приеме. Тѣ получаватъ съобщението на Министерството на външнитѣ работи да се явятъ на следния день на 12 часа при Андраши.²

За тая аудиенция единиятъ делегатъ, Марко Балабановъ, пише следното³:

¹ Балабановъ, пакъ тамъ 342—343.

² Балабановъ, пакъ тамъ 406.

³ Балабановъ, пакъ тамъ 406—412.

„Тъкмо часа на 12 ние бяхме въ министерството на иностранный дѣла. Следъ 4—5 минути единъ милъ господинъ ни въведе въ единъ салонъ, дѣто се намѣрихме прѣдъ единъ мжжъ срѣдня възраст, рѣстъ едва ли малко по-висока отъ срѣдня, сухичкъ, но съ жива физиономия. Той бѣше графъ Андраши, родомъ маджарецъ, едно врѣме непримиримъ противникъ на Австрия, и даже осжденъ, та за това и дълго врѣме емигрантъ, а сега водителъ на иностранныя политика на Австро-Венгрия“. Следъ като Балабановъ изложилъ целта на мисията имъ, Андраши му отговорилъ: „Имате право да разчитате така върху австро-венгерското правителство ... Менъ ми е твърдъ добръ извѣстно положението на вашия народъ, и азъ всѣкога съмъ билъ на мнѣние, че, въ интереса на самия миръ и редъ въ Балканския полуостровъ, неговото положение трѣба безъ друго да се подобри, и това толкозъ по-много, че споредъ доставянитъ ни свѣдѣния, той вече се развива отъ день на день повече и заслужва по-голъмо внимание отъ наша страна. Азъ съмъ билъ по вашитъ страни, познавамъ отъ близу отечеството Ви, и всѣ съмъ поддържалъ това мое мнѣние за него. При това азъ мога да Ви увѣря, че днешната политика на Австро-Венгрия не е вече оная политика, която прѣодоляваше въ нея другъ пътъ. Азъ поне, съ съгласието на моя августѣйшъ господарь, съмъ скжсалъ всѣка връзка съ политиката на моитъ прѣдшественици по отношение къмъ източния въпросъ, именно же къмъ народитъ отъ Балканския полуостровъ, скжсалъ съмъ съ политиката на покойния Метернихъ въ това отношение. Азъ съмъ за постепенното, но мирното въ всѣки случай развитие на народноститъ въ тоя полуостровъ, въ участъта на които имате право да казвате, че ние се интересуваме. Именно пакъ за вашия народъ, азъ мога безъ забикалки да ви кажа, че правителството, въ което имамъ честь да служа на моя господарь, отъ нѣколко врѣме насамъ сериозно се занимава съ неговото положение и искрено залѣга да му помогне всѣчески за подобрене неговата участь.“

Тукъ графъ Андраши споменува, че билъ въ България. Наистина, презъ май на 1849 год. Андраши билъ пратенъ въ Цариградъ като посланикъ на революцион-

ното унгарско правителство. Дългото му пътуване отъ Видинъ до Варна и пребиваването му въ последния градъ му дали възможность да се запознае съ България. А горнитъ думи на графъ Андраши действително отговарятъ на политиката му.

Не по-малко интересно е за насъ следното съобщение у Марко Балабановъ. Въ отговора Д. Цанковъ казва: „Позволете ни да поблагодаримъ тукъ както на благосклонността, показана отъ това правителство народу ни по черковния ни въпросъ, така и за добрината, която имъ да поиска, да приеме и да поддържа съ свои срѣдства въ училищата си нѣкои наши младежи.“

Въ разговора на българскитъ делегати съ Андраши станало дума, че български младежи се учатъ въ Виена, издържани отъ Министерството. Инициаторъ и единствена причина за това билъ Каницъ. Именно, презъ време на пжтешествията му самитъ българци го молили да настани синоветъ имъ въ Виена. Така, когато той посетилъ Трѣвна, прочутиятъ зографъ попъ Константинъ пита Каница, дали не е възможно единъ отъ неговитъ синове да отиде да се учи въ Виена, гдето ще може да стане голѣмъ човѣкъ, защото въ България дори и въ Цариградъ нѣма подходни училища. — „Това не е толкова лесна работа, любезни ми свещенико, — отговорилъ му Каницъ, — но ще помисля“. Следъ това Каницъ дълго време размишлявалъ, какъ може да се осществи полуобещанието, дадено на попъ Константинъ.

„Дълги години минаха докато направя това“, пише Каницъ. Действително, въ 1874 година той взелъ инициативата да се изпращатъ и издържатъ въ Виена български младежи. Той е билъ членъ въ управителния съветъ на Източния музей (Orientalisches Museum), който презъ сжщата година, по предложение на Каницъ, решилъ на свои разноски да издържа въ Виена нѣколко български младежи, за да получатъ педагогическо образование. Каницъ станалъ настойникъ на тия младежи. Петнадесетъ българчета завършили по този начинъ своето образование, и България получила нѣколцина отлични граждани, между които сегашниятъ професоръ Ив. А. Георговъ, покойниятъ Ив. Д. Шишмановъ и др.

Въ второто издание на своето съчинение, като описва молбата на гръвненския иконописецъ, Каницъ пише следното: „Отъ тогава, благодарение на Източния музей, двадесетъ български младежи получаватъ подъ мое ръководство своето образование. (По-големата частъ се готвятъ за учители). Тѣ, вървамъ, ще приложатъ полученитѣ си знания въ своето отечество, което много се нуждае отъ просвѣтени люде“.¹

Безбройнитѣ писма на тия българчета, които намѣрихъ между книгата на Каница, свидетелствуватъ, че тѣ сж го почитали като тѣхенъ благодетель, че той се е грижилъ много за тѣхъ и съ бащинска любовъ и търпение е работилъ за тѣхно добро. Неговиятъ приятель Георги Киселовъ пише: „Азъ мога да засвидетелствувамъ, че въ тия години Каницъ се е грижилъ като истински баща за тѣхното добро“.²

Единъ отъ онѣзи българи, които сж учили въ Виена подъ опекунството на Каница и отъ които намѣрихъ най-интересни писма, адресувани до него, е и известниятъ професоръ отъ Софийския университетъ г. Иванъ Георговъ, съ когото съмъ и говорилъ за Каница. Той споменува за него съ голѣма признателностъ, като за много добъръ, но строгъ човѣкъ, който много често посещавалъ българитѣ въ вечернитѣ часове, за да ги предпазва отъ увлѣченията на голѣмия градъ.

Каницъ смѣталъ, че е отъ голѣмо значение българитѣ да участвуватъ въ свѣтовнитѣ изложби съ колкото се може повече произведения. Той е искалъ българитѣ да спечелятъ почитъ въ чужбина и така да оправдаятъ изказанитѣ въ трудоветѣ му голѣми хвалби за българската индустрия. Той споменува на много мѣста, че отъ разнитѣ краища на България сж били изпратени разни произведения въ Виенската изложба.

Единъ турски мюдиръ, голѣмъ шегаджия, за когото Каницъ казва, че не е лесно да се намѣри такъвъ майчинъ синъ, който да има по-смѣли идеи отъ тия на нашия приятель хаджи Мустафа, пита Каница: „Е, какво да из-

¹ Kanitz, Donau-Bulgarien, 2 изд., II, 261. Срв. първото изд., II, 121.

² Киселовъ, пакъ тамъ 466.

пратя следната година отъ моята околия за твоята изложба въ Виена? Дали български свини? — Впрочемъ, сътихъ се... ще изпратя единъ катунъ цигани, които ще откраднатъ копчетата отъ дрехитѣ на людетѣ, безъ нѣкой да ги забележи. Това сигурно ще направи голѣмъ ефектъ“. При тия думи турчинътъ така силно се тресѣше отъ смѣхъ, че и азъ трѣбваше да се смѣя заедно съ него“.¹ Това обаче е било само шегъ. Въ сжщностъ, отъ околията си Мустафа мюдиръ въ 1873 година изпратилъ на изложбата въ Виена не цигани крадци, но разкошни мостри отъ коприни.

Каницъ много препоръчвалъ търговскитѣ връзки съ България. За тая целъ той обширно описва двуседмичния Ескиджумайски панаиръ; дори съ една статия съобщава на чуждитѣ търговци, че пжтищата сж много удобни, и изброява стокитѣ, които се търсятъ тамъ. Подъ влиянието на тая статия голѣма група чужди търговци отишли на панаира въ Ески-Джумая, придружени отъ чиновницитѣ на Австроунгарското генерално консулство.

Голѣмата дейностъ на Каница презъ 1875/76 година по българския въпросъ сж направили името му известно по цѣлия свѣтъ. Официалнитѣ и неофициални срѣди сж го смѣтали за пръвъ специалистъ въ това отношение. Той има неоценима заслуга и за това, че можъ не само да събуди интересъ къмъ българския въпросъ, но и да го постави въ правилно освѣтление. Каницъ толкова добре го познавалъ, че всѣкога предварително виждалъ събитията. Той знае и известява на свѣта, че този много цененъ народъ не може да остане повече подъ турско робство и че турската администрация не е способна да го ръководи.

5. КАНИЦЪ И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ

Когато отпечатахъ втория томъ отъ книгата си, горепоменатитѣ събития въ България били вече обърнали вниманието на Европа върху българския въпросъ. Самъ Каницъ въ предговора на втория томъ пише: „Колко бърже се сбждна моето пророчество, изказано въ пър-

¹ Donau-Bulgarien III, 238.

вата страница на първия томъ на моето съчинение. Отъ нѣколко месеца насамъ почти непознатата по-рано България стана центъръ на Източния въпросъ и най-важниятъ обектъ на европейската политика“.

Следъ стихването на въоръженитѣ борби започнала дипломатическата борба на Великитѣ сили съ Цариградъ. Каницъ предпазвалъ дипломатитѣ съ съвети, които е трѣбвало да бждатъ като правило за всѣки единъ отъ тѣхъ. Той заявилъ на дипломатитѣ посрѣдници, че въ интереса на бждещето само чрезъ основно изучаване етнографскитѣ, историческитѣ и географскитѣ условия могатъ да се избѣгнатъ бждещитѣ опасности; създаването нови полититически обекти, безъ да гледаме другитѣ фактори, е възможно само възъ основа на безпристрастни и обективни проучвания. Преди всичко отговорнитѣ политически мже трѣбва да взематъ подъ внимание физикогеографския характеръ и връзкитѣ на въпроснитѣ територии, сжщо така, както и историята, етнографията, черковнитѣ и културни условия на народа отъ тия области. Иначе дипломацията никога не би могла да изпълни своята политическа възродителна работа въ духа на правдата и съ щастливата вѣроятностъ създаденото да продължи своя животъ.

Колко добъръ и мждъръ съветъ е този и колко много е направилъ самъ Каницъ, за да уясни това! Той е давалъ съветитѣ си възъ основа на продължителнитѣ си проучвания и въ качеството си на голѣмъ познавачъ на България. Той пустна втория томъ отъ книгата си съ желанието, щото храбриятъ български народъ да получи отдавна желаното и напълно заслуженото право, за което той, като смѣталъ, че изпълнява единъ свещенъ дългъ, работи отъ 1860 година насамъ.

Събитията презъ последвалитѣ години потвърдиха по безспоренъ начинъ, колко прави сж били съветитѣ на Каница да се работи предпазливо и добросъвестно.

И презъ освободителната война Каницъ продължава научната си дейностъ, като въ 1877 год. предприема ново пжтешествие въ България. Руситѣ сж му помагали въ работата, понеже името му е било вече много добре известно и почитано у тѣхъ. При избухването на войната било станало ясно основното значение на неговитѣ гео-

графски изучвания. Руситѣ препечатали българската карта на Каница (1:30,000) и възъ основа на нея водили военнитѣ действия. Самиятъ руски генералъ Тотлебенъ казвалъ на Каница въ 1879 година въ Одеса, колко пжти тѣ сж съжбявали, че Каницъ не е работилъ на югъ отъ балканската линия, гдето по тая причина войскитѣ не сж могли да се ориентиратъ така добре, както въ северна България възъ основа на неговитѣ подробни карти.

Когато войната избухнала, европейскитѣ вестници писали за българския народъ, за неговитѣ справедливи искания и пр. все възъ основа на Каницовитѣ трудове. Самиятъ Каницъ уведомява презъ войната европейската публика за българския въпросъ.

Презъ м. юний 1877 год. той е билъ въ Парижъ. При пристигането му французкитѣ вестници го поздравили и, когато на 20 юний се явилъ на заседанието на Френското географско дружество, почетното мѣсто до председателя Левасюръ било дадено нему. Следъ това председателятъ представилъ Каница на членоветѣ като съ най-възторжени думи възхвалилъ „непостижимата“ му книга. — Отъ Парижъ Каницъ заминава за Лондонъ.

Не много следъ това той се чувствувалъ задълженъ въ една дълга статия да изрази на Европа, и на първо мѣсто на туркофилска Франция, своето мѣродавно мнение. Митхадъ паша презъ августъ сжщата година, използвайки симпатитѣ, съ които се ползувалъ въ Европа, написалъ една статия, съ която се опиталъ да защити турската властъ. Споредъ него, всичкото желание на турцитѣ е да има свобода и равноправие въ тѣхното царство, а целта на руситѣ била да имъ се отвори пжтъ за Цариградъ.

На 24 с. м. Каницъ му отговаря съ една статия въ сжщия вестникъ „Журналъ де деба“, отъ която нѣмскитѣ вестници препечатали дълги извадки. Той пише, че способноститѣ на Митхадъ паша сж много голѣми, както самиятъ Каницъ често е писалъ за това. Но това съсемъ не е достатъчно. Где би могълъ Митхадъ паша да намѣри люде, които да му помагатъ въ изчистването Авгиевия оборъ? По-лесно е въ Турция да се събератъ много и много башибозушки полкове, отколкото нѣколко

дузини добри и образовани чиновници. Ако Митхада биха поставили на чело на държавата, той би тръбвало преди всичко да нареди бюджета, а това веднага би го противопоставило на султана и неговите любимци. Това несъмнено би значило падането на Митхада. Освен това, кой би могъл да върва, че християните и мохамеданите ще бждатъ равноправни тамъ, гдето миналата година бѣха препоръчани за награди и чиновнически мѣста масовитѣ убийци, които клаха най-безпощадно българитѣ? И какъ мисли Митхадъ да реформира турската администрация? На най-висшитѣ и отговорни постове сж поставени прости хора, а по-нисшитѣ чиновници получаватъ толкова малки заплати, и то така нередовно, че тѣ сж принудени да крадатъ и изсмукватъ жизненитѣ сокове на народа.

Управлението на Турция, заявява Каницъ, не може да бжде реформирано отъ самитѣ турци, понеже сж лишени отъ знания, икономия, издръжливостъ, любовъ къмъ истината, дори и отъ добра воля. Самъ Митхадъ би могълъ да управлява Турция само за кратко време, понеже той би билъ изтиканъ отъ старитѣ държавници, политически вжжеиграчи, които доведоха до най-окаяно положение една отъ най-богатитѣ части на земята. Тукъ може да помогне само налагането на Европа, понеже турцитѣ издаватъ само хубави реформени фермани, които обаче никой не счита за нужно да прилага.

Презъ сжщата година Каницъ пише повече статии въ полза на българитѣ, отъ които голѣмо внимание заслужава една въ Берлинския „Националь-цайтунгъ“ (22. XII. 1877 г.). За да поддържа интереса къмъ българитѣ, той печати и малки научни статии подъ заглавие: „Габрово, единъ български индустриаленъ градъ“¹ и „Новобългарскиятъ понтийски градъ Варна“².

На 14 януарий 1878 год. унгарскиятъ кралъ Францъ Йосифъ I назначилъ Каница, членъ на Унгарското географско дружество, поради голѣмитѣ му заслуги къмъ географията — за унгарски кралски съветникъ. Въ сжщата година той участвува въ Парижката изложба

¹ Oesterr. Monatsschrift III (1877), 90—92.

² Пакъ тамъ IV (1878), 147-152.

като председателъ на Австрийския етнографски отдѣлъ. Тукъ е била предметъ на особено внимание неговата българска етнографска карта.

Войната се свършила и България добила своята свобода. За жалостъ, съветитѣ на Каница, изказани въ предговора на втория томъ на книгата му, не били послушани. Дипломатитѣ не държали смѣтка за фактитѣ и дали български области на ромъни и сърби, съ което създали ябълката на раздора на Балканитѣ. Сега е вече ясно, колко правиленъ е билъ дадениятъ отъ Каница на дипломатитѣ съветъ, а именно, че въ интереса на бждещето трѣбва да взематъ подъ внимание географскитѣ, етнографски и исторически факти, черковнитѣ и културни условия. Докато войната продължавала, практичнитѣ военачалници възприемали всичкитѣ съвети на Каница. Руситѣ захвърлили своитѣ карти и употребявали Каницовитѣ. Но дипломацията не е извлѣкла поука отъ неговата книга. Само картата му е послужила въ Берлинския конгресъ. Политическитѣ смѣтки изгонили етнографскитѣ, географски и други съображения. Военачалницитѣ, като искатъ да извършатъ практическа работа, се ползватъ отъ всичкитѣ резултати на науката, а водачитѣ на мира всѣкога се страхуватъ отъ действителността, понеже винаги искатъ да задоволятъ нереални интереси. Каницъ напраздно моли дипломатитѣ да сждятъ, въ интереса на бждещето, възъ основа на фактитѣ. Като че ли виждаме мирнитѣ договори следъ свѣтовната война. Тѣ изоставиха всички умѣстни и разумни предложения и направиха миръ за день, а не последваха съвета на Каница да създадатъ изгледи за единъ сигуренъ и спокоенъ животъ. Тѣ не създадоха основа за мирна работа, а такава за бждещи борби между народитѣ.

Каницъ ясно виждаше това. Презъ сжщата 1878 г. той туря подъ печатъ и третия томъ на своето съчинение. Въ предговора той съ радостъ констатира, че заглавието на тази книга, дадено преди три години — „Дунавска България и Балканътъ“ — не е само географско понятие, понеже следъ последната война България влѣзла въ семейството на европейскитѣ държави, а сигурно

скоро и автономна Източна Румелия ще може да се присъедини към последното. Границите на България бяха направени по възможност най-тесни, българският народ биде стегнат въ политическо и административно отношение въ много тесни рамки, но отличните качества на тоя народ ще победят тези мъжнотии.

Тукъ Каницъ споменава, че, въпреки горещите си симпатии къмъ България, той иска да остане всъкога обективенъ. Съ радостъ той констатира, че само заинтересуваните турци и руси сж отправяли упръци по адресъ на книгата му, а европейската критика единодушно е установила, че тя е обективенъ изворъ, отъ който спойно може да се черпи по въпроса, поставенъ на сцената.

6. ПРИЗНАТЕЛНОСТЪТА НА БЪЛГАРИТЪ КЪМЪ КАНИЦА. КАНИЦЪ И РУСКО-БЪЛГАРСКИЯТЪ ВЪПРОСЪ

Следъ свършването на войната и излизането на третия томъ отъ Donau-Bulgarien Каницъ получилъ отъ всжде най-гореща признателностъ. Освенъ многото други похвали, особено ценна била рецензията на Фридрихъ Хелвалдъ, който разглеждалъ третия томъ отъ книгата въ „Абендпостъ“ (Abendpost) въ цѣла редица статии. Споредъ последния, пръвъ Каницъ описалъ подробно българите, жалкото имъ положение, националните имъ въжделения и съ това възбудилъ най-сърдечно съчувствие спрямо този зле потиснатъ твърде цененъ народъ. Нему трѣбва да благодари науката и европейското общество, че България е станала географски известна. Неговата карта е първата истинска карта на България.

Освенъ тия голѣми похвали отъ рецензентите, Каницъ е получилъ и по другъ начинъ най-голѣми почести. Въ 1879 год. русите сж го приели съ особена почитъ въ Московския антропологически конгресъ. Неговата етнографска карта на Дунавска България и Балкана е била турена въ изложбата на почетно мѣсто. Императорътъ го наградилъ съ голѣмъ орденъ. Следъ тоя конгресъ Каницъ посетилъ твърде важния отъ етнографско гледище Нижни-Новгородски панаиръ.

Но и българите не останали назадъ. Въ началото на 1879 год. въ Търново, столицата на старите българ-

ски царе, Великото народно събрание е изказало благодарността и признателността на българския народъ къмъ Каница. Между многото признания и награди, които получилъ, Каницъ смѣталъ за най-ценна телеграмата отъ председателя на Великото народно събрание, екзархъ Антимъ I, която гласѣла така:

Die Vertreter der bulgarischen Nation versammelt in der alten Hauptstadt der bulgarischen Zaren, welche von Ihnen so schön beschrieben ist, um die Grundlagen des selbstständigen politischen Daseins des neuen Fürstenthums festzustellen, ergreifen diese Gelegenheit um Ihnen für Ihre ethnographischen, geographischen und historischen Leistungen am herzlichsten Dank des Volkes auszusprechen.

Der President der National Versammlung
Anthem.

Подиръ изказаната отъ Великото народно събрание почитъ следвала тая на новоизбрания регентъ, князь Александъръ Батембергъ. Последниятъ, преди да тръгне за България, се отбилъ за кратко време въ Виена и поканилъ Каница да отпътува заедно съ него за Варна, гдето той за пръвъ пътъ щѣлъ да стъпи на българска земя, а после да му бжде гостъ за по-продължително време и въ София. Каницъ приелъ поканата, но за по-късно, понеже обещалъ вече да отиде на конгреса въ Москва.

Следъ връщането си отъ Москва, презъ септемврий 1879 година, той действително отпътувалъ за София. Тукъ на 11 септемврий той взима участие въ отпразнуването именния день на княза. Празнуващиятъ князь съ горещи думи поздравява Каница. Можемъ да си представимъ, какви чувства е изпитвалъ Каницъ, когато присъствувалъ на тържеството на свободния български народъ и видѣлъ българския князь между представителите на европейските сили и между своите войници. „Тогава — казва Каницъ — очитъ ми бѣха навлажнени. Азъ доживѣхъ освобождението на България, на което отъ толкова дълги години посветихъ своите скромни сили. Всичко се сбъдна напълно“.¹ Можемъ да си пред-

¹ Donau-Bulgarien II², 231.

ставимъ, каква радостъ е изпитвалъ презъ време на тържеството този човѣкъ, който въ най-тъжната епоха на робството е ималъ смѣлостта да върва въ бъдещето на този непознатъ поробенъ народъ, когато виждалъ да се сбждватъ изказанитѣ отъ него, възъ основа на изучаванията му, пророчества.

Каницъ е билъ приетъ въ София не само съ почитѣта, която заслужавалъ, като ученъ и борецъ за интереситѣ на българския народъ, но и като мждъръ човѣкъ, който познавалъ отлично условията, отъ когото винаги искали съвети. Князь Александъръ много често разговарялъ съ него за положението. Сжщото правила и тогавашнитѣ водачи на българската политика. Съ последнитѣ Каницъ можелъ да разговаря много интимно не само защото се ползувалъ съ общепризнатъ авторитетъ, но и поради личнитѣ си връзки съ тѣхъ. Балабановъ и Цанковъ, тогава политически противници, му бѣха стари познати, които три години преди това, както видѣхме по-рано, гостувайки при Каница въ Виена, получили отъ него добри съвети и използвали неговитѣ връзки въ услуга на българската кауза. Особено съ семейството на Цанкова той е ималъ много близки връзки. Нѣколко стотинъ писма на Цанкова, на дъщеря му и на зетъ му, адресувани до Каница, свидетелствуватъ за едно приятелство, почнато преди освобождението и завършено следъ смъртъта на Драгана Цанковъ. При това положение Каницъ, като близъкъ съ Цанкова, е искалъ да го помири съ Балабанова.

Въ София, освенъ че се радвалъ на много почести отъ страна на княза, Каницъ е билъ предметъ и на всеобщо внимание. Устройвали му серенади, посещавали го делегации отъ страна на народа и на града София. Но Каницъ и при тия прояви на голѣма почитъ постоянно е мислилъ, какъ най-добре да бжде полезенъ на България, и не изпускалъ никога случай да даде полезни съвети на делегации, на министри и въобще на всички, които го търсили.¹

За пребиваването и чествуването на Каница въ София въ една тогавашна вестникарска статия се пише:

¹ Пакъ тамъ 232—233.

„Источниятъ пжтешественикъ Каницъ въ България. — Отъ София съобщаватъ: Отъ нѣколко дни насамъ една интересна личностъ пребивава между насъ — Ф. Каницъ, прочутиятъ и съ голѣми заслуги къмъ науката писателъ и пжтешественикъ по изтокъ, единъ пионеръ и помагачъ за освобождението на България и Стара Сърбия отъ турското робство. Дошлиятъ по покана на князь Александра Каницъ иска да събере важни данни за станалитѣ въ нашата страна промѣни, които да помѣсти въ отличния си трудъ, който тъкмо сега излиза на части въ второ разширено издание въ Лайпцигъ. Прочутиятъ ученъ бѣше често пжти приетъ отъ княза на частна аудиенция и каненъ на обѣдъ въ двореца. Всичкитѣ министри и дипломатически представители, императорскиятъ руски генералъ Севеловъ, много столични родолюбци, а отъ името на княза дипломатическиятъ му секретаръ Стоиловъ го посетили и показали спрямо него най-голѣмо внимание. Въ недѣля вечеръта огромна маса граждани, начело съ най-голѣмитѣ родолюбци, марширували предъ жилището му, гдето съ дворцовата музика му направили серенада. Но тъй като чествуваниятъ писателъ не билъ въ къщи (което изглежда забравили да наредятъ организаторитѣ), участницитѣ въ тази манифестация решили да се избере една делегация, която да се яви при него въ вторникъ следъ обѣдъ, да го поздрави отъ името на българския народъ, да му поднесе благодарността на цѣла България заради неговитѣ хиляди доказателства на обичъ и привързаностъ къмъ България. Отличниятъ ученъ вчера обѣдва у императорския руски генераленъ консулъ Давидовъ“.

Българскитѣ научни срѣди сжщо сж се стараели да дадатъ изразъ на почитѣта си къмъ Каница. Българското книжовно дружество — бащата на Българската академия на наукитѣ — въ 1881 год. го провъзгласило за свой почетенъ членъ.

Естествено, българитѣ искали да популяризиратъ въ България трудоветѣ на Каница. Отъ рисункитѣ му много били издадени още въ 1880 год. въ списанието „Българска илюстрация“ отъ неговия виенски приятелъ Ковачевъ, а части отъ неговия трудъ били преведени отъ Шоповъ въ спис. „Наука“ — 1882 год. Второто из-

дание на „Дунавска България и Балканът“ бѣше разпространено и официално — Министерството на народното просвѣщение въ 1895 г. откупило 408 екземпляра.¹

Радушното посрѣщане на неговия трудъ, освенъ въ добритѣ критики и награди, било изразено най-ясно и въ бързото му изчерпване. Веднага следъ излизането на третия томъ Каницъ е трѣбвало да тури подъ печатъ и второто издание. Наистина, той има право като казва въ предговора на второто издание: „Рѣдко се случва една сериозна и скѣпа поради многобройнитѣ иллюстрации и карти книга да претърпи толкова скоро и второ издание“. Нѣколко месеца следъ излизането на третия томъ отъ първото издание подъ печатъ било поставено и второто издание, предговорътъ на което е билъ писанъ на 9 юлий 1879 год., а заключителната часть — презъ юлий 1880 год.

Споредъ предговора, за търсенето на тази скѣпа книга много помогнали благоприятнитѣ критики на печата, както и събитията, които се развили въ тия области. Това ново издание показва, най-вече въ първия си томъ, голѣмо различие въ сравнение съ първото издание. Въ първия томъ на първото издание Каницъ бѣ далъ историята, етнографията, черковнополитическитѣ борби на българитѣ и западнобългарскитѣ си пѣтувания. Въ второто издание тая материя бѣше изоставена. Но, вмѣсто това, той помѣстилъ събитията отъ 1877—1879 година, както и станалитѣ промѣни. Така напиримѣръ, говорейки за Видинъ, той обширно разказва историята на борбитѣ за превземането на града. Промѣнитѣ, новата администрация, имената на търговскитѣ предприятия той помѣства точно. Изобщо въ цѣлото второ издание най-важно било за него да бждатъ съобщени условията въ България следъ освобождението.

Въ предговора на втория томъ той пише, че презъ септемврий на 1879 год. посетилъ София и е въ състояние да прибави една нова часть къмъ тоя томъ — описанието на града София и на първитѣ дни отъ владичество на князь Александъръ. Заглавието на тая часть гласи: „Въ столицата на князь Александъръ (1876—1880 година)“.

¹ Киселовъ, пакъ тамъ 465.

Второто издание е било отново препечатано въ 1879-1880 г. безъ никакви промѣни. Презъ сѣщата година излѣзло и френското издание, което е било съкратенъ преводъ отъ нѣмското издание. Излизането на френското издание е било поздравено въ една хубава статия отъ Луи Леже въ „Le courrier du dimanche“. Въ нея авторътъ разправя накратко биографията на Каница, какъ той въ продължение на 20 години кръстосвалъ много пѣкти Балканитѣ, гдето нѣмало желѣзници и редовна поща, гдето въ планинитѣ върлували разбойнически банди и пѣтешественикътъ винаги поставялъ на карта здравето и живота си. Леже цитира хубавото описане на Каница за срещата му съ разбойника и за разболяването му въ Силистра. Споредъ него, най-голѣмата цена на Каница е това, че въ всичко може да намѣри нѣщо ново, понеже всичко го интересува. Френското издание е направено възъ основа на първото издание, историческата и етнографската часть.

Презъ 1883 година Каницъ наново се явява въ София. Тогава пакъ бива предметъ на голѣмо внимание. Князь Александъръ го наградилъ съ голѣмъ орденъ. По това време стариятъ приятелъ на Каница, Драганъ Цанковъ, билъ министъръ-председателъ.

Въ връзка съ това гостуване рускитѣ интриги за сигнала и Каница. Четири години следъ освобождението руситѣ били много разочаровани отъ българитѣ, отъ които искали, въ знакъ на благодарность, поданическа вѣрность, докато тѣ имъ предлагали само братска обичъ, защото не искали да промѣнятъ турския яремъ съ руски. Руската политика била неприятелски разположена къмъ всичко, което можело да засили желанието на българитѣ за извоюване пълна спобода. Тѣ не пощадили и Каница. Поради неговото гостуване презъ 1883 год. единъ русофилски опозиционенъ вестникъ обвинява Каница, че билъ ималъ връзки съ властващата народна партия. Споредъ тоя вестникъ, Каницовиятъ приятелъ, министъръ-председателъ Цанковъ, билъ получилъ чрезъ Каница 80,000 дуката отъ Австрия за желѣзопѣтната конвенция. Споредъ вестника, цѣла София знаела, че въ стая № 19 на хотелъ Кесяковъ (сегашния „България“) отъ 1 до 2 часа следъ обедъ непрекъснато били броени жълтицитѣ.

Съ удоволствие четохъ писмата, писани до Каница въ свръзка съ тая нападка. Въ тѣхъ се изказватъ възмущения, загдето тоя безкористенъ човѣкъ, който ималъ толкова голѣми заслуги спрямо цѣлия български народъ и спрямо толкова много личности, не е билъ пощаденъ. Но друго и не могло да се очаква отъ страна на русофилитѣ. Руситѣ приели Каница, като ученъ, радушно и го удостоили съ най-голѣмо отличие, но тѣ никога не могли да му простятъ, че не е билъ въ служба на тѣхната политика. Още въ 1876 год., когато първиятъ томъ отъ „Дунавска България и Балканътъ“ е билъ преведенъ на руски¹, анонимниятъ преводачъ казва, че Каницъ много хвали Митхадъ паша, а не проявява нуждната възприемчивостъ къмъ рускитѣ стремежи. И двата упрѣка говорятъ въ полза на Каница, понеже характеризуватъ неговата обективностъ.

При все че е нѣмало другъ, който да се е нахвърлялъ съ по-голѣма сила срещу турската властъ, който съ такава настойчивостъ и съ такива примѣри, възъ основа на отлични наблюдения, да е доказвалъ, че България трѣбва да бжде освободена отъ турския яремъ, и при все че, както шеговито се изразява Каницъ, неговата книга е била осждена отъ турцитѣ на смъртъ чрезъ изгаряне, той все пакъ никога не е изпускалъ да спомене и онова, което е ценно у турцитѣ. Дейността на Митхада възбуждала у него почитъ къмъ тоя отличенъ турски държавникъ. Той самъ казва, че, ако на перото му често идва името на Митхада, читателтъ не бива да се чуди, понеже, ако негде въ България, Албания и пр. се забелязватъ следи отъ културна работа, тя е творение на Митхадъ паша. Но руситѣ не трѣбвало да пропускатъ да забележатъ и това, че когато въ най-опаснитѣ моменти Митхадъ паша поискалъ въ „Журналъ де деба“ да убеди европейската публика, че турската властъ трѣбва да остане и за въ бждеще, Каницъ е билъ онзи, който го опровергалъ въ сжщия вестникъ и съ унищожителна логика доказалъ, че гниlostъта на турската властъ прави невъзможно реформирането ѝ дори

¹ Дунайская Болгарія и Балканскій полуостровъ. С. Петербургъ 1876.

отъ страна на такъвъ цененъ човѣкъ, като Митхада. На друго мѣсто Каницъ говори съ голѣма почитъ за гостоприемството на турския народъ и за другитѣ му хубави черти, но винаги и неизбѣжно констатира, че турската властъ е едно истинско зло за българския народъ, и отъ нея той трѣбва да бжде освободенъ.

Тъкмо това, което руситѣ смѣтали за голѣмъ грѣхъ на Каница, е най-ценното у него: предъ него нѣма ангели или дяволи, а човѣци съ добри и лоши черти. Той обича българския народъ, понеже той има добри качества, но не крие и недостатѣцитѣ му, когато ги намѣри. Той е неприятелъ на турската администрация, понеже тя е нечовѣшка и жестока, но вижда и доброто у турчина. Този голѣмъ обективизъмъ е характеренъ за Каница, и той самъ смѣта това за своя най-голѣма гордостъ. Въ предговора къмъ третия томъ той разправя, че, въпрѣки топлитѣ му съчувствия къмъ българския народъ, никой не може да каже, че той не се е стремилъ къмъ най-голѣма обективностъ въ изложението на своитѣ изследвания. За него е било голѣмо удоволствие, гдето въ цѣла Европа смѣтатъ книгата му за най-обективния изворъ на вѣрни и добросъвестно събрани данни.

Този обективизъмъ го е каралъ да бжде критиченъ спрямо руситѣ или, както казва рускиятъ критикъ, да нѣма нуждното разбиране относно рускитѣ стремежи. Руситѣ разтръбили по цѣлъ свѣтъ, че нѣмали друга цель, освенъ освобождението на потиснатитѣ българи, и въ това руската пропаганда искала да убеди и самитѣ българи. По този въпросъ Каницъ искалъ да даде, безъ всѣкаква предвзетостъ, една реална картина. Той разправя, че въ всѣка кжща е чулъ едно и сжщо оплакване: много данѣци, тежко потисничество отъ страна на турскитѣ чиновници, които смѣтатъ българитѣ като свои роби, ако и българитѣ да сж мнозинството и кореннитѣ жители на страната. По такъвъ начинъ напълно естествено се е развила омразата на българитѣ къмъ турцитѣ. Руската пропаганда искала да вдълбочи и да използва тая омраза за своитѣ политически цели. Поради тежкия натискъ българитѣ чакали своето освобождение отъ когото и да било — отъ нѣмци (австрийци) или руси. Така на примѣръ, на много мѣста казвали на Ка-

ница, защо не ги освободятъ нѣмцитѣ,¹ а на друго мѣсто — че отъ австрийцитѣ² очаквали освобождението си. Негде той дори чулъ и русофобски изявления. Тукъ помѣстваме едно много интересно описание отъ Каница на подобни русофобски чувства:

„Въ Кюлевча, между първенцитѣ на селото, които идваха да ме поздравятъ, имаше двама отчаяни политици. Единиятъ, по прѣкоръ Хаджи и по занятие бакалинъ, бѣ обиколилъ много свѣтъ, а другиятъ, родомъ отъ близкото село Драгой, бѣ учителъ. Нито единъ отъ двамата не криеше, че принадлежи къмъ младобългарската патриотическа партия, но сжщо така тѣ не криеха, че питаятъ по-скоро неприятелски, отколкото благосклонни чувства къмъ „Московъ“.

— Господине, ораторствувахте учителъ, вие трѣбва да знаете, че ние сме станали християни много по-рано отъ руситѣ, че тѣ на насъ трѣбва да благодарятъ, че иматъ библия и писмо. Ако тѣ ни освободятъ, ние сигурно ще трѣбва да се отплатимъ за това съ цената на нашата националностъ, на нашия езикъ. Тѣ ще искатъ да ни направятъ руси, а ние какъ бихме могли да попрѣчимъ на това? До колко почтени сж били спрямо насъ руситѣ, ние научихме това, когато се касаеше за учредяването на нашата екзархия. Ние бихме могли 10 години по-рано да я получимъ, ако руситѣ не действаха скришомъ противъ насъ, като настройваха враждебно гърцитѣ и турцитѣ.

— Действително, размишляваше другиятъ съ най-авторитетенъ тонъ, русинътъ е нашъ неприятелъ. По-скоро ще останемъ още 30 години подъ властта на султана, отколкото да ни освободятъ руси или сърби. Въ цѣлата страна ние сме 7 милиона (!). Други петъ милиона живѣятъ при Волга и въ Влашко и, когато дойде нашето време, ние сами ще разчистимъ смѣтките си съ турцитѣ, вѣрвайте ми, господине“.

Такива мнения, точно противнитѣ на които можеха да се чуятъ другаде, не бѣха рѣдки; чувалъ съмъ ги често пжти и ги разправамъ тукъ, за да се види, че

¹ Donau-Bulgarien III, 115.

² Пакъ тамъ III, 276.

преди кланетата презъ 1876 година симпатията къмъ Русия, поне въ по-големата частъ на българскитѣ интелигентни срѣди, не бѣше толкова голѣма, както това въобще обичатъ нѣкои да предполагатъ“.¹

По-горе видѣхме, че действително българската интелигенция, поне революционната младежъ, бѣше русофобска. Тя бѣше привърженица на западнитѣ демократически идеи и мразѣше Империята, която бѣше навсѣде покровителка на тиранията, потисница на свободата. Тая българска интелигенция не можеше да повѣрва, че такава една империя иска да освободи единъ народъ, а вѣрваше, че вмѣсто турско иго ѝ се предлагаше руско.

¹ Пакъ тамъ III, 111—112.

ГОЛЪМИТЪ ТРУДОВЕ НА КАНИЦА ЗА СЪРБИЯ (1883—1904 г.)

Годината 1883, презъ която Каницъ отново посети София, е началото на третата, последна епоха отъ неговия животъ. Съ българскитъ си изучвания и съ издаването материала по тѣхъ той вече свършилъ. Неговиятъ интересъ къмъ българския народъ не се изчерпалъ, но само по единъ важенъ за българитъ въпросъ той седналъ да пише пакъ за българитъ. Така въ 1893 год. той написалъ статия подъ насловъ „Искърската желѣзница“.¹ Този въпросъ, естествено, го е интересувалъ, понеже той е билъ първиятъ, който е изучилъ Искърската долина. Понѣкога той пише и въ ежедневни и седмични вестници за важни български събития, но той не се занимава вече съ българология. Неговиятъ интересъ живѣе по-скоро въ личнитъ му връзки съ видни българи. Той още получава и пише писма на старитъ си приятели, като Драганъ Цанковъ и Георги Киселовъ; получава други съ стотици отъ свършилитъ подъ негово опекунство въ Виена българчета и станали вече видни граждани, като професоръ Ив. Георговъ и др. Въ неговата къща понѣкога идвали още българи, търговци и учащи се въ Виена, но той смѣталъ, че е вече забравенъ въ България.

Научнитъ си сили презъ тази последна частъ отъ живота си Каницъ посветилъ напълно на сръбскитъ исторически, географически и археологически изучвания. Въ 1886 год. той написва една статия за праисторически находки въ Сърбия. Той се стреми да осъществи старото си желание — да разработи римската археология въ Сърбия. За допълване на своитъ по-стари изучвания, 60-годишниятъ вече Каницъ отново предприема дълги пътувания, като презъ годинитъ 1887, 1888 и 1889 кръстосва пакъ цѣла Сърбия. Старитъ изследвания допълва

съ новъ материалъ и въ 1892 година издава при Виенската академия своя голѣмъ трудъ „Римски студии въ кралство Сърбия“.¹ Докато въ първата си научна статия, излѣзла въ 1861 година, той съобщава само за 40 мѣста съ римски находки, сега той разглежда 340 подобни мѣста, по-голѣмата частъ отъ които сж открити отъ самия него.

Въ 1897 год. ние наново го намираме въ Сърбия. 68-годишниятъ Каницъ повторно пътува.

Следъ това той започва една много голѣма работа. Той искалъ да издаде отново книгата си за Сърбия, попълнена съ материалитъ, добити презъ последнитъ 40 години. Писмата, намѣрени между книгата му, показватъ, съ каква неизчерпаема енергия 70-годишниятъ вече Каницъ събира материалитъ си. Той получава огромно количество писма отъ сръбски учени, писатели, художници и др., съ които е билъ въ най-близки приятелски връзки и които запитвалъ по нѣкои интересуващи го въпроси. Когато не могълъ да се осведоми писмено, той отивалъ лично въ Бѣлградъ, гдето го приемали съ голѣма почитъ, давали въ негова честь банкети и пр.

Както казахме, приготвянето на голѣмото му съчинение за Сърбия изцѣло ангажирало последнитъ години отъ живота му. Но, работейки върху този голѣмъ трудъ, той постоянно боледувалъ. Каницъ сполучилъ да го завърши, безъ обаче да има възможността да го види отпечатанъ.

Посмъртното му съчинение излѣзло подъ насловъ: „Кралство Сърбия и сръбскиятъ народъ“. Първиятъ томъ, чиято коректура той успѣлъ да прегледа, излѣзълъ още въ годината на смъртта му. Този голѣмъ трудъ е първиятъ томъ отъ монографиитъ на балканскитъ държави, издаденъ отъ Руландъ. Въ предговора Каницъ разправя, че обхождалъ много пъти Сърбия още отъ времето на Милоша, като надниквалъ въ всичкитъ кѣтове на страната и по тоя начинъ могълъ да се запознае основно съ сръбската земя и сръбския народъ. Той, който истински познава фактитъ и не е въ услуга на нищо друго, освенъ на истината; е въ състояние да по-

¹ Mitth. Geogr. Gesellschaft. Wien. XXXIX (1896), 614-616.

¹ Denkschr. Akad. Wien. Phil.-hist. Cl. 1892.

каже и свѣтлата и тъмната страна на медала, а не само доброто или само лошото, както правятъ ония, които пишатъ за Сърбия въ услуга на известна цель.

Въ този първи томъ и въ следния, подъ насловъ „Земя и население“, виждаме новото издание на „Сърбия“ отъ 1868 година. Коректурата на втория томъ, следъ Каницовата смъртъ, прегледалъ Боголюбъ Йовановичъ, директоръ на Сръбския статистически институтъ, като я допълнилъ. Този томъ излъзълъ въ 1909 г. Петъ години по-късно излъзълъ и третиятъ томъ, прегледанъ и допълненъ сжщо отъ Йовановича. Този томъ описва географията, етнографията, правото, войската, администрацията, пжтищата, земедѣлието, индустрията, търговията, финанситъ, сждебното дѣло, черковното, просвѣтно, езиково, литературно, художествено и музикално състояние на Сърбия.

Това голѣмо тритомно съчинение, съ многобройни рисунки, е достоенъ завършекъ на Каницовата деятельность.

Презъ последнитъ години на своя животъ, като работѣлъ върху своята книга за Сърбия, той естествено е билъ въ постоянна връзка съ сърбитъ. Но и сега той не станалъ пристрастенъ. Голѣмата почить къмъ него, на която сърбитъ умѣли да дадатъ изразъ, както и неговата привързаностъ къмъ сърбитъ, никога не сж го направили пристрастенъ къмъ тѣхъ и тѣхнитъ интереси, а особено не за смѣтка на българитъ.

Старата му вѣрна обичъ, най-дълбоката обичъ, която изобщо е чувствувалъ презъ живота си, той билъ запазилъ за своя любимъ и многострадаленъ български народъ. И въ своя голѣмъ трудъ за Сърбия той дава право на българитъ противъ сърбитъ. Говорейки за жителитъ на Пиротъ, той извиква, че тѣзи люде всѣкога сж смѣтали себе си за българи, и, когато били подъ турско иго, никога нито сж помислювали, че нѣкога тѣхниятъ градъ ще бжде присъединенъ къмъ Сърбия.¹ Дори и въ третия томъ, прегледанъ и допълненъ следъ смъртта на автора му отъ Боголюбъ Йовановичъ, директора на Сръбския статистически институтъ, той осжда ония сръбски стре-

¹ Kanitz, Königreich Serbien und das Serbenvolk II, 211.

межи, които сж приятни на известни сръбски сръди. Така той осжда мнението на Гопчевичъ, споредъ когото прибавената въ 1878 год. къмъ Сърбия областъ дори до София още отъ стари времена е била населена изключително отъ сърби. Въ сжщностъ, казва Каницъ, жителитъ на тази областъ, както по типъ, така и антропологически, напълно се различаватъ отъ сърбитъ, дори — пише Каницъ — споредъ сръбскитъ учени, напримѣръ споредъ „сигурно безпристрастния“ Миличевичъ, тѣ се различаватъ сжщо така и по езикъ отъ сърбитъ. Той наблѣга и на етнографскитъ данни. Тѣзи различия — пише Каницъ, — до които се редятъ още много други, напълно обясняватъ това, че сериознитъ историци и езиковедци, на първо мѣсто славянскитъ — Вукъ Караджичъ, Шафарикъ, Хилфердингъ, Добровски, Миклошичъ, Даничичъ, Ягичъ, Иречекъ и др., — сж смѣтали за български жителитъ на тая нова сръбска областъ, които сами себе си назовавали „българи“. Това мнение на бѣлградскитъ учени, дори до 1878 година, и самата сръбска управа смѣтала за свое.¹

При все че Каницъ посвещава на Сърбия последната частъ отъ своя животъ, при все че сръбскитъ официални сръди и най-виднитъ имъ обществени лица сж го приемали съ почить и му помагали въ работата, при все че той иска да помогне на сръбския народъ и сръбската държава, все пакъ той не е билъ въ състояние да премълчи истината — тая истина, която е на страната на българитъ. Той е обичалъ и сръбския народъ, но е смѣталъ за твърде голѣмъ грѣхъ за Сърбия завладяването чисто български територии. Той смѣталъ това за нѣщо, което е противъ интереса на сръбския народъ, защото е знаелъ, че то всѣкога ще раздѣля двата народа и така ще бжде причина за много по-голѣма вреда, отколкото полза. А когато се появили и фалшификатори, които за голѣма радостъ на сръбскитъ шовинистични сръди и за разочарование на Каница обявили тѣзи българи за сърби, Каницъ, като истински борецъ за правдата и за научната истина, заявилъ на цѣлъ свѣтъ, че не само чужденцитъ, но и самитъ сръбски

¹ Das Königreich Serbien III, 97.

учени, дори и самата официална Сърбия е смятала до 1878 година жителите на тая територия за българи.

Същото безпристрастие вложил Каницъ въ голѣмото си съчинение за Сърбия и по отношение на Македонския въпросъ. Споредъ него, учените пътешественици като Вайгандъ, Файтъ, Фонъ деръ Голцъ, Науманъ, Облакъ и пр. казватъ, че по-голѣмата частъ отъ населението на Македония е българско. Споредъ Каницъ, най-важното свидетелство за това е обстоятелството, че въ Македония българите сж имали въ 1893 г. 480 основни училища, 50 прогимназии, нѣколко непълни и две пълни гимназии, а пъкъ сърбите въ 1897 год. имали всичко само 70 основни училища, и то само въ Косовската областъ. И наистина, — казва Каницъ, — езикътъ на македонците, споредъ най-голѣмитъ слависти, принадлежи къмъ западния диалектъ на българския езикъ.¹

Съ всичките тѣзи въпроси Каницъ се занимава безпристрастно. Той търси само истината и смята, че никакъ не е въ интереса на сръбския народъ да претендира за територии, които сж населени отъ българи. Учениятъ патриархъ, който толкова работѣше за сръбския и за българския народъ, искаше миръ между двата народа, и това му желание бѣше продиктувано не само отъ обичъ, но и отъ основно познаване фактите и отъ неговата далновидностъ. Действително, и днесъ най-сериозната прѣчка за успокояване на Балканите е тая, че отъ българите бѣха отнети територии, които не само българскиятъ народъ, не само безпристрастната наука, но и самите завоеватели сж смятали всѣкога за български. Завоевателите всѣкога намиратъ въ послѣдствие писатели, които да удостовѣряватъ тяхното „право“, сжщо както новите династии — дворцови учени, които приготвяватъ родословия. Но всички онѣзи, които работятъ въ духа на Каница, онѣзи, които сж научили отъ него, че най-доброто качество на единъ ученъ е любовта къмъ истината и безпристрастието, ще разправятъ на свѣта истината по Балканския въпросъ и само върху тая истина ще може да се изгради постройката на здравъ балкански миръ.

¹ Das Königreich Serbien III, 32.

Каницъ, който е направилъ толкова много за сърби и за българи, има правото да иска истината. Той ясно отбелязва пътя и единствената възможностъ за мира.

„Решаващите фактори трѣбва да иматъ предъ видъ преди всичко физикогеографския характеръ и връзките на въпросните територии, както и историята, етнографията, черковните и културни условия на живѣещите тамъ люде. Безъ това дипломатията никога не ще може да разреши политическото си творение въ духа на истината и съ щастливи изгледи за бѣдещъ животъ“.

ЗАВЪРШЕКЪ

Както видяхме, през последната третина от живота си Каницъ се занимава със Сърбия, поддържа връзки най-много със сърбитѣ, но все още мисли с голѣма любовъ за българитѣ. Само една мисълъ засѣнчваше прелестѣта на младежкитѣ му спомени, а именно, че любимитѣ му българи сж го забравили вече, когато въ последнитѣ години на живота му, благодарение на ентузиазирания трудъ на единъ неговъ почитателъ, той е билъ така живо и сърдечно чествуванъ отъ българитѣ, щото последнитѣ дни на стария ученъ сж били позлатени.

Професоръ Парашкевъ Стояновъ, познатъ хирургъ и исторически писателъ, толкова много почиталъ Каница, че водилъ истинска Каницова пропаганда презъ последнитѣ години отъ живота на стария ученъ. (Писмата на Каница, адресувани до д-ръ Стоянова, благодарение на любезността на притежателя имъ, можахъ да прегледамъ, за което тукъ изказвамъ своята гореща благодарностъ).

Стояновъ, тогавашенъ лѣкаръ и председателъ на читалището въ Ловечъ, на 19 априлъ 1902 г. пише писмо на 73-годишния ученъ, съ което му съобщава, че въ гр. Ловечъ при читалището е образуванъ музеенъ комитетъ. Той иска отъ Каницъ нѣкои обяснения за миналото на Ловечъ и портрета му. Отъ отговора на Каницъ (13 май) се вижда, колко приятно му е било да научи, че още си спомнятъ за него и отдаватъ необходимото значение на дейността му. Въ последното си писмо (20 май) Стояновъ му съобщава, че искатъ музея при читалището да кръстятъ съ името на Каница и че той ще преведе оная частъ отъ „Дунавска България“, въ която се говори за Ловечъ и околността му, и иска отъ него уводъ за тая книжка.

Каницъ му отговаря съ едно много хубаво писмо (29 май), което Стояновъ отпечатва като уводъ къмъ своята

книжка.¹ Каницъ пише въ своето писмо, че му е приятно, като узнава, че „ловчанци още го помнятъ“, и че и той съ „неизмѣнна симпатия пази въ паметѣта си образа на романтичния, гостоприемния и прелестния Ловечъ“. Съ благодарностъ приема той музеятъ да носи неговото име. Съ радостъ вижда отъ изпратенитѣ му картички, „колко е измѣнилъ нѣкогашната чисто ориенталска физиономия“ този градъ „и колко въ последно време се е западилъ“. Той се радва, че нѣкои отъ гражданитѣ, въ кжщата на които той е прекаралъ толкова приятни часове, си спомнятъ за него. А съ особена радостъ приема той съобщението на Стояновъ, че на следната година ще го посети.

Младиятъ ентузиастъ Стояновъ сякашъ смѣталъ за свой дългъ да изрази чувствата на българския народъ. По всевъзможни начини той искалъ да докаже на стария ученъ, че българскиятъ народъ му е останалъ крайно признателенъ. Преди всичко въ своя кржгъ на влияние, като председателъ на Ловешкото читалище, Стояновъ започналъ пропагандата. Той предлага на 4 юлий 1902 год. на общото събрание на читалището да провъзгласи Каница за почетенъ членъ и новооснованиятъ музей да носи името „Ловченски Феликсъ Каницъ музей“, като това се съобщи на Каница на рождения му день.

Този адресъ послужилъ за изразяване благодарността на българския народъ къмъ Каница за борбитѣ му срещу 500-годишното робство на България, за обичѣта, която Каницъ питаелъ къмъ България и нейния народъ. Накрай се изказвала благодарностъ и за неуморната работа, чрезъ която той запозналъ Западна Европа съ тая страна. Освенъ това, адресѣтъ го приветствува съ най-топли думи, защото той издирилъ миналото на града Ловечъ и запозналъ съ него ловешкитѣ жители. По тази причина — четемъ въ адреса — Каницъ живѣе въ сърдцата на ловчанци много по-силно, отколкото въ всѣки другъ български градъ.

Но Стояновъ съвсемъ не се задоволилъ съ това. Той искалъ да направи рождения день на стария го-

¹ Феликсъ Каницъ, Градѣтъ Ловечъ отъ основаването му до освобождението му. Прѣводъ отъ нѣмски. Отъ д-ръ П. И. Стояновъ. Ловечъ 1902.

лѣмъ ученъ още по-тържественъ. Въ 1902 год., по ходатайство на читалището, общинскиятъ съветъ въ Ловечъ избралъ Каница за свой почетенъ гражданинъ, наименовалъ една улица съ името му и го поздравилъ по подходенъ начинъ.

Пропагандата на Стоянова дори надминала границитѣ на неговия градъ. По негова инициатива русенскиятъ народенъ представителъ Филипъ Симидовъ предложилъ въ Народното събрание да поздравятъ Каница по случай на рождения му день.

Боледуващиятъ старъ ученъ съ дълбока благодарностъ приема почеститѣ. Въ писмото си отъ 8 августъ той благодари на Стоянова, като му пише, че той е виновникъ, за гдето на 73-годишния му рожденъ день симпатията и благодарността на българитѣ е била изразена въ такава тържествена форма, че Народното събрание, министерствата, университетътъ, музеятъ, читалищата, библиотекитѣ и вестницитѣ го поздравили. Авторътъ на писмото, Каницъ, назовава себе си „най-младиятъ гражданинъ на Ловечъ“.

Съ голѣма радостъ очаква Каницъ обещаното отъ Стоянова посещение за следната година. Това би било последната радостъ на стария ученъ. Но нѣколко дена преди пристигането на Стоянова, на 22 декемврий 1903 година, Каницъ получилъ мозъченъ ударъ. Въ писмо до жена си отъ 5 януарий 1904 г. Стояновъ пише, че не му било сждено да говори съ Каница: „Бѣдниятъ, той е въ агония, ... края му се очаква въ всѣка минута... Отъ 6—7 дена вече изгубилъ съзнание. Лицето му е мило, очитѣ затворени, — живъ трупъ. Много ме разтревожи това. Бѣдниятъ старикъ, толкова много искаше той да се види съ мене! Азъ гледахъ дълго старика, не можахъ да се удържа и цѣлувахъ неговата дѣсница, която така много писа за България“. Каницъ умрѣлъ още сжщия день.

Предъ смъртното легло на голѣмия борецъ за правда и свобода на българския народъ, колѣничилъ единъ младъ българинъ и изразилъ дълбоката признателностъ на своя измжченъ народъ.

ВТОРА ЧАСТЪ

НАУЧНАТА ДЕЙНОСТ НА КАНИЦА

Стогодишнината от рождението на Каница бѣ отпразднувана отъ Българската академия на наукитѣ въ тържествено заседание, на което говориха професоритѣ отъ Софийския университетъ Иширковъ, Романски и Фировъ. Първиятъ обрисуваша Каница като именитъ географъ, вториятъ — като етнографъ, а третиятъ — като археологъ. Сръбската кралска академия сжщо отпразднувала стогодишнината на Каница. По този случай Милое Васичъ написалъ статья, посветена на Каница.¹

По сжщия случай въ Виена професоръ Й. Вайсъ обнародвалъ въ Известията на Австрийското географско дружество студия за дейността на Каница.²

Цельта на поменатитѣ статьи и сказки бѣше само да се отдаде честъ на Каница по случай на стогодишнината му, но не и да се очертае напълно неговото велико дѣло. Намъ остана дългътъ да се опитаме да нарисуваме и дадемъ пълна представа за неговото много-странно творчество.

Въ изложеното до сега се опитаме да обрисуваме живота, дейността и значението на Каница. За да завършимъ и обхванемъ всичко това, накрай трѣбва да изложимъ накратко и научната преценка за неговата дейностъ.³

¹ Милое Васичъ, Феликс Каницъ. Српски књижевни гласник XXXVII (1929), 594—603.

² Mitteil. Geogr. Ges. Wien LXXII (1930).

³ Презъ свѣтовната война „Унгарската източна стопанска централа“ оповести, че дава премия на този, който напише най-сполучливо биографията на Каница. По този случай г. Д. Устагеновъ написа единъ трудъ, който ми представи преди две години въ ръкописъ и който разглежда предимно пжтуванията на Каницъ изъ България.

КАНИЦЪ КАТО ГЕОГРАФЪ

Единъ рецензентъ на „Дунавска България и Балканътъ“ казва следното:

— Ако нѣкой би искалъ да напише нѣщо за Япония, просто взима нѣкоя отъ сѣществувашитѣ книги за тая страна и преписва отъ нея необходимитѣ му данни. Обаче ако нѣкой, преди дейността на Каница, би искалъ да напише нѣщо за Балканитѣ, а особено за България, би срещналъ голѣми мъжнотии, понеже преди Каница нѣмаше такава книга, отъ която да могатъ да се почерпятъ съответнитѣ сведения.

Презъ първото си пътуване, въ 1858 год., Каницъ констатиралъ, че въ картитѣ на Балканския полуостровъ не се намиратъ много подробности. Това го принудило да предприеме второто си пътуване съ цель да попълнития празноти. Той искалъ да стане откривателъ. Тръгналъ да пътува по Балканския полуостровъ, защото, както самъ казва, намѣрилъ непосредно до културния свѣтъ, до Австроунгарската монархия и до главния воденъ пътъ на Дунава голѣми области, които не били отбелязани въ картитѣ. А това, което било отбелязано, било свършено погрѣшно. Той самъ опредѣля цельта на пътуването си по следния начинъ: „Да попълни бѣлитѣ мѣста въ картитѣ и да поправи невъзможнитѣ грѣшки“. За тази цель той открилъ изворитѣ на рѣкитѣ, обходилъ долинитѣ имъ, за да опредѣли точно течението, нарисувалъ въ картитѣ планинитѣ, пѣтищата и населенитѣ мѣста.

„Въ тази своя работа“ — пише единъ рецензентъ, Карлъ фонъ Талеръ, въ статията си „Колумбъ на Балкана“, — „подобно на митически герой Каницъ измѣсти цѣли планини, измѣни течението на рѣкитѣ, основа стоици населени мѣста, съ тази разлика, че унищожениитѣ отъ него градове никога не сж сѣществували другаде, освенъ въ фантазията на картографитѣ, а открититѣ отъ него села сѣществуватъ, но не били открити“.

И първитѣ му издирвания въ Сърбия имали голѣми картографски резултати. Не трѣбва да забравяме, че въ онова време картитѣ на Сърбия сж били достоверни само за областитѣ, които лежатъ край Дунава.

За тия въ вътрешността на Сърбия и въ най-добрата карта — Киперовата — сѣществуваха голѣми празноти и груби грѣшки. Каницъ обходилъ и най-отдалеченитѣ населени мѣста на Сръбската земя „край рѣкитѣ Дунавъ, Сава и Морава — въ гжститѣ гори между зеления Дринъ и Шумадия, отъ Ртанъ пирамида до орловитѣ гнѣзда на Копаоникъ“.¹ Така той ималъ възможность да попълни картитѣ и да изправи голѣмитѣ грѣшки.

За примѣръ ще споменемъ само следното: Каницъ намѣрилъ осемъ населени мѣста по пѣтя между Чачакъ и Карановацъ, а въ Киперовата карта сѣществуватъ само петъ, и тѣ отбелязани въ погрѣшенъ редъ и съ преиначени имена. Отъ 14 села, които намѣрилъ между Княжевацъ и Зайчаръ, бѣха известни само четири, а едното отъ тѣхъ пакъ съ погрѣшно име. Каницъ извършилъ много голѣма и тежка работа, като опредѣлилъ планинскитѣ вериги въ Сърбия и теченията на рѣкитѣ.² Областта между Ситница и Българска Морава, около 30 квадратни мили, въ Киперовата карта е равна, безводна и ненаселена, а Каницъ намѣрилъ тамъ планини, рѣки и села.³ Той искалъ навсѣде да опредѣли положението на планинитѣ. А на нѣкои други мѣста той е трѣбвало да заличи несѣществувашитѣ планини. Така напр. въ Киперовата карта се намира една огромна планина „Черни връхъ“, която не сѣществува на отбелязаното мѣсто.

Нѣкои отъ картографскитѣ резултати на Каница излѣзли на бѣлъ свѣтъ въ 1862 год. Викенелъ въ своята книга дава профили на планинитѣ по рисункитѣ на Каницъ. Една година по-късно Каницъ съобщава своитѣ картографски резултати въ Виенската академия подъ насловъ: „Приноси къмъ картографията на княжество Сърбия, събирани презъ пътуванията въ годинитѣ 1859, 1860, 1861“.⁴

Важността на неговитѣ картографски изследвания на Сърбия се подчертава най-ясно отъ факта, че самъ

¹ Serbien VII.

² Пакъ тамъ 473 и сл.

³ Пакъ тамъ 220—221.

⁴ Sitzungsber. Akad. Wien. Mathem.-naturw. Cl. XLVII (1863), 79—85 (Mit. 1 Karte).

Кипертъ е работилъ новото издание на своята карта за Европейска Турция по тѣхъ.

Много важно е обстоятелството, че Каницъ е опредѣлилъ имената на разнитѣ мѣстности, планини и др. по мѣстнитѣ наименования. Въ това отношение много му услужилъ Янко Шафарикъ, директоръ на Бѣлградската библиотека, който билъ най-ценниятъ му приятелъ въ Сърбия следъ Вукъ Караджичъ.

Но въ това време въ Сърбия е имало вече и други работници въ тая областъ, поради което дейността на Каница като картографъ могла да даде само ценни приноси. Но неговиятъ голѣмъ интересъ къмъ всичко ценно за науката му далъ възможностъ да продължи своитѣ открития въ друга посока. Той станалъ географъ въ по-широкъ смисълъ — събиралъ историко-географски данни, изучавалъ паметниците и населението на тази земя. Най-сетне той се интересувалъ и отъ стопанско-политическитѣ въпроси. Той опредѣлилъ старитѣ пѣтища и очерталъ нови. Стремилъ се да опредѣли миналото, сегашното и бъдещето на обходенитѣ отъ него земи и народи. Така Каницъ е билъ въ сжщностъ географъ и когато говорилъ като историкъ, етнографъ и политикъ.

Много по-голѣма е стойността на Каницовитѣ географски изследвания въ България. Каква работа го е чакала, се вижда ясно отъ обстоятелството, че голѣмиятъ географъ Кипертъ, съ когото Каницъ билъ приятелъ въ продължение на 35 години, дори презъ 1871 година съ пълно право посочва България като една отъ най-неизвестнитѣ части на източна Европа.¹ Самиятъ Каницъ, когато въ 1860 година за пръвъ пѣтъ влѣзълъ въ Нишъ, и после, когато въ 1862 год. предприелъ пѣтуването си отъ Видинъ въ българската Дунавска низина, констатиралъ, че тая територия е „terra incognita“.

Каницъ и презъ първото си пѣтуване забелязалъ, че областитѣ близу до Дунава били нанесени и въ най-добритѣ карти много погрѣшно. Напраздно търсилъ той мѣста, отбелязани въ картитѣ, а вмѣсто тѣхъ намѣрилъ петъ пѣти повече неотбелязани мѣста. Още по-лошо

¹ Donau-Bulgarien I, стр. XV.

било очертанието на теренитѣ. Въ това отношение положението се характеризира отъ факта, че въ западна България изработватѣ на най-новата геологическа карта на Турция е трѣбвало да спратъ, понеже тази областъ не била изследвана нито отъ Ами Буге, нито отъ Бартъ, нито отъ Викенелъ. А рано починалиятъ Лежанъ оставилъ само оскѣдни картографски данни. Прочее, казва Каницъ, „между Дунава и Черно-море се намираше такава огромна, почти неизвестна областъ, чието изследване въ последнитѣ години представяше за мене още по-голѣмъ интересъ, защото нейното политическо и национално-икономическо значение все повече се увеличаваше“.¹

Каницъ и презъ първитѣ си пѣтувания видѣлъ, че Стара-планина е съвсемъ неизследвана. Въ 1864 година той преминалъ за пръвъ пѣтъ балканската линия презъ най-западната ѝ точка и цѣли 10 години я изследвалъ. Следъ като 18 пѣти преминалъ презъ разни мѣста Старопланинската верига, на 4 августъ 1874 год., при носъ Емине, завършилъ работата си. Въ 1864 година, когато за пръвъ пѣтъ преминалъ Балкана, срѣдната и западна частъ на планината била съвсемъ непозната въ своитѣ подробности². Въ картитѣ били отбелязани съвсемъ погрѣшно разположението на планината, височинитѣ на върховетѣ и имената имъ. Дори името на самата планина било непознато. До тогава турското „Коджа-балканъ“ и българското „Стара-планина“ се употребявали само за известни части отъ тая планина. Дори до 1868 год. и самиятъ Каницъ мислѣлъ, че това е името само на една частъ отъ планината. Но следъ като обходилъ и проучилъ цѣлия Балканъ, констатиралъ, че цѣлата планина се именува „Стара-планина“.³

Подобни грѣшки сжществували и въ подробноститѣ. А отъгъствието на вѣрни наименования и означения на терена бѣше голѣмъ недостатъкъ не само отъ научна гледна точка, но и заради голѣмото военно значение на планината по това време. Имаше, прочее, нужда отъ едно физикогеографско описание, точно опредѣляне имената, означение на пѣтищата, проходите и пр.

¹ Пакъ тамъ I, XV—XVI.

² Пакъ тамъ III, 166—167.

³ Пакъ тамъ I, 171.

Съ неописуемо трудолюбие и упоритостъ Каницъ извършилъ тая работа. Възъ основа на своитѣ изучвания, като ималъ предъ видъ геогностическитѣ, геологическитѣ, климатическитѣ и вегетационнитѣ условия, Каницъ раздѣлилъ Стара-планина на три части: Източенъ балканъ — отъ морето до Сливенъ, Срѣденъ балканъ — отъ Сливенъ до Искърския проломъ и Западенъ балканъ — отъ Искъръ до Тимокъ.¹

Съ изучването подробноститѣ той станалъ действително откривачъ на Стара-планина. Той трѣбвало да открие още при първитѣ си изучвания една отъ най-важнитѣ части на Стара-планина, а именно много важната въ географско и етнографско отношение частъ, която той наименувалъ „Св. Никола балканъ“ и която до 1864 година бѣше неизвестна. Тя е най-важната западна частъ на Стара-планина, въ която се намиратъ изворитѣ на Тимокъ, Темска, Ломъ, Цибрица и Огоста, и чиито западни разклонения даватъ етнографската граница между Сърбия и България.²

Установяването проходите бѣше много важно по своето военно, стопанско и политическо значение. Споредъ проф. Иширковъ — „неговата най-голѣма заслуга е, гдето той посочи голѣмата проходностъ на Стара-планина, защото по-рано тя се смѣташе като мжчно проходна, недостпна, ужасна.“ (Споредъ ръкописа на академичната речъ на г. проф. А. Иширковъ, който авторътъ благоволи да ми предаде).

Каницъ 18 пѣти бѣ преминалъ цѣлия Балканъ и установилъ 30 прохода: въ Източния балканъ — 9, въ Срѣдния — 15 и въ Западния — 6. На 17 отъ тѣхъ той опредѣлилъ и височинитѣ.³ Въ това отношение най-важниятъ въпросъ билъ дали Стара-планина, дълга около 90 мили, не е прорѣзана на повечето мѣста отъ рѣки. И въ най-новитѣ карти се виждали рѣки, които прорѣзвали Балкана. Съ голѣма упоритостъ Каницъ проучилъ цѣлата планина и констатиралъ, че тя навсѣде е водораздѣлъ отъ началото си до края — отъ сръбската

¹ Пакъ тамъ III, 168.

² Пакъ тамъ I, 16.

³ Пакъ тамъ III, 171—173.

граница до Черно-море — нигде не е прорѣзана, освенъ отъ Искѣра.¹ Самата Искѣрска долина, която, поради своята природна хубостъ му направила голѣмо впечатление, била проучена за първи пѣтъ отъ него. Приятелътъ му Лежанъ въ предсмъртното си писмо до Каница му завещалъ да довърши проучванията на Искѣрския проломъ. Въ последния Каницъ открилъ, освенъ останкитѣ отъ множество римски крепости, 45 села и установилъ, че тази долина не е удобна за военно преминаване.

Освенъ че описалъ основно цѣлата Стара-планина и опредѣлилъ съ подробности имената на разнитѣ ѣ части, проходи и пр., той лично за пръвъ пѣтъ е изследвалъ масивитѣ Свети Никола, Калоферския балканъ и Златишката планина.²

Съ голѣма упоритостъ той изследвалъ и цѣлата територия отъ Стара-планина до Дунава. Непосрѣдно до Дунава, преди да започне подробнитѣ топографски снимки, той билъ принуденъ да изработи самъ орографскитѣ и хидрографски планове на низината. Съвършено непознати и гжсто населени области били открити отъ него. Напримѣръ, възъ основа на тогавашнитѣ карти, българската Дунавска низина и Нишавската областъ сж били смѣтани почти ненаселени. Каницъ намѣрилъ 150 населени мѣста, когато въ старитѣ карти имало само 50, отъ които 3 града и 17 села не сжществували, а другитѣ пѣкъ не се намирали на отбелязанитѣ мѣста.

Каницъ съ удоволствие мислилъ, че въ източна България и въ Добруджа нѣма да срещне много мжчнотии, понеже картитѣ на тѣзи области били изработени отъ щаба на руската армия презъ 1828/1829 година. Но и тукъ имало голѣми изненади. Бѣлитѣ полета на картитѣ, които се виждали при Черни и Бѣли Ломъ, или между Търново и Преславъ, прошарени на мѣста съ измислени отъ географитѣ имена, сжщо били погрѣшни. Каницъ намѣрилъ тамъ неизброимо количество нови населени мѣста. Установилъ, че нѣкои отбелязани въ картитѣ градове, въ сжщностъ сж скромни селца. Откри-

¹ Пакъ тамъ III, 171.

² Пакъ тамъ II, 314 и сл.

титъ отъ него много населени мѣста въ тия области до-казватъ, че срѣдна България е била много по-гъсто на-селена, отколкото се е мислило до тогава, и че не е нужно, както мислили българофобитъ по това време въ Европа, тия „диви“ мѣста да бждатъ колонизирани.

Въ поменатитъ карти не били отбелязани и пѣти-щата. Митхатъ паша, най-голѣмиятъ турски държав-никъ, искалъ да свърже най-важнитъ градове на Маке-дония съ Дунава. Една частъ отъ своитъ планове той осъществилъ, но на картитъ нѣма нито следа отъ тия пѣтища. Дори самата желѣзопѣтна линия Варна—Русе била погрѣшно отбелязана.

Голѣмата нова руска военна карта, издадена презъ 1876 год. отъ руския генералъ Артамановъ, сжщо разо-чаровала Каница. Самъ той мислѣлъ, че разузнавател-нитъ пѣтувания на рускитъ агенти ще му послужатъ въ работата, но когато възъ основа на тия изследвания е била отпечатана поменатата голѣма руска карта, той видѣлъ, че въ нея сж препечатени всичкитъ стари грѣш-ки. Споредъ Каница, трѣбва да питаме „дали скжпо пла-тенитъ разузнавачи, изпратени отъ Русия, действително сж били въ България, и ако сж били, какво сж правили тамъ?“ „Нѣкои области, — казва той, — въ тия карти сж начертани така, като че ли не се намиратъ въ про-ходими мѣста, ами въ Африка или на луната“.¹

При Янтра той открилъ множество малки рѣки и села.² Въ долината на горна Камчия намѣрилъ 54 насе-лени мѣста, а Кипертъ познавалъ само 8.³ Не добре очер-таното въ картитъ течение на р. Русенски Ломъ той ко-ригиралъ и отбелязалъ два нови, свършено неизвестни до тогава притоци и, вмѣсто 38 населени мѣста у Ки-перта, той намѣрилъ 108.⁴

При градъ Ломъ картата на Шеда познава съвсемъ малко населени мѣста, които сжщо не били правилно отбелязани и се намирали при нѣкоя си рѣка Сморгенъ, каквато не сжществувала. А въ атласа на Шилеръ при Ломъ има два града: Пирсникъ и Дриновацъ, когато въ

¹ Пакъ тамъ III, 40.

² Пакъ тамъ III, 39—40.

³ Пакъ тамъ III, 77.

⁴ Пакъ тамъ III, 316.

действителностъ първиятъ никакъ не сжществувал, а вто-риятъ е едно малко селце.¹ Другъ единъ градъ, който е отбелязанъ при изворитъ на Тимокъ подъ името Исне-болъ, е въ сжщностъ градчето Трънъ,² което е на р. Ерма. А градътъ Кула не е познатъ преди Каница въ никоя карта.

Каницъ търси обяснението на факта, че такива много важни и близки до културния свѣтъ области сж могли да останатъ непознати.³ Като прегледалъ картитъ на Виенската дворцова библиотека и на Военния архивъ, той дошелъ до заключение, че грѣшкитъ сж били на-следени отъ старитъ карти. Изучванията на Каница дали толкова много и важни резултати, че неговиятъ материалъ послужилъ за основа на всичкитъ по-нататѣшни сериозни български карти.

Кипертъ, както видѣхме, е билъ въ постояненъ до-сегъ съ Каница. Той е използувалъ неговитъ данни за своята карта на Европейска Турция. Кипертъ дължалъ на Каница голѣма почитъ и благодарностъ за неговитъ неопценени трудове. Новото издание на картата на Турция въ Наржния атласъ на Шилеръ, по молбата на издателя Петерманъ, било коригирано отъ самия Каницъ. Той съ очудване споменава, че правилнитъ данни много мжчно могатъ да замѣстятъ неправилнитъ на картитъ. Когато избухнала Руско-турската война, нѣмскитъ издатели въ своитъ военни карти отново помѣстватъ рѣка Сморгенъ и много други несжществувачи градове.⁴

Каницъ се очудва, че тѣзи така важни въ търговско и стратегическо отношение области сж толкова лошо описани въ картитъ, когато вѣрното отбелязване е тол-кова важно за новитъ желѣзопѣтни мрежи и пѣтища. Възъ основа на грѣшкитъ по картитъ икономисти и тех-ници сж трасирали желѣзопѣтнитъ линии по най-не-проходимитъ мѣста. Така Каницъ е намѣрилъ при Камчия въоржжени съ револвери френски инженери, които по порѣжка на баронъ Хиршъ сж трасирали линия между Ямболъ и Шуменъ и, по нѣмане добра карта, не намѣ-

¹ Пакъ тамъ I, 195.

² Пакъ тамъ I, 184.

³ Пакъ тамъ I, 320 и сл.

⁴ Пакъ тамъ III, 39.

рили най-лесния за реализиране и отъ самата природа показанъ най-краткъ пътъ.¹

Когато той разследвалъ околността на тогава още напълно българския градъ Нишъ, констатира факта, че археологическото изследване добива и практическа цена. Установяването стария римски пътъ било много важно за построяването на пътя Бѣлградъ—Солунъ, Бѣлградъ—Цариградъ, понеже римлянитъ избирали за пътъ най-подходния теренъ. Чрезъ поменатитъ желѣзопътни линии, казва Каницъ, десетъ милиона души и най-благодатната областъ на нашия континентъ могатъ да бждатъ спечелени за културния свѣтъ.²

Ценността на картографскитъ му изучвания въ България се вижда отъ картата му 1:420,000, прибавена къмъ второто изд. на третия томъ отъ „Дунавска България“. Тя е една отъ най-хубавитъ карти на нашата епоха. Научната й стойностъ, споредъ Фридрихъ Хелвалдъ, може най-добре да се опредѣли, като се каже, че това е първата карта на България, съ която изобщо разполагаме. По мѣрото-давното мнѣние на А. Иширковъ, Каницовата карта „направи епоха въ картографията на България“, а, освенъ това, тя изигра голѣма практическа роля въ руско-турската война. Сжщиятъ въ речта си на стогодишния празникъ на Каница споменува, че има въ Каницовата карта и погрѣшно преписани имена, но той е поправилъ толкова много погрѣшно записани имена преди него, че можемъ да му простимъ съ леко сърдце неговитъ грѣшки.

Извънредно голѣмата цена на Каницовитъ географски изучвания станала ясна презъ Руско-турската война. Картата му била издадена на руски езикъ отъ руския генераленъ щабъ презъ 1877 година (1:300,000). По тази карта руситъ ръководиха военнитъ си действия. Въ 1877 г. императоръ Александъръ II наградилъ Каница съ голѣмъ орденъ (Св. Станиславъ) въ знакъ на признателностъ за услугитъ, който е принесълъ на руската армия съ изследването си на България. Въ 1877 год., на Московския конгресъ, Каницъ е билъ награденъ сжщо съ голѣмия орденъ Св. Анна. Въ предговора на второто

¹ Пакъ тамъ III, 100—101.

² Reise 1.

издание на Дунавска България Каницъ споменава, че генералъ Тотлебенъ му е разказалъ, колко голѣми трудности е срѣщала руската армия презъ втората половина на войната, защото нѣмали за южна България такива карти, каквито Каницъ направилъ за северна България.

Каницовата карта, излѣзла въ 1877 год., е отпечатана въ намаленъ масштабъ въ „Географскитъ съобщения“ на Петерманъ (Petermann's Mitteilungen). Сжщата година картата е била издадена и въ Парижъ. Освенъ това, възъ основа на неговата карта, Австрийскитъ географски институтъ издалъ Кипертова карта.

Важни сж и неговитъ измѣрвания на високитъ мѣста. Съ anerоиденъ барометъръ той установилъ височинитъ на шестъ мѣста въ южна Сърбия, на 283 мѣста въ България. Преди него се е смѣтало, че Мара-Гидикъ (при Ново-село, Троянско), като най-висока точка на Стара-планина, е 1700 метра, а той установилъ, че този връхъ е високъ 2330 метра. (Въ сжщностъ Юмрукъ-чалъ е по-високъ: 2373 м.).

Каницъ много обичалъ да се занимава и съ геологическитъ формации. Нѣкои негови бележки и въ това отношение сж много ценни. Той съ радостъ забелязва, че по линията Елена—Твърдица има голѣми каменовжглени залежи, продължението на които той виждалъ и въ Тръвна. Отъ това излизало, че тия каменовжглени пластове сж широки най-малко 7 мили и ще иматъ голѣмо значение занапредъ.

Той се стремилъ да изследва и климата на страната, минералнитъ води, флората, фауната и пр.

Най-интересни сж описанията му на градоветъ. Съ голѣми подробности той разправя за тѣхнитъ паметници, историята и миналото имъ, много живописно рисува съвременното имъ състояние, кжщитъ, улицитъ, населението, обичаитъ му и пр. Описанията сж много дълги, но никога не сж отегчителни за читателя, понеже личнитъ му преживявания и блѣстящиятъ му стилъ винаги поддържатъ интереса на читателя. Каницъ е много добъръ разказвачъ и най-сериознитъ въпроси разправя просто, увлѣкателно и непосредствено. Езикътъ му е, както и самата му личностъ, ясенъ, милъ: той не парадира съ форми и надути фрази.

Понеже неговата дейност е многостранна, естествено е, че има и известни грѣшки. Но понеже той всѣкога е откровенъ и разправя всичко, както го вижда, неговитѣ материали представятъ добра основа за бъдещитѣ издирвания. Цената на неговата дейностъ още повече се увеличава отъ отличнитѣ рисунки, които като документи изобразяватъ едно несжществуващо вече състояние.

Стойността на Каница като географъ е добре оценена отъ проф. Иширковъ, който казва: „Самъ Каницъ не бѣше нито естественикъ, нито географъ, но той за-сегналъ и представилъ много географски елементи, които географътъ може да използва съ голѣма полза и днесъ“.

КАНИЦЪ КАТО АРХЕОЛОГЪ

Каницъ се е занимавалъ съ най-голѣма любовъ съ археологичнитѣ паметници. Следъ като познаваме личността на тоя голѣмъ човѣкъ, за насъ тая любовъ е твърде естествена. Той търси всѣкога непознатото, новото и съ особена ревностъ иска да разкрие на цѣлия свѣтъ открититѣ отъ него паметници въ обходенитѣ територии. Когато започналъ работата си, той още не е билъ подготвенъ въ археологията. Но той притежавалъ всички предпоставки да стане откривателъ на археологически ценности и тѣхенъ описвачъ. Той станалъ баща на сръбската и българската археология, понеже ималъ всичкитѣ отличителни и характерни черти на полезенъ за археологията пжтешественикъ. Той е билъ много образованъ, много начетенъ, добъръ познавачъ на историята, а освенъ това не е жалилъ времето и труда си, за да издири нѣкой далеченъ паметникъ. Обстоятелството, че е билъ отличенъ художникъ, закрѣгляло напълно способността му за археологични открития. Но най-важното въ това отношение е, че той е билъ като добрия лѣкарь, който въ труднитѣ случаи търси помощта на специалистѣ, затова изпращалъ латинскитѣ надписи на Момзенъ, а грѣцкитѣ на Кирхофъ, т. е. на най-голѣмитѣ специалисти въ тия области. Стойността на намѣренитѣ отъ него материали се удостоверява отъ горещитѣ благодарствени думи, които Момзенъ му изказалъ въ пред-

говора си къмъ третия томъ на „Corpus Inscriptionum Latinarum“.

Каницъ, който добре познавалъ историята и историческата география и ималъ изискана художествено-историческа подготовка, се е занимавалъ постоянно съ археологическата литература и никога не пропускалъ случай да се осведоми върху новоститѣ въ свѣтовната археология. Само така можемъ да си обяснимъ бързото развитие на неговитѣ археологически познания, което му дало възможностъ въ по-къснитѣ си трудове да разрешава напълно сполучливо и специалнитѣ въпроси отъ областта на археологията. Археологическиятъ му интересъ е билъ възбуденъ отъ желанието да узнае миналото на обходенитѣ мѣста. А може би, както се изразява въ своята академическа речъ при чествуването на стогодишнината му проф. Богданъ Филовъ, за това е указало влияние и предстойното издаване „Corpus Inscriptionum Latinarum“, къмъ което сж били обрнати очитѣ на цѣлия наученъ свѣтъ. Ржководителъ на това важно научно издание е билъ Момзенъ, комуто Каницъ презъ 1866 година занесълъ въ Берлинъ своитѣ копия отъ надписи.

Още презъ първото си пжтуване Каницъ е добилъ важни археологически резултати. Първата му научна студия, издадена презъ 1861 год., е била сжщо отъ археологически характеръ: „Римски находки въ Сърбия“. Въ България още презъ първото си пжтуване той е опредѣлилъ мѣстото, гдето е билъ роденъ императоръ Константинъ Велики — градъ Наисусъ, т. е. сегашния Нишъ. Той открилъ сжщо голѣмия римски пжтъ между Морава, Дунавъ и Тимокъ, а между Наисусъ и Рациария е открилъ три станции и два огромни надписа. Каницъ отъждествявалъ Рациария съ Арчаръ.

Въ България той проявилъ най-голѣмъ интересъ къмъ Nicopolis ad Istrum. Този основанъ отъ Траяна градъ е билъ търсенъ, поради името му, при Дунава. А понеже източникитѣ не го споменуватъ при Истеръ, а при Янтра, нѣкои издирвачи бѣха обявили източникитѣ за погрѣшни. Дори и Форбигеръ се съмнявалъ въ истинността на Данвийовото мнение, че градъ Nicopolis ad Istrum билъ при развалинитѣ, които се намиратъ и днесъ

до село Никюпъ. Каницъ окончателно разрешилъ този въпросъ. Той разправя много увлѣкателно, какъ при Никюпскитѣ развалини около него се събрали турци и той успѣлъ да ги убеди да му помагатъ. Той имъ казалъ, че, ако му помогнатъ да вдигне единъ голѣмъ камененъ блокъ, честно ще раздѣли съ тѣхъ имането, което ще намѣрятъ подъ този камъкъ. Съ това той сполучилъ да ги убеди. Каменниятъ блокъ билъ вдигнатъ. Между развалинитѣ той намѣрилъ единъ надписъ, въ който името на града било написано: *Οἰλία Νικόπολις ἢ πρὸς Ἰστρὸν*.

Този надписъ несъмнено доказалъ, че градъ Никополисъ е билъ действително при развалинитѣ на стария Никюпъ. Каницъ установилъ, че името „ad Istrum“ не значи, че градътъ се намира при Истеръ, а че епархията, чийто главенъ градъ билъ Никополисъ, се намирала при Дунава.¹

Съ една обширна студия Каницъ доказалъ, че градътъ Никополъ, при Дунава, който е основанъ въ 629 година отъ императоръ Хераклий, е сжщиятъ градъ, гдето турцитѣ презъ 1396 год. победили унгарския кралъ Сигизмундъ.²

Каницъ е бащата и на прабългарската археология. Естествено, тукъ не можемъ да чакаме отъ неговото дѣло голѣми решителни резултати, а само събирателна и описателна работа, понеже по това време никой не е могълъ да предполага, че онзи народъ, който е основалъ българската държава, е ималъ толкова висока култура. Каницъ обходилъ и тритѣ мѣста, гдето по-късно бѣха изкопани голѣмитѣ културни центрове на прабългарската култура.

Каницъ е първиятъ, който описа столицата на прабългаритѣ. Презъ 1872 година въ Абоба единъ Исмаилъ имамъ, на когото Каницъ е билъ препоръчанъ отъ мюдира на Нови-пазаръ, го завелъ при „писанитѣ камъни“. Тамъ при една чешма той намѣрилъ три гръцки надписа: единиятъ отъ времето на императоръ Титъ, а другитѣ два — дълги по два метра цилиндрични колони съ диаметръ 70 см. отъ по-ново време. Възъ основа на

¹ Пакъ тамъ II, 64—67.

² Пакъ тамъ II, 180—189.

буквитѣ Каницъ е констатиралъ, че последнитѣ сж отъ византийската епоха и че писмото съвпада съ това на надписитѣ отъ провадийскитѣ колони. Тѣзи надписи сега се намиратъ въ Софийския народенъ музей и за първи пжтъ сж публикувани отъ Каница:

- 1) † ΚΑΤΡΟΝ ΒεΡΔΙΖε 2) † ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΗΝΣΕΡΑΣ

Отъ първия надписъ той идва до заключение, че крепостъта Бурдизу запазва старото име на Абобската крепостъ и не бива да бжде смѣсвано съ крепостъта Буртудизо, която се намира на пжтя между Одринъ и Цариградъ. Сега, когато познаваме повече подобни надписи, които носятъ имена като Аркадиополъ, Созополъ, Месемврия, Родосто, знаемъ, че и тукъ, както и на други мѣста, се касае за една тракийска крепостъ. Но съвсемъ правъ е Каницъ, когато установява, че тѣзи надписи сж съвременни съ открититѣ и публикувани отъ него два провадийски надписа. Последнитѣ се намиратъ сега въ Софийския археологически музей и сж най-важнитѣ отъ историческо гледище надгробни надписи на Омуртага. Въ единия Омуртагъ разправя за умрѣлия си тарканъ, който въ едно сражение се удавилъ въ рѣка Тиса. Въ другия надписъ той разказва, че неговиятъ копанъ се удавилъ въ рѣка Днепъръ. Отъ това следва, че войскитѣ на Омуртага сж воювали при рѣкитѣ Тиса и Днепъръ. Преписитѣ на Каницъ сж много слаби, понеже не е ималъ нуждната подготовка по гръцки езикъ и епиграфика. Все пакъ, освенъ че тѣ сж най-старитѣ издания на тия надписи, важни сж тѣ и поради това, че на едно мѣсто напр. Каницъ е заварилъ надписа по-добре запазенъ, отколкото е въ днешното си състояние.¹

За Абобскитѣ развалини той казва, че по голѣмина и по планъ тѣ сж най-прилични на Гамзиградъ. Въ тая епоха той не можелъ да мисли друго за тия развалини, освенъ че сж отъ римска крепостъ. Но обширността на тия развалини го е въодушевила да каже следното: „Ако у насъ би излѣзла толкова обширна и добре запазена антична крепостъ, каквато е Абобската, тя би предизви-

¹ Пакъ тамъ II, 125, 354—355.

кала необикновенъ интересъ, и за кратко време щѣха да излѣзатъ цѣль порой отъ археолошко-исторически монографии. Но въ понтийскитѣ страни, благодарение на турския режимъ, още не сжествува необходимиятъ интересъ къмъ остатъцитѣ отъ стари времена. За щастие, възъ основа на решенията на Берлинския конгресъ, приближава денътъ, въ който този интересъ ще бжде събуденъ и тамъ. Все пакъ още дълги времена античната крепостъ на Бурдизу ще бжде покрита съ тръни и буренащи, докато моитѣ бележки, които зе пръвъ пжтъ известяватъ на свѣта за тая крепостъ, бждатъ допълнени чрезъ подробни изучвания.¹

Едва следъ четвъртъ столѣтие Рускиятъ археологически институтъ въ Цариградъ, подъ ръководството на Успенски и Шкорпилъ, направи разкопки на тая крепостъ. Открита бѣ столицата на прабългаритѣ, а отъ единъ разкопанъ отъ Рафаилъ Поповъ въ Чаталаръ надписъ знаемъ, че името на града е Плиска, а не Бурдизу. За жалость, разкопкитѣ при Абоба не бѣха водени достатъчно систематично.

Каницъ упоменава за пръвъ пжтъ и друго едно срѣдище на прабългаритѣ — Мадара. За пръвъ пжтъ той отбелязва сжествуването на Мадарския конникъ, който смѣталъ, естествено по това време, за римски паметникъ — дори и надписа за латински.² Отъ тогава знаемъ, че тоя надписъ говори за българския ханъ Крумъ и че паметникътъ и надписътъ сж направени отъ неговитѣ наследници. Естествено, отъ Каницъ не можемъ да чакаме въ 70-тѣ години на миналия вѣкъ да разбере, за какво се касае, когато и следъ новитѣ изучвания се намиратъ още учени, които не могатъ да се освободятъ отъ отживѣлитѣ идеи да смѣтатъ всичко хубаво въ България за римско-тракийско или византийско.

Каницъ посетилъ и третото срѣдище на прабългарската култура — Преславъ. Като познавалъ старитѣ писмени данни за града, споредъ които този градъ е билъ блестящата столица на царъ Симеона, Каницъ потърсилъ усрѣдно следитѣ на миналото величие, защото

¹ Пакъ тамъ III, 243.

² Пакъ тамъ III, 112—113.

го интересувало всичко отъ миналото на неговия обиченъ български народъ и особено неговитѣ археологически ценности. Като намѣрилъ само зидове и нѣколко колони, той казалъ, че тука трѣбва да се правятъ разкопки. Той отбелязва съ съжаление, че византийцитѣ и турцитѣ по най-радикаленъ начинъ сж се старали да заличатъ всички монументални следи отъ времето на еднакво мразенитѣ отъ тѣхъ български царе.¹ За тѣзи думи на Каница проф. Филонъ отбелязва, че нашиятъ пжтешественикъ много правилно е разбиралъ задачата на археологията: трѣбва да се копае!²

Каницъ търси въ Търново паметникитѣ на българското минало. Той описва и рисува остатъцитѣ отъ българскитѣ черкви. Възъ основа на едно Иречеково писмо до него той дава събранитѣ писмени данни за тѣхъ. По тоя въпросъ Виенската академия издава една негова статия.³

Съ голѣма любовъ говори той и за могилитѣ. Сказката му въ Московския конгресъ е именно върху необходимостта да се издирятъ българскитѣ могили. Днесъ смѣтаме почти излишно това, което Каницъ преди повече отъ половина вѣкъ казва — „че могилитѣ трѣбва да се разпредѣлятъ не по формата, а по съдържанието“. На времето си това е било една много важна констатация.

Съ най-голѣма компетентность Каницъ разработвалъ римскитѣ материали. Съ особенъ усѣтъ той успѣлъ да установи римскитѣ пжтища, крепости и пр. За римската епоха въ България той дава много правдоподобна обща бележка. Той констатира, че влиянието на гръцката култура е било много силно и въ севернитѣ части на Балканския полуостровъ, гдето то останало да господствува и подъ римската власть. Съ това можемъ да си обяснимъ сжествуването на много повече гръцки, отколкото латински надписи въ северния Балканъ. Това напълно отговаря на сегашнитѣ научни мнения и на резултатитѣ отъ по-къснитѣ издирвания.

¹ Пакъ тамъ 70, 77.

² По ръкописа отъ академическата речъ на г. проф. Б. Филонъ, който авторътъ благоволи да ми предаде.

³ Sitzungsber. Akad. Wien. Phil.-hist. Cl. LXXXII (1876), 271-288.

Интересно е, че Каницъ въ Сърбия се занимава много повече съ старитѣ паметници, отколкото въ България. Това се обяснява съ факта, че въ Сърбия той е ималъ много по-малко картографска работа, а и тази, която ималъ, можелъ много по-лесно да свърши. По тази причина той е ималъ много повече време за паметниците, отколкото въ България, гдето до известна степенъ картографската работа отнемала цѣлото му време.

Въ началото на своята научна кариера Каницъ се е интересувалъ най-много отъ римската археология въ Сърбия, и това станало любимо негово занятие и презъ последнитѣ години отъ неговия животъ. За тази целъ, вече шестдесетгодишенъ старецъ, той обходилъ наново цѣла Сърбия. Следъ издаването на „Дунавска България и Балканътъ“ той се е занимавалъ изключително само съ сръбскитѣ паметници.

Презъ 1886 година той отпечатахъ една статия за първитѣ праисторически находки въ Сърбия¹, а три години по-късно — за по-старитѣ и по-новитѣ надгробни паметници въ Сърбия.²

Шестдесетгодишниятъ Каницъ се занимавалъ съ най-голъма преданостъ съ историческа география и археология. Тогава осъществилъ старото си желание да разработи цѣлата римска археология на Сърбия. Като ималъ да попълни предишнитѣ си издирвания въ Сърбия, въ 1887, 1888 и 1889 год., той наново обиколилъ страната. Въ първата година обходилъ Дунавското крайбрежие, отъ Бѣлградъ до Тимокъ, гдето намѣрилъ при limes една обширна зона отъ 72 крепости. Въ 1888 год. той пътува между Сава, Дрина и Морава. Въ 1889 год. обикаля юго-западната частъ на Сърбия, гдето искалъ да опредѣли римскитѣ пѣтища и станции.

Резултатитѣ отъ тия пътувания сж били публикувани отъ Виенската академия подъ насловъ: „Римски студии въ Сърбия“.³ За огромния материалъ, събранъ отъ Каницъ, говори фактътъ, че когато въ 1861 год. въ първата си студия говори само за 40 находки, въ 1891

¹ Die ersten prähistorischen Funde im Königreiche Serbien. Mitth. Anthropol. Gesellsch. Wien XV (1886), 65—66.

² Mitth. Anthropol. Gesellsch. Wien XIX (1889), 150—159.

³ Römische Studien in Serbien. Denkschr. Akad. Wien. Phil.-hist. Cl. XLI (1893), Abh. II.

год. описва 340, открити най-много лично отъ него, а между тѣхъ и нѣколко голѣми града. Въ тази си работа, освенъ гдето описва находкитѣ, той полага голѣми грижи, трудолюбие и знания да установи Дунавския limes, пѣтищата, крепоститѣ, минитѣ и пр.

Той не е билъ подготвенъ за археологъ, но съ постоянство и самообразование е станалъ такъвъ. Въ това отношение не по-малко сж били важни, освенъ знанията, неговото трудолюбие и въодушевление. Несъмнено е, че археологията на Балканитѣ никому другиму не трѣбва да благодари толкова, колкото на Каница. Той е бащата на римската археология въ България и Сърбия, както и първиятъ изследвачъ на прабългарскитѣ паметници. Като не можелъ да се довърява на работата на предходниците си, той често пѣти правилъ грѣшки, по-право работилъ възъ основа на знанията на своята епоха. Но славата за откриването на паметниците и поставянето за разрешение на проблемитѣ принадлежи нему. Ние, които работимъ въ тая областъ възъ основа на нови резултати, виждаме много нѣща съвсемъ друго-яче. Ние намираме много ново, но всички сме негови наследници — той е поставилъ началото, той е опредѣлилъ целитѣ и начерталъ пѣтищата, по които вървятъ всички археолози. Съ това той е станалъ единъ отъ най-големитѣ, а за севернобалканскитѣ части сигурно най-големиятъ виновникъ за археологическитѣ изследвания.

КАНИЦЪ КАТО ЕТНОГРАФЪ

Въ своитѣ студии за България и Сърбия Каницъ съ особена любовъ се занимава съ жителитѣ на тия страни. Той се стреми да опредѣли външнитѣ и вътрешни характерни черти, начина на живота, обичаитѣ на българитѣ и сърбитѣ, както и на власитѣ, турцитѣ и др. народи, които живѣятъ между тѣхъ. Въ етнографската частъ на своитѣ голѣми книги за Сърбия и България той описва народнитѣ обичаи, празници и пр., и съ това дава добъръ материалъ за науката. Въпрѣки че бързото развитие на етнографскитѣ проучвания е изпреварило вече Каница, констатациитѣ на тоя отличенъ наблюдател за стойността на двата народа ще останатъ вѣчно ценни.

Каницовият материалъ е важенъ и затова, че той е описалъ два много бързо развиващи се народа въ онази епоха, когато тия народи можеха да бждатъ наблюдавани въ тѣхнитѣ по-примитивни стадии. Отъ тогава насамъ тѣхнитѣ характерни черти и обичаи бѣха замаскирани отъ европейската култура или бѣха забравени.

Съвсемъ естествено е, че събранитѣ отъ него материали за сърбитѣ сж въ това отношение по-малко ценни отъ онѣзи за българитѣ, понеже въ Сърбия и други преди него сж правили вече изучавания. При това той е работилъ тамъ въ една преходна епоха, когато повече се е интересувалъ за управлението, за политическия и икономическия животъ на страната и пр. Най-сетне въ Сърбия вниманието му е било повече свързано съ изучаването паметниците, отколкото съ народа, понеже тамъ е намѣрилъ огроменъ археологически материалъ. А въ България повече сж го интересували способноститѣ и живота на тоя по-малко познатъ народъ.

Все пакъ неговитѣ констатации за характера на сръбския народъ сж особено важни, понеже, както той самъ казва, други описватъ само лошитѣ или само добритѣ страни на сръбския народъ, т. е. пишатъ съ известна тенденция, а той, въпрѣки че много обичалъ сръбския народъ и желаелъ неговото добро, смѣта за свой дългъ да бжде безпристрастенъ и да отбележи както добритѣ, така и лошитѣ му страни.¹ Неговото безпристрастие е било похвалено и отъ Йовановичъ, който прегледалъ и допълнилъ втория и третия томъ на голѣмата му книга за Сърбия.²

Каницъ разправя за сърбитѣ всичко, което вижда. Описва ги така, както ги е упозналъ презъ многобройнитѣ си пътувания по Сърбия въ продължение на цѣли 45 години. При тия полувѣковни пътешествия той е констатиралъ, че у сърбина има много вродена интелигентностъ, обичъ къмъ семейството и отечеството. Но той не премълчава, че сърбинътъ не е въ състояние да подчини личнитѣ си интереси на общественитѣ. По тази причина у тѣхъ не може да сжществува безкористна любовъ

¹ Das Königreich Serbien und das Serbenvolk I, стр. XII.

² Пакъ тамъ II, стр. VIII.

къмъ науката и изкуството — всѣки иска да изпълнява своя дългъ само срещу заплащане и всѣки се стреми да се нареди колкото се може по-добре на държавната трапеза.

Каницъ хвали гостоприемството на сърбитѣ, храбростта имъ, но разправя и това, какъ сърбитѣ постоянно се каратъ, а особено че тѣ не обичатъ да работятъ, и последното той смѣта за най-голѣмъ тѣхенъ недостатъкъ. Сръбскиятъ земеделецъ, чиито земеделски произведения сж били редовно събирани отъ турскитѣ паши и фанариотскитѣ владци, не искалъ да работи съ нуждното усърдие, занемарялъ стопанството си и не се стремѣлъ да го разшири. Той работѣлъ колкото да има да изхрани семейството си. Така той до такава степенъ отвикналъ отъ работа, че и когато се освободилъ отъ турското робство, продължавалъ да живѣе въ леностъ. Стигналъ до тамъ, че отказвалъ да плаща дори минималнитѣ данъци на държавата. Следъ тази констатация Каницъ съ радостъ съобщава, че и въ това отношение има известно отрезвяване.

Каницъ не премълчава и недостатѣцитѣ на българитѣ, но съ радостъ забелязва, че вроденото имъ трудолюбие не било отслабено и отъ турското робство. Той констатирва, че турскиятъ елементъ, въпрѣки че владѣе надъ българския, е въ упадъкъ, и то не само въ числено, но и въ стопанско отношение. Съ адмирация той гледа българитѣ, които, въпрѣки турския режимъ, лека-полека взиматъ въ ржцетѣ си турскитѣ имоти. Тази негова констатация не се нуждае отъ много обяснение. Ние сега знаемъ това, което преди 60 години Каницъ трѣбваше да каже на свѣта, — че работната сила, работоспособността и трудолюбието на българина е по-голѣма отъ онази на другитѣ балкански народи. Това значи, че рано или късно българинътъ ще бжде водачъ на балканскитѣ народи. Българи живѣятъ и сега подъ чуждо — сръбско, турско, гръцко и ромънско робство, но българскиятъ земеделецъ съ своята скромностъ, трудолюбие и способности, ако не му се прѣчи по изкуственъ начинъ, ако и подъ робство, постоянно се увеличава. Ако на едно мѣсто живѣятъ заедно българи, сърби и ромъни, — българинътъ ще забогатѣе за смѣтка на съседитѣ си, защото е по-трудолюбивъ и има по-голѣми земеделски

познания. При еднакви условия между балканските народи българинът винаги побеждава, понеже знае и иска да работи по-добре и повече от другите балканци.

Също така Каницъ констатира, че българите са най-добрите земедельци на Балканския полуостров. Той намира, че не само трудолюбието им е по-голямо, но че и земеделието им е развито във по-висока степен, отколкото у сърби, албанци, гърци, турци и ромъни. Напоителната им система — способността им да отвеждат водите на реките за напояване земите си — доказва големите качества и работливостта на този народ.

Големият въпрос е, как да се обясни способността на българите да обработват земята. Това те не са могли да научат във сегашното си отечество, понеже то не е познато у съседите им. При това положение трябва да приемем, че техните земеделски познания имат източник произход, и, както ще видим на друго място, това може да се обясни само с факта, че основателите на прабългарската държава — прабългарите — са могли да донесат със себе си това земеделие от източната си родина. Този народ е носил със себе си голяма култура, като наследство от която са отличните земеделски способности на днешните българи.

Българите надминават останалите балкански народи също така и по занаятчийските си способности. Каницъ е открил, че българите имат майсторска ръка, технически и индустриален талант. Те сами изнамерили станове, работят забележителни керамични произведения, художествени резби, а и приспособенията им за използването водните сили говорят за голяма изобретателност във това отношение: те подчиняват напълно водата и я правят свой слуга. „На едно място водата трябва да върти воденичния камък, а на друго място я принуждават да изработва кожи. Силна водна струя, която пада от шест метра височина, върти една грамадна бичва. Във нея са поставени кожи, които се омекчават от водата напълно. Името на този практичен апарат, измислен от простите планински жители, се нарича „валеница“. Близко до валеницата видях друг, много по-комплициран воден апарат...“

На това място Каницъ разправя, че много пътувал из Сърбия, но там нигде не намерил тази способност да изработват машини и този професионален талант, какъвто намерил по цяла България. „Кой беше, впрочем, тук учителят? — пита Каницъ. — Турчинът? — Сигурно, не!“ Според Каницъ, това е вродената способност у българите, което значи, че те при по-добри условия ще бъдат „бъдещият индустриален народ“ във Турската империя.¹

Тук също имаме една способност, която не се среща у съседните народи. Освен това, изобретателността на българите не се е ограничавала само във използване водите с направените от тях машини, но и са построили мостове и големи сгради. Това подчертава изключителните способности на българските майстори, които, без да са ходили на каквото и да било училище, могат да строят монументални сгради и мостове. Каницъ стои учуден пред моста над Янтра, при града Бѐла, който действително е най-голямо доказателство за таланта на българския народ. Мостът е широк 9 метра и с своите 12 отвора удивява Каница. Още по-голямо е било удивлението му, когато се срещнал с самия строител на този великолепен мост. Строителят Никола Фичоглу седял във големата стая на хана — един обикновен и прост българин, който нито по обличката си, нито другояче се различавал от най-простите селяни. Този човек, без да е ходил на училище, е направил най-съвършената хидротехническа работа във Турската империя (освен тази в Цариград), която би била гордост и за най-добрите техници. Българските майстори са извършвали големите строежи на великите султани от XVI и XVII в., като мостове, огромни джамии, както и черкви. От възторг Каницъ се провиква: „Какво би станало от този много способен народ, ако би имал технически училища?“²

На някои места кипял голям индустриален живот, особено във Габрово. Във Тръвненската долина имало стотина ковачи, които изработвали само подкови,

¹ Donau-Bulgarien II, 124.

² Donau-Bulgarien II, 33-34.

40 бравари, които изработвали само коси и брави,
12 ножари и 30 бравари.¹ Въ сжщата околност, както и
на други мѣста въ България, Каницъ е намѣрилъ от-
лични рѣзбари, чиито рѣзбарски творби сж прочути по
далечни мѣста. „Българитѣ — казва той — иматъ голѣмъ
усѣтъ къмъ форми и цвѣтове, а издѣлията имъ отъ
сребро, желѣзо, дърво, както и килимитѣ имъ, сж пре-
възходни и прочути по своята художественост“. Прочее,
българитѣ — пише Каницъ и на друго мѣсто — сж
единъ народъ, който намира най-голѣмо удоволствие въ
работата и който дава най-добритѣ художници, строи-
тели, дърводѣлци, конструктори на мостове, градинари и
земедѣлци въ европейска Турция.²

Отъ всичко това Каницъ заключава, че българскиятъ
народъ е надаренъ съ голѣми качества и че е най-въз-
приемчивиятъ отъ всички балкански народи. Ние трѣбва
да приемемъ, че и тукъ, както въ земедѣлието, продъл-
жава старата традиция, донесена отъ Изтокъ отъ пра-
българитѣ. По самитѣ находки се установява, че пра-
българитѣ сж били отлични строители. Знаемъ още, че
и тѣхното кожарство е било развито до голѣма степенъ.

Каницовата дейностъ е забележителна и по това, че
пръвъ той е далъ на Европа ясна картина за национал-
нитѣ отношения въ земитѣ на северния Балканъ. Презъ
време на неговитѣ пътувания въ европейския печатъ е
било изнасяно често пжти, че европейска Турция е на-
селена предимно отъ турци, така че българитѣ съвър-
шено неоснователно се стремятъ къмъ самостоятел-
ностъ, поради което тѣ не трѣбвало да разчитатъ на
помощъ и съчувствие отъ страна на западнитѣ народи за
осществяване националнитѣ си идеали. Тѣ е трѣбвало
да чакатъ правдини въ рамкитѣ на Турската империя.
Голѣмъ трудъ е употребилъ Каницъ да състави стати-
стика на тѣзи области, понеже е знаелъ, че Европа може
да реши сждбата имъ изключително възъ основа на
доброто познаване националната физиономия на тѣзи
територии.

¹ Пакъ тамъ II, 12.

² Пакъ тамъ III, 180.

Въ етнографско отношение неговиятъ предше-
ственикъ и приятель, френскиятъ консулъ Лежанъ, е на-
правилъ първиятъ сериозенъ трудъ — етнографска карта.
По-късно Каницъ е трѣбвало да направи чувствителни
поправки на тая карта. Самъ Лежанъ задължава Каница
да събира статистически данни.

Голѣмата етнографска карта, направена отъ Каница
сж неописуемъ трудъ, която бѣше приета въ Парижкия
и въ Московския конгресъ съ особена признателностъ,
ясно показва, че населението въ тия области е предимно
българско. Неговитѣ трудове сж важни и поради това,
че отъ тѣхъ можемъ да се запознаемъ съ положението
презъ шестдесеттѣ и седемдесеттѣ години на миналия вѣкъ.

Знаемъ, че Каницъ е обичалъ и сърбитѣ. Сами сър-
битѣ хвалятъ всѣки неговъ трудъ като една обективна
работа. А отъ трудоветѣ на Каница ясно се вижда, че
въ източната частъ на сегашна Сърбия сж се намирили
области съ чисто българско население. Въ 1860 година
въ Нишъ Каницъ намѣрилъ, освенъ турци, само бъл-
гари. Съ българи е била населена и околността на
града. Следъ това той нѣколко пжти посетилъ този
градъ и всѣкога говорилъ само за българи. Сърбитѣ то-
гава и не сж аспирирали за тия краища. Сжщо така той
е видѣлъ, че и Пиротъ е чисто български градъ. Каницъ
не можелъ и да помисли, че нѣкога сърбитѣ ще господ-
ствуватъ надъ българитѣ тукъ, както и въ Охридъ, При-
лепъ и др. Възъ основа на своитѣ данни той констатира,
че Тимокъ е езикораздѣлителъ между българи и сърби.
Констатиралъ още, че не е вѣрно често изнасяното твърде-
ние, какво имало било компактни маси сърби задъ юго-
източната граница на тогавашното сръбско княжество.
Каницъ намѣрилъ всичко четири сръбски села отъ
Тимокъ до устието на Нишава, въ така наречената отъ
него „Западна България“. Сърбитѣ едвамъ въ седемде-
сеттѣ години дошли до идеята да се разширочатъ върху
чисто българската Моравска областъ. Българската инте-
лигенция — казва Каницъ — вече преди освобожде-
нието, въ 1874 год., публично протестира, че сърбитѣ во-
дятъ много силна агитация, за да се разширятъ за
смѣтка на българитѣ.

Книгата на Каница ще бжде всѣкога света за българския народъ, защото тя е запознала свѣта и българското поколѣние, какъвъ е билъ българскиятъ народъ: въ ония времена, преди освобождението, той е билъ политически и духовно потиснатъ, но не стегнатъ между граници и далечъ надминаващъ по територия сегашната България. Действително, много скръбно щѣше да бжде за Каница да види, че този народъ, чиито голѣми качества той бѣ открилъ и показалъ предъ свѣта, въ деня на своята петдесетгодишнина отъ освобождението не може да се радва на своето положение, а трѣбва да мисли, че преди 50 години, ако и подъ чуждо иго, българитѣ въ Добруджа, Мизия, Тракия и Македония сж живѣели заедно, а сега малкитѣ народи, потиснати на времето заедно съ българитѣ, владѣятъ най-ценнитѣ клонове на българския народъ.

Безпристрастността на Каница е била хвалена на времето отъ сърби и българи и, докогато границитѣ на тѣхнитѣ държави не ще отговарятъ на събранитѣ отъ Каницъ данни, дотогава нѣма да има миръ на Балканитѣ.

Несъмнено, най-ценнитѣ до днесъ издирвания на Балканитѣ сж тия на Каница. Нито преди него, нито следъ него нѣкой е направилъ толкова много за упознаването на тия земи отъ свѣта. Неговитѣ трудове ще останатъ всѣкога основа на изследователитѣ на Балканския полуостровъ, а личността му ще служи за примѣръ и назидаение. Фактътъ, че Европа е имала бледна представа за Балканитѣ, е билъ източникъ на много неприятности и много войни. И сега Европа нѣма ясна представа за Балканитѣ, при все че науката и практиката не сж свързани нигде така силно, както тукъ. И така, само пълното изучаване на Балканитѣ ще даде възможностъ на политиката и културнитѣ народи на Запада да иматъ ясна представа за Балканския въпросъ. Всичко това ни задължава да продължимъ съ още по-голѣмо усърдие великото дѣло на Каница въ изучаването на Балканския полуостровъ — въ името на истината и историческата правда.

ТРУДОВЕТЪ НА Ф. КАНИЦЪ

Dirömischen Funde in Serbien. Sitzungsber. Akad. Wien. Philos.-hist. Cl. XXXVI (1861), 195-203 (Mit 3 Tafeln).

Serbiens byzantinische Monumente. Gezeichnet und beschrieben von F. Kanitz. Wien. 1862. — Сръбски преводъ отъ Ал. Сандиѣ: Византийски споменици по Србији. Беч 1862.

Beiträge zur Kartographie des Fürstenthums Serbien, gesammelt auf seinen Reisen in den Jahren 1859, 1860, 1861. Sitzungsber. Akad. Wien. Mathem.-naturw. Cl. XLVII (1863), 79-85.

Serbische Fragmente. Oesterreichische Revue. 1863. III. Bd. 290-312. — Сръбски преводъ: Даница, 1863, 570-590.

Über alt- und neuserbische Kirchenbaukunst. Sitzungsber. Akad. Wien. Philos.-hist. Cl. XLV (1864), 3-13. (Mit 2 Tafeln). — Сръбски преводъ: Даница, 364-368, 380-383.

Bulgarische Fragmente. Oesterreichische Revue 1864. VI. Bd. 190-212; VII, Bd. 216-238.

Beiträge zur Alterthumskunde der serbischen Donau von Praovo bis Belgrad. Mitth. Central-Comm. z. Erf. u. Erh. d. Baudenkmale. XII. Wien 1867.

Reise in Süd-Serbien und Nord-Bulgarien. Ausgeführt im Jahre 1864. Denkschr. Akad. Wien. Philos.-hist. Cl. XVII (1868).

Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859-1868. Mit 40 Illustrationen im Texte, 20 Tafeln und einer Karte. Leipzig 1868.

Katechismus der Ornamentik. Laipzig 1870.

Beiträge zur Alterthumskunde von West-Bulgarien. Mitth. Central-Comm. z. Erf. u. Erh. d. Baudenkmale. XVII. Wien 1872.

Tirnovos altbulgarische Baudenkmale. Sitzungsber. Akad. Wien. Philos.-hist. Cl. LXXXII (1876), 271-288.

Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisetudien. I-III. Leipzig 1875-1879. — Zweite Auflage 1879-80; zweite Auflage I² 1882. — Руски преводъ на първия томъ: Дунайская Болгарія и Балканскій полуостровъ (погрѣшно, der Balkan значи Стара-планина!). С.-Петербургъ 1876. — Френско издание: La Bulgarie Danubienne et le Balkan. Études de voyage (1860-1880). Paris 1882.

Römische Studien in Serbien. Denkschr. Akad. Wien. Philos.-hist. Cl. XLI (1892).

Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart. I-III. Band. Leipzig 1904-1914. (Bd. II и III: Durchgesehen und ergänzt von Bogoljub Jovanović).

По-важни малки статии:

Mittheil. Geogr. Gesellsch. Wien:

— VII (1863), 44-48: Die Zinzaren. Eine ethnographische Studie.

— XV (1873), 61-72, 105-112: Reise im Bulgarischen Donau-, Timok- und Sveti-Nicola-Balkan-Gebiet im Sommer 1874.

— XV (1873), 217-220: Sur Synonymik der Ortsnomenklatur West-Bulgariens.

— XVI (1874), 170-172: Zur Synonymik der Ortsnomenklatur Ost-Bulgariens.

— XVII (1874), 49-58: Das Eiserne Thor. Срв. Termézet VI (1874), 149-149, 159-165: A vaskapu szorosa Kanitz F. előadásá szerint.

— XVII (1874), 471-473: Reise in Central-Bulgarien im Sommer 1874.

— XX (1877), 537-543: Der Balkanpass von Elena.

— XXXIX (1896), 614-616: Die Iskerthalbahn.

Mittheil. Anthropol. Gesellsch. Wien:

— I (1871), 60-63: Die herrschende Race der Türkei auf unseren ethnographischen Karten.

— II (1872), 41-45: Ethnographische Verhältnisse der bulgarischen Nordwestspitze.

— VI (1876), 75-79: Die moslemisch-bulgarischen Pomaci und Zigeuner im nördlichen Balkangebiete.

— VI (1876), 200-204: Tumuli in Nord- und Süd-Bulgarien.

— IX (1879), Beilage: Die Ethnographie auf der Pariser „Exposition des sciences anthropologiques“.

— XVI (1886), 65-66: Die ersten prähistorischen Funde im Königreiche Serbien.

— XIX (1889), 150-159: Die prähistorischen Funde in Serbien bis 1889. Aeltere und neuere Grabdenkmalformen im Königreiche Serbien.

Oesterreichische Revue:

1863. II. Bd. 312-318: Die Klöster und ihr Verhältnis zum Volk in Serbien.

— III (1865) 227-242: Die Tscherkessen-Emigration nach der Donau. Historisch-ethnographische Skizze.

Oesterreichische Monatsschrift für den Orient:

— II (1876), 164-168: Vilajetstadt Sofia.

— III (1877), 90-92: Gabrovo, eine bulgarische Industriestadt.

— IV (1878), 147-152: Die neubulgarische Pontusstadt Varna.

— VI (1880), 41-46: Geistige und materielle Verhältnisse zu Sofia.

Ausland:

— XLVII (1874), 570-573: Tirnovo, die altbulgarische Carenstadt.

— LI (1878), 782-785: Auf Dobručaboden.

Освенъ тѣхъ, безбройни ценни вестникарски статии.

ПРИТУРКА

ПИСМА ОТЪ 1876—1881 ГОД.

1.

Писмо до Каница отъ Пловдивъ, 18 юний 1876 год., върху положението на българитъ подиръ Априлското въстание.

Euer Wohlgeboren.

Indem Euer Wohlgeboren Ihr ganzes Leben zur Ausforschung unseres Landes gewidmet haben, und indem mir Ihre Gefühle, die Euer Wohlgeboren für unser Volk stets zeigen, bekannt sind, wende ich mich mit folgender Bitte, nach Möglichkeit auch in dieser schweren Lage für die Bulgaren helfen zu wollen.

Seit zwei Monate wird unser ruhiges Volk hier von der türk. Regierung sehr gedrückt und grausam behandelt. Die nichtsthuende barbarische Horte — die Tscherkessen — helfen der Regierung noch mehr um hier einen Aufstand bald zu entflammen: sowohl die Regierung, als auch die türkische Bevölkerung und die Tscherkessen trachten Tag und Nacht unsere Bauer zu revoltieren damit sie die Gelegenheit hätten die arme[n] Bewohner auszuplündern und ihre Hütten gleich mit der Erde zu machen. Die Türken sagen in Constantinopel „die Giaur haben sich erhoben“ und wollen uns alle Mohamedaner verjagen, deshalb müssen die Hunden — die Christen — bestraft werden und daraufhin folgt ein Befehl den heiligen Krieg durch Mollas im ganzen Lande zu proclamiren.

Euer Wohlgeboren! Sie können gar nicht glauben, dass wenn Sie noch ein Mal unsere Gegenden zu bereisen gedenken, in diesem Falle nichts anderes würden Ihre Augen bemerken als grausame Erin[n]erungen! Unser schönes Land, unsere prachtvollen Klöster, unsere reichen Kirchen, unsere armen und einzigen Schulen — alles das ist im ganzen Lande vernichtet und ausgeplündert. Die Türken blieben damit

nicht zufrieden; sie mordeten unsere Kinder, sich schändeten unsere braven Frauen, sie entführten unsere Töchter um ihre Harems zu füllen. Unsere Eltern erzählen uns solche Thaten aus der Zeit der Janitzaren, uns kam aber alles räthselhaft und unglaublich: jetzt sind wir alle Jungen Augenzeugen! Wenn ich Ihnen erwähnen würde dass die Christen heute schlechter als Thiere behandelt werden und dass die Bulgaren als Tragthiere benützt werden, werden Sie gar nicht glauben. Wenn man einen Blick auf unseren Dörfern wirft, so liegen nicht weniger als 124 Dörfer eingäschert und ihre Bewohner entweder ausgeplündert und entführt, oder sie leben nicht mehr auf dieser Welt: die Türken schickten sie zum Mohamet ins Paradies. Es wird mir nicht genug Papier ausreichen, wenn ich Ihnen alle Gräueltthaten der Baschi-Bozuk und Tscherkessen niederschreiben möchte, denn die spanische Inquisition vor den Türken muss sich wahrlich schämen: die lieben Türken haben sie weit übertroffen. Wir wissen selbst nicht wie lange wird sich die elende Lage fortziehen und wann wird der Türke aufhören!

Euer Wohlgeboren! Wenn die christliche Europa nicht uns — der armen Christen — bald zu Hilfe kommt, wer weiss es, ob binnen kürzester Zeit nicht alle Bulgaren vertilgt sind und nach dem Al-Corran alle Ungläubigen Christen in die Hölle geschickt werden. Wenn die Europäer keine Einsprache vor dem Divan in Stambul erheben, werden wir bald nicht mehr existiren. Europa darf nicht glauben, die Türken werden aus eigenem Antriebe Reformen einführen, obwohl Tag und Nacht solche verheissen werden: alles ist nur schwarz auf weiss geschrieben, in Wirklichkeit aber Null. Beweis dessen liefert uns die neueste Proclamation des gegenwärtigen Sultan Murat, welche eine allgemeine Amnestie für Alle versprach. Man sagte in Constantinopel vor den fremden Gesandten, dass bereits an sämtlichen Gouverneurs Circuläre ausgingen, worin ihnen die Reformen angezeigt werden, in Wirklichkeit aber war es so: alle Giaur, d. h. alle angesehenen und reichen Bulgaren zu verfolgen, wo möglich sie bald als Rebellen einzukerkern damit sie nicht mehr ihre Stimme in die Öffentlichkeit erheben können. Die Paschas haben Ordre ohne Procedur alle Bulgaren als gemeine Verbrecher zu behandeln und sogleich

aus dieser Welt fortschaffen. Unsere Mitbürger — die Griechen — helfen den Türken sichtlich und wollen jetzt die Gelegenheit benutzen sich bei der Regierung besser zu empfehlen und einige Ordens zu bekommen. — Also die Amnestie unseres Sultan kostet uns bis heute 25.000 unschuldige Bulgaren und wer weiss es wie viele werden noch fallen. Ausserdem gibt es mehr als 100,000 Seelen ohne Brod auf den Strassen. Sollte vielleicht ein neuer Sultan bald kommen, wie Türken darüber täglich sprechen, wie die neuere Amnestie doppelt uns treffen, deshalb wollen Euer Wohlgen durch Ihre geschickte Feder unsere Leiden am Ort und Stelle vorstellen, damit auch unsere Nachbarn — die Deutschen — Kenntniss davon erhielten.

Alle unsere Lehrer und Poppen sind eingekettet aus dem einfachen Grunde nur, weil sie lesen können. Der türk. Fanatismus kennt keine Grenzen, ebenso auch keine menschlichen Gesetze, deshalb muss alles was nicht mohamedanisch ist vertilgt werden. Wir fragen uns heute selbst, weshalb diese grossen Opfer unser Volk zu cultiviren, wenn die türk. Regierung keine Civilisation dulden kann? Bei Ihnen oben opfert man sich selbst nur dem Volke Gutes zu thun; hier umgekehrt: alles was dem Menschen Licht gibt, möglichst bald auszulöschen. Die europäischen Mächte haben ihre Vertreter überall im Lande, aber sie bewahren nichts in Europa, sondern stellen sich gleichgültiger als die Türken, nur wenn sie (die Consuls) vor dem Pascha kommen eine Tasse mehr Caffee zu erhalten, aber diese ihre unhumanitäre Benehmung werden die Bulgaren nie vergessen, und zwar jetzt wo alle Christen mit offenen Blicken sich nach der civilisirten Europa um Hilfe bitten. Wenn England hören möchte, dass in Afrika der Sklaven-Handel noch sich wiederholt, schickt sie gewiss ganze Legionen um die Unmenschen zu bestrafen, während hier alles vor ihren Augen geschieht: die Mädchen werden geschändet und nach dem auf grausamer Weise gemordet, die unschuldigen Kinder in den Schulen beim A. B. C. lesen überfallen und zerhackt, die Greise werden mit dem Handschar auf viere geschnitten, die Harems werden mit Mädchen gefüllt, Kinder werden auf allen Strassen billigst verkauft, das Eigenthum des Bulgaren muss weggeschleppt u. s. w. Das ist alles Factum, und man kann sich leicht überzeugen,

wenn nur ein Abgesandter unsere Gegenden jetzt in dieser Angelegenheit bereisen möchte, mit der Voraussetzung sich einen preussischen Legion als Leibwache nehme.

Mithat Pascha spricht immer von einer Constitution, die Ausführung aber sollen die Softas vereiteln. Ist dies glaublich, sobald von dem ersteren Befehle kommen, schneller die Bulgaren zu hängen und zwar die bessere Classe, damit er dann erst mit den Reformen eintreten könnte. Wahrlich, wenn Europa Glauben an Mithat Pascha schenkt und hofft dass die türkische Regierung Reformen einführen werde, müssen wir uns selbst tödten, denn es gibt keine Hilfe auch in der civilisirten Europa wo das Christenthum so grosse Fortschritte gemacht hat. Wir selbst können uns nie helfen, ausser wenn eine Macht uns von den Türken befreien thut, denn unsere Lage ist sehr schwer.

Wollen Euer Wohlgeboren noch am Schlusse dieses von den letzten Gräueltthaten Notitz nehmen, die in Batak, Klissura und Peruschitzza begangen sind. In diesen drei Orten haben die Bassi-Bosuk alle Kinder in den Schulen massacriert, die Dorfbewohner ausgeplündert und nach dem alle ohne Unterschied des Alters wie Schaffe geschlachtet. Ist so etwas in Europa im XIX. Jahrhundert gehört worden? Die Luft in diesem Kreis ist ganz verpestet und wir noch am Leben in Filipopoli zurückgebliebenen erwarten jeden Tag die Cholera. Gott sei uns Zeuge wie wir hier noch unsere Tage verleben werden.

Ein Bekannter von Ihnen
Philipopoli am 18. Juni 1876. Ein Bulgare.

Sr Wohlgeboren Herrn Herrn F. Kanitz in Wien.

2.

Писмо до Ф. Каницъ отъ Пловдивъ, 16 юлий
1876 год., върху ужасното положение
въ България.

Ваше Благородие!

Отъ съдържаніе то на първото ми писмо отъ 11-й минжлыя месецъ Юнія, което вървамъ да сте получили съ време, както и [отъ] нѣкои отъ Европейскитѣ вѣстници, които непрѣставатъ отъ да обнародватъ нашитѣ страданія и мжки, вървамъ да сте познжли на какво поло-

женіе ся намиратъ Христіанитѣ въ Турско: нѣ понеже това жалостно положеніе на работы тѣ, вмѣсто да утихва, напротивъ ся усилова въ по-голѣмы размѣри, то и азъ ся принуждавамъ да дамъ съ второ писмо на Ваше Благородіе по-подробно изложеніе върху днешно то състояніе на работитѣ и върху последнитѣ ужасны събитія, които опущошихъ цѣли провинции въ Балканскій Полуостровъ и които придадохъ на огнь и пламжкъ еднж толко богатж и плодороднж, нѣ инакъ злостанж странж, каквато е хубавата България.

Отъ пжтуваніе то си по България на 1871 Ваше Благородіе, опознжте много добръ мирныя и трудолюбивъ Българскы Народъ, за това излишно е да Ви описвамъ неговия характеръ и неговитѣ прѣимущества, които Выи прѣдварително дадохте на свѣтъ тѣ, ще Ви кажж само че, колкото повече ся усиловаше въ послѣдне време къмъ напрѣдкъ тѣ и цивилизаціж тж си, и колкото повече успѣшно развиваше индустриж тж и промышленость тж си, толко повече застрашаваше свои тѣ съотечественицы Турцы тѣ, и толкова повече ся увѣличаваше ненавистъ тж и естественя фанатизмъ на послѣдныя народъ върху първия. Турцы тѣ които глѣдахъ, че Българскій Народъ, като по-многочисленъ въ Балканскыя Полуостровъ и като стои въ всяко отношеніе по-горѣ отъ Турскыя Народъ, може единъ день да стане опасенъ за Турскж тж имперіж, стараяхъ ся по всякаквъ начинъ да прѣпятствуватъ на неговото развитіе и усовършенствуваніе като търсяхъ въ сжщото време случай да парализиратъ това ужасно за тѣхъ тѣло, да убіжтъ неговото чувство къмъ напрѣдкъ тѣ и цивилизаціж тж, и съ това да отмахнжтъ, ако е възможно, веднжжъ за всякога всяко застрашаваніе и опасность, съ еднж речъ политицы тѣ Турцы диряхъ случай да рѣшжтъ Вѣсточныя Вѣпросъ съ изгубваніе то на христіани тѣ, съ убѣжденіе то че ще ся послѣдовать отъ всичкы тѣ Турцы и подържатъ отъ тѣхныя фанатизмъ въ изпълненіе то на подобнж еднж варварскж политикж. И дѣйствително тжзи теорія, покровителствувана отъ еднж Хр. Даржавж, не ся забави отъ да ся тури въ дѣйствіе и да ся почне кръвавето рѣшеніе на Вѣсточныя Вѣпросъ. Невмѣшателството на Европейскитѣ силы отъ еднж

странж и моралното подкрѣпленіе на еднж коварнж политикж отъ другж дадохж благовѣрміе на варварскыя ятаганъ да встѣпи въ расичаніе гордеявыя възълъ на Вѣсточныя Вѣпросъ, рѣшеніе то на когото е застрашавало Европж, цѣли пять вѣкове, като имаше въ сжщото время за гаранция неутралность та на Христіанскж Европж, която хвърли милионы челоувѣчески сжщества въ уста та на този аспидъ, само и само да ся упази миръ тѣ на Европж.

Като бѣхж дошли работи тѣ до такъвъ моментъ, доста бѣше да ся даде причина отъ нѣколко размирицы, и кървава та сцена ся почнж. Нѣ прѣди да почнж да Ви описвамъ тѣзи кървавж сценж, ще Ви дамъ, спорѣдъ както казахъ по-горѣ, прѣдварително познаніе за начинъ тѣ и срѣдствата, чрѣзъ които ся водеше краятъ на тѣзи сценж.

Подъ вліаніе то на Парижкыя Трактатъ, главныя скандалъ на Вѣсточныя Вѣпросъ, и подъ покровителство то и ржководството на еднж, отъ най-образованитѣ христіански държави пѣрвоначинателитѣ поставихж мерзкж тѣ си и коварнж политикж. За да можѣтъ да постигнѣтъ по-скоро и по-сполучливо дѣлото си, тѣзи политици на Турція издадохж реформы, за да заслѣпѣтъ Европа; прогласихж равенство между всичкитѣ поданници безъ различіе на вѣрж и народность; заповѣдахж чрѣзъ нѣколко емирнамета, които пълняхж Европейскж тѣ печать, уваженіе и зачитаніе издаденитѣ уже закони и постановления и точно то приспособленіе на прочютѣтъ Хати-хумаюны тѣ и Хати-шерифы тѣ, и слѣдъ това за да поощрѣтъ повече населеніята къмъ истребленіе то на злоупотрѣбленіе то, дадохж пълнж свободж на журналистикж тѣ, да гони и выка противъ всяко злоупотрѣбленіе, като въ сжщото время ся потискаше и усиливаше злоупотрѣбленіето отъ самѣтъ власти. Тѣй на примѣръ Българскый Народъ, най-многочисленный въ Турскж тѣ Държавж, като ся интересувахе най-повече отъ издаденыя Царскы ферманъ отъ 12-й Декемврия миналж тѣ годинж, отправи ся съ жалбы и прошенія до Високж власть, да ся турятъ въ дѣйствиѣ обѣщаны тѣ реформы, като ся прѣустрои администрація та, съответственно спорѣдъ нуждытѣ, както гласяше една за-

повѣдъ на покойныя Султанъ до възлюбленыя тѣ му Безиръ Махмудъ Недимъ Паша. Тѣзи оплакванія и визсканія отъ странж на вѣрнопопандныя Българскыя Народъ ся повторихж и потретихж на Високжтѣ Портж, която ся приструваше, че гы чуе, оставаше гы миндериалтж (подъ постелкж), а въпрѣкы тѣхъ даваше еластически заповѣди и поржкы на мѣстны тѣ власти, да правѣтъ онова, отъ което страда самата глава, самыя изворъ на лошж тѣ администрація и криво-правосждіе. За доказателство на това ный ще Ви приведемъ нѣкси отъ самы тѣ дѣла, които ще покажѣтъ ясно горнитѣ нѣ доводы.

Въ издадены тѣ реформы чрѣзъ горѣрѣченыя ферманъ бѣше и данѣкъ тѣ бедели аскеріе (воененъ откупъ), който гласяше тѣй: „Всичкы оныя, които сж отъ 20 години на долу и отъ 40 години на горѣ ся освобождать отъ този данѣкъ, който ще ся разхвърля на едного отъ 180 души въ лиры тур. 50“, откупъ тѣ на единъ войникъ, „като Власть та ще внимава и пази да ся не докачи въ това отношеніе хазна та“. Това не бѣше възможно и направи голѣмо вълненіе въ населеніята, защото спорѣдъ тѣзи мѣркж, единъ простъ слуга, който е отъ тѣзи възраст (20—40 год.), трѣбваше да плаща 3 лиры тур., ако и да е слуга за двѣ лиры тур.

Другъ единъ пунктъ отъ този ферманъ прѣдписваше избираніе то на аазы тѣ въ меджлисы тѣ (сѣвѣты тѣ). Този пунктъ разбърканъ и неразбранъ самъ по себе си и ограниченъ чрѣзъ опачны емирнамета (заповѣди) докара голѣмо безрѣдіе и смущеніе въ областитѣ. По поводъ на това правителството испроводи особенны чиновницы отъ Ц-градъ, за да присѣтствувать въ избираніята, и реформатори, които да реформиружъ и прѣпо-рѣчатъ новитѣ реформы. Единъ отъ тѣзи реформатори и високопоставены личности бѣше Джевдетъ-Паша, Министръ тѣ на Правосждіето, който посѣти Одринскыя Вилаетъ (провинція), и който дойде и въ нашія градъ Пловдивъ. Този реформаторъ и министръ на Правосждіето въ Турско, отчая съвършенно населеніето въ Плов-

Бѣл. Всичкы тѣ данѣкъ отъ Бедели-аскеріе ся плащаше отъ дѣсятъ до 70 год. възраст да плащѣтъ отъ 20—40 год.

дивскія санджакъ. Той вмѣсто да прѣпоржчи строго то исполненіе на Царскыѣ законы, вмѣсто да вдѣхне уваженіе на заповѣдитѣ на своя Господарь, позволи си да оскверни высокѣ тѣ си мисіѣ съ слѣдующыѣ си думы: „Свобода?“, каза той „кой то иска свободѣ да иде въ Америкѣ, бураси Авропа дигилъ“ (тука не е Европа) „бураси дивлети Османіе дѣръ“ (тука е Турска земя). „Законъ бизъ япарѣзъ, бизъ бозарѣзъ“ (законъ тѣ ный го правимъ, ный го развалямы) каза той на единъ чиновникъ, Каймакаминъ тѣ отъ Хаскѣой, когато послѣднѣй тѣ му възрази на заповѣдъ тѣ, т. е. че не може въпрѣкы ферманъ тѣ да извади Хаскѣойскыя Съвѣтъ единъ аза, който е избранъ законно спорѣдъ ферманъ тѣ, за да остави другъ (грѣкъ) незаконно. Поданницы тѣ, като видѣхъ обнаскѣ тѣ на това високопоставенно лице отъ еднѣ странѣ, както и раскошното му поведеніе отъ другѣ, изгубихъ всякѣ надѣждѣ за прѣобразование, и ся увѣрихъ, че тѣзи реформы не сѣ были, освѣнъ думы просто написаны на бѣлѣ книгѣ, както и всичкыѣ другы отъ напрѣдъ. Въ това врѣмя зехъ да ся усилватъ слуховетѣ, че Турцы тѣ ще колятъ христіаны тѣ, а христіаны тѣ — Турцы тѣ. Отъ распѣрваніе то на тѣзи слухове, които почнѣхъ явно да си говорятъ и двата Елемента, и Турцы и Бѣлгари почнѣхъ да ся въоружаватъ, и то прѣдъ очитѣ на власть тѣ, на всѣдѣ ся распѣрснѣ страхъ и недовѣріе, а фанатизмъ тѣ ся распростираше на широко и хващаше дълбоко кореніе. Въ това врѣме (четыри мѣсецы прѣди да избухне въстаніе то) преминѣ прѣзъ градъ тѣ ни единъ Англичанинъ чашитинъ спорѣдъ както ся узнѣ отъ послѣ, като преминѣ прѣзъ Бѣлгарія и видѣлъ духоветѣ на Бѣлгаритѣ нѣкакси злѣ расположены спрямо лошѣ тѣ администраціѣ и кривото правосѣдіе на власть тѣ, дошлѣ най-послѣ и въ Татѣръ-Пазарджикъ, дѣто единъ вагабонтинъ учитель, когото Благородный тѣ Чашитинъ взѣлъ на вечерѣ и, който прѣдставилъ своитѣ вагабонтскы идеи на Англичанина, като идеи отъ общъ характеръ. Това ся продължило чѣсъ тѣ до шесть прѣзъ ноцъ тѣ, а на сутринъ тѣ, Благородный тѣ Англичанинъ прѣдставилъ това въ общъ характеръ на власть тѣ въ Пловдивъ, която спорѣдъ както ся узнѣ отъ послѣ, незабавно явила на Ца-

риградъ. Правителството глѣдаше хладнокрѣвно на това вълненіе и тайно въоружаваше Турскыя элементъ. Апостоли тѣ пришелицы отъ вънъ намѣрихъ удобныя случай да распростиратъ размирническы идеи между отчаени тѣ населенія, които гы призовавахъ да бодѣрствуватъ, че Турцы тѣ ще ги нападнѣтъ. Като бѣха дошли работы тѣ до такъвъ моментъ, чѣкаше ся искрѣ тѣ да запали огнь тѣ и отъ двѣ тѣ страны. Избухнѣ въстаніе то и всичко ся свѣрши. Христіани тѣ почнѣхъ да бѣгатъ по горы тѣ, а Турцы тѣ слѣдъ тѣхъ плѣняхъ селата имъ и гы прѣдавахъ на огнь, селяни тѣ които не бѣхъ избѣгнѣли. Турцы тѣ ги изгонихъ, като трѣпахъ гдѣ кого срѣщнѣтъ. Селяни тѣ отъ ближны тѣ села притѣрчяхъ да искатъ аскеръ, нѣ Правителството имъ отказа. Митрополитъ тѣ, както и пѣрвенцы тѣ не припаднѣхъ на Правителството, за да защитѣтъ мирныѣ жители, и да ся взематъ згодныѣ мѣрѣкы за угаснуваніе то на въстаніе то, което бѣше твѣрдѣ възможно; нѣ Правителството отблѣскаше съ псувны и выкове тѣхны тѣ прѣдложенія и молбы, като отъ другѣ странѣ даваше заповѣди да ся нападнѣтъ по-пѣрвы тѣ и по-богаты тѣ села и градове, да ся истрѣпѣтъ по-богаты тѣ и да ся оплѣни богатството имъ, да ся убѣтъ поповетѣ и учители тѣ и, да ся изгорятъ черквы тѣ и училищата; и тѣй въ едно мигновеніе всичко станѣ на прахъ и пепелъ; Турскыя ятаганъ въ растояніе на двѣ седмицы опустоши цѣлѣтъ Пловдивскѣ Провинціѣ; полета та и горы тѣ исполнихъ ся отъ чѣловѣчскы трупове и Бѣлгарскыя трудъ, Бѣлгарското богатство влѣзе въ рѣцѣ тѣ на турцы тѣ. Въстаніи тѣ заловихъ горы тѣ, а башибозукъ тѣ горѣше, плѣняше и трѣпаше мирны тѣ селяны. Всичкото това позорище бѣше ужасно и трѣпетно. Выковетѣ на поражаемы тѣ стигахъ до небесата, ревъ тѣ на волъ тѣ и вѣніе то на кучето съкрушавашъ и най-ожесточены тѣ сѣрдца. Само свѣрѣпи тѣ Турцы подобни на единъ гладенъ тигръ, тичахъ на лѣво и на дѣсно, рѣвахъ, скѣрцахъ зѣбы тѣ си и острѣе то на ноѣ имъ косяше безъ милость, безъ разликъ на старо и младо, жены и дѣца, всичко което срѣщаше или стигахъ. Самый градъ Пловдивъ, най-образованный, най-тѣрговскы и цивилизованъ градъ въ Турціѣ, въ това бурно приключеніе, бѣше станѣлъ подигравка

на едно безчисленно множество Турцы въоружени и като дивн звѣрове обикаляхъ на сюрїи по сокацы тѣ, на когото щѣтъ удрахъ и грабяхъ посрѣдъ пладнѣ кесїтѣ на търговцы тѣ, земахъ фесове тѣ отъ главы тѣ и на най-благородны тѣ и то посрѣдъ чаршіж тѣ и прѣдъ врата та на Правителственыя домъ (конакъ тѣ), съ еднѣ рѣчъ Пловдивъ видѣ онова което не е виждалъ и въ най-стары тѣ врѣмена, нити пѣкъ исторїята му е забѣлѣжила подобно нѣщо, на което насмалко щеше стане жертва, както станяхъ въ окржїето му 50-тѣ села и 10-тѣ паланки (глѣд. особеннѣж статистикѣ). Нѣ что думамъ! Не Пловдивъ, нити Исторїя та на срѣдны тѣ вѣкове е видѣла тѣзи свирѣпства, които станяхъ у насъ, нѣ и не може си въобрази даже такъво звѣрско дѣло, което е срамъ за чловѣчеството и гнѣсно за исторїѣж, а най-паче въ 19-й вѣкъ, посрѣдъ образованъ Европѣж, между хората, които убожавать свободѣж и цивилизаціѣж. И дали потомството не ще сѣди просвѣтенъ Европѣж, когато прочете тѣзи черны образцы на Исторїѣж, въ които ще пише че на 1876 нечестивитѣ Турцы пекли живи христїаны, че голи хора набивали на колове и хиляди дѣца и жени были порижены подъ единъ варварскы ятаганъ? Дали чадата на образованы тѣ и просвѣтены тѣ Лордове на Англія не щѣтъ да осѣдѣтъ отцы тѣ си, когато прочетѣтъ параграфътъ на Англїйскѣж политикѣ на Вѣстокъ въ 1876? Не! не само тѣ ще ся осѣдѣтъ, и не само тѣ ще прочитатъ съ отвращенїе тѣзи страници на Исторїѣж тѣ, нѣ и полудиви тѣ народи ще выкатъ противъ еднѣ подобнѣ политикѣ, каквато е днесъ лордовата или Лордербовата политика, която е срамъ за чловѣчеството. Да ся оставатъ толкозъ милїоны чловѣческы сѣщества да ся покосѣтъ подъ звѣрскы ятаганъ и да ся държи вѣрата хрїстова, като срѣдство за печалъ и цивилизаціѣж тѣ само за шарлатанїи не ще каже друго освѣнъ Симонїя или както го нарѣкохъ преди малко и сами тѣ Англичани, смъртенъ грѣхъ.

Пловдивъ,
1876 Юлїй 16-й.

Единъ Българинъ.

На Негово Благородїе Г-нъ Г-нъ Ф. Каница у Виенѣ.

3.

Списъкъ на изгоренитѣ села въ Пловдивско и Пазарджишко презъ 1876 год.

Изложенїе
на
изгорѣлы ты села
Нахїя Коюнъ-тепе

Село Перушица отъ 400 кѣщы, двѣ цркви и двѣ училища.
Село Синджерлїй отъ 200 кѣщы, 1 црква и 1 училище.
Старо-Ново-Село отъ 300 кѣщы, 1 црква и 1 училище.
Село Елешница отъ 80 кѣщы, 1 црква и 1 училище.
Село Красново отъ 90 кѣщы, 1 црква и 1 училище.
Село Узунъ-Геренъ отъ 70 кѣщы, безъ цркви и 1 училище.
Село Ерелїй отъ 200 кѣщы, 1 црква и 1 училище.
Село Сарѣ-гюль отъ 45 кѣщы, безъ цркви и безъ училище.
Село Айваджикъ отъ 50 кѣщы, безъ цркви и безъ училище.
Село Пастуша отъ 20 кѣщы, 1 црква и безъ училище.
Село Жрѣбычка отъ 90 кѣщы, 1 црква и училище.
Село Ясѣ-Корїя отъ 140 кѣщы, 1 црква, 1 училище.
Село Козарско отъ 110 кѣщы, 1 црква, 1 училище.
Село Коприщица чѣсть изгорѣно и всичко оплѣнено.
Село Клисурса отъ 600 кѣщы, 1 црква, 3 училища, загуба до 30 милїона.
Село Бойково отъ 60 кѣщы, 1 црква, 1 училище.

Кааза Т. Пазарджишкѣ

Село Батакъ отъ 700 кѣщы, 1 црква, 1 училище.
Село Вѣтрень отъ 500 кѣщы, 1 црква, 1 училище.
Село Голѣмо Белево отъ 200 кѣщы, 1 црква, 1 училище.
Стрѣлчя Село отъ 300 кѣщы, 1 црква, 1 училище.
Попенцы отъ 150 кѣщы, 1 црква, 1 училище.
Село Радиново отъ 200 кѣщы, 1 црква, 1 училище.
Село Кара-мусалъ отъ 160 кѣщы, 1 црква, 1 училище.
Село Славовица отъ 170 кѣщы, 1 црква, 1 училище.
Село Аканджіево отъ 65 кѣщы, 1 црква, 1 училище.
Село Чынакчіево отъ 90 кѣщы, 1 црква, 1 училище.

Село Джумая отъ 60 кжшы, 1 црѣквж, 1 училище.
 Село Илшица отъ 65 кжшы, 1 црѣквж, 1 училище.
 Село Калагралъ отъ 100 кжшы, 1 црѣквж, 1 училище.
 Село Деро-Орманъ отъ 35 кжшы.
 Село Сжртъ-Орманъ отъ 100 кжшы, 1 црѣквж, 1 училище.
 Село Бѣга отъ 45 кжшы, 1 црѣквж, 1 училище.
 Село Елли-дере отъ 70 кжшы, 1 црѣквж, 1 училище.
 Село Шяхларе отъ 60 кжшы, 1 црѣквж, 1 училище.
 Село Щръково отъ 70 кжшы, 1 црѣквж, 1 училище.
 Село Динката отъ 60 кжшы.
 Село Злакученъ отъ 70 кжшы.
 Село Цѣрево отъ 130 кжшы, 1 црѣквж, 1 училище.
 Село Лѣсичево отъ 100 кжшы, 1 црѣквж, 1 училище.
 Село Калугерово отъ 130 кжшы, 1 црѣквж, 1 училище.
 Село Мечка отъ 95 кжшы, 1 црѣквж, 1 училище.
 Село Петричь отъ 90 кжшы, 1 црѣквж, 1 училище.

Освѣнъ горни-тѣ изгорѣли села, на които жители тѣ сж истрѣпахж, оплѣнихж и злоупотрѣбихж има други 100-на села, които баши бозукъ тѣ оплѣнихж въ послѣдно врѣме, когато заменуваха за бойно-то поле въ Сърбія. Други-тѣ села сж обрахж въ Бѣл. востаніе.

Другж забѣлѣжшка. Въ село-то Батакъ сж обиха отъ баши бузукъ тѣ около 6000 мжже, жени и дѣца, въ Перушица 1,500 душъ, въ Клисурж 250 душъ, въ Бърцигово 600 душъ, Копривщицж 150, Стрѣлча 50, Панагюрище 1,000, Бѣлово 30—40, Елешница 20, Вѣтрень 60 и др., а въ Хапсж тж въ Пловдивъ бѣхж 3,000, отъ които 2,000 сж пустнахж — полуутрѣпани. Внѣтрѣ въ тѣмницж тж въ Пловдивъ 30—40 душъ убихж сами тѣ чиновници, а прѣвенци тѣ Бѣлгари на градъ тѣ сж въ затвортъ, безъ нѣкъкъва винж.

4.

Благодарствено писмо отъ екзархъ Антимъ до Ф. Каницъ отъ Цариградъ, 3 августъ 1876 год., за грижитѣ му за бѣлгаритѣ, стипендианти на Източния музей въ Виена.

Ваше Высокоблагородіе!

Отъ Г-жж Радкж Цанковицж, като ся върнж отъ градъ-тѣ Ви, ся научихмы, че Ваше Высокоблагородіе сте были пріели дѣщериж й Г-жицж Недѣлкж Цанковж съ голѣмж готовность и сте ся были погрижили съ особенно стараніе за нейно-то настаняваніе на квартирж въ добро и благородно семейство; и че подобно тѣй съ голѣмо усърдіе сте ся были грижили и за други-тѣ въспитанницы на Вѣсточный-тѣ Музеумъ, като сте слѣдили постоянно и неуморно за тѣхны-тѣ занятія, успѣхи и поведеніе, за което сте гы даже посѣтывали по квартиры-тѣ.

За това на истинж отеческо гриженіе както за Г-жицж Недѣлкж Цанковж, тѣй и за други-тѣ бѣлгарскы въспитанницы, азъ питая въ сърдцето и душж-тж си дълбокж и силнж всеблагаго да Ви дарува добро здравіе, дългы дни, благополучіе и най вече душевно спасеніе, както и тѣхны-тѣ родители, и тѣ сами, и цѣлий-тѣ бѣлгарскый народъ ще Ви бжджтъ крайнѣ признателны и задължены. Подобно дълбоко и чувствително благодарж и на Вѣсточный-тѣ Музеумъ, който гы поддържа на свое изживеніе.

Като Ви изражавамъ дълбокж-тж си благодарность къмъ Ваше Высоко Благородіе и Вѣсточный-тѣ Музеумъ за въспитаніето на бѣлгарскы-тѣ ученицы и като Ви моля да изразите благодарность-тж ми на Музеумътѣ, която имамъ къмъ него, честь имамъ да съмъ съ дълбоко почитаніе.

На Ваше Высокоблагородіе
 Смиранный богомолецъ

Цари-градъ,
 Орта-кьой † Антимъ ексархъ Бѣлгарскый
 1876 Августъ 3.

На Негово Высокоблагородіе Г-на Г-на Каница, Председатель-тѣ на Вѣсточный-тѣ Музеумъ. Въ Виенж.

5.

Писмо до Каница отъ Пловдивъ, 11 септ./30 августъ 1876 г., върху затварянето и сжденето на Хр. Г. Дановъ, жертва на гръцко отмъщение.

Herrn K...

Deinen Brief vom 23/11 Juli habe ich durch Herrn K. hier erhalten. Alles was du in der franz. Ztg. „Stamboul“, über Danov gelesen hast, ist eine vollkommene Wahrheit. Dass er am meisten gemartert ist, ist ebenso richtig, obwohl er ganz unschuldig eingekerkert wurde.

Die Filipopoler wussten von dem ganzen Aufstande gar nichts und nahmen auch nirgends Theil daran, aber wie du dir es denken kannst, in diesem Falle wurde Verdacht geschöpft auf alle Bulgaren, noch mehr aber bei einem Buchhändler, welcher mit allen aufständischen Dörfern durch den Buchhandel in Verbindung stand. Also, am 29/17 Mai, NMTg, überfiel man unser Haus, band man den Danof, alle Ecken im Hause wurden durchgesucht, zwar sammelten die Zaptiers alle zerissenen Ztgen und sodann führten sie Danof ins Gefängniss unter den grössten Räubern. Seit dieser Stunde schmachtet er, in Ketten und Stricken, in den hiesigen grässlichen Räuberkerkern. Seine Papiere wurden einem nichtnutzigen Griechen — einem Lehrer aus Stanimaka!!! — zur Untersuchung vorgebracht, der gar nicht der bulgar. Sprache mächtig ist und noch am selben Tage übersetzte er eine Stelle aus den Papieren, worin sich zum Unglück der berühmte Name des russischen Poeten „Puschkin“ befand, als Puchki: Gewehre. Dies wurde vor der Comission gebracht und nach sehr langen Unterredungen gelang es dem Danof das Wort Puschkin in seiner natürlichen Bedeutung darzulegen. — Die Masbata ist schon fertig, aber der Richter sucht immer neue Ursachen und so werden die Plagen Danofs noch mehr fühlbar!

Das war alles griechische Rachel! Damit kam ihr langjähriger Wunsch zu Stande und sie schätzen sich als die gekrönten Krieger die siegreich heimkommen.

Diejenige Bürger, die wegen dem Verein „Biene“ verhaftet waren, wurden schon freigelassen. Viele von den Bauern wurden diese Woche ausgelassen, aber sehr v. ihnen müssten zeitlich ihr Tod in die Wellen der Maritza finden!

Weisst du, was für Leute wurden gehängt? Nur die braven Dorflehrer, die Dorfvorsteher, die Dorfpfafen. Viele hat man verbannt und noch viele schmachten in den Kerkern. Gott helfe uns und sei unsere alleinige Wache, denn auf menschlicher Hilfe müssen wir in der jetzigen Lage gar verzichten. Hier denken alle, die Europäer werden aus eingenem Antriebe dem jetzigen Vandalismus die Schranken setzen.

Es grüsst dich etc.

Filipopoli den 11/30 August 1876.

G.

6.

Писмо отъ Русе, 15/3 августъ 1876 год., върху турскитъ произволи и върху опустошението на с. Ново-село, Севлиево.

Das letzte Mal schrieb ich über die Subscriptionen die die türk. Regierung bei uns anstre[n]gte. Nachdemhat man verlangt Wagen sammt die Ochsen, welches ebenfalls geleistet werden musste. Von Sistov wurden 10 Wagen verlangt: 5½ von den Bulgaren, 4½ v. d. Türken. Dazu müssten wir jeden Wagen mit 120 Piastern begleiten als Transport bis Widdin. Das ist auch vollendet. Letzthin wurde wieder was anderes geplant: von je 10 Christen, einen muss die Bevölkerung nach Serbien absenden um die serbischen Felder zu besorgen, da es heisst: die eroberten Orten seien ohne Bewohner. Das letzte Verlangen wurde sistirt bis ein zweites Irade kommt. Wie viele noch Vorderungen werden sich noch herausstellen, das überlassen wir dem Kismet.

Vorgestern besuchte unsere Stadt eine Dorfdeputation aus Nowo-Selo, nicht weit v. Selvi. Die armen Leute erzählen uns mit Tränen an die Augen, dass ihr Ort mehr als 900 Häuser und Hütten zählte und jetzt sind deren nur 25 (halb noch niedergerissen) unverletzt geblieben, bei dieser Gelegenheit, die Türken haben auch mehr als 300 Weiber und Kinder theilweise verbrannt, theilweise aufgespießt und lebendig ins Feuer geworfen! — Unsere Regierung liess vor einiger Zeit je 15 Oka Mehl an einem jeden Hause vertheilen, drei Tage darauf verlangte von diesen gänzlich verarmten Bauern, Beisteuer für die frei ins Krieg ziehenden Baschi-Bozuks, ausserdem 7 Tage auf die türk. Felder umsonst arbeiten. Indem die Türken ihnen alles weggetragen

haben, also ist ihnen jetzt nicht ein Pfennig geblieben, die dortige Behörde zwingt sie heute noch Tribut zu zahlen. Eben, das ist die Gleichstellung aller Unterthanen des Sultans und so sehen sich, diese zum Beweinen noch am Leben zurückgeblieben Einwohner, gezwungen von Stadt zu Stadt um Almosen betteln zu gehen damit es ihnen gelingen könnte die schweren türkischen Steuer auszubahlen. Aus diesem kan[n] ein jeder ersehen, dass die Türken nichts schenken, im Gegentheil zehnfach es sich bezahlen lassen. Wie kan[n] dann ein arbeitsames Volk unter solchen Umständen gedeihen?

Sistov 15/3 August 1876.

H.

7.

Писмо отъ Русе, 16/4 августъ 1876 год., върху равнодушието на чуждестраннитъ консули къмъ звѣрствата на турцитъ надъ българитъ.

.....

Trotzdem dass so viele europäischen Consuls hier leben, doch rührt sich Niemand, ein Wort der pure Humanität auszusprechen. Jeden Tag wird gehängt. Unter den letzten 3 Unglücklichen war auch ein Knabe von 17 Jahre. Dieser Knabe wurde unter 100 Mann Bedeckung und ausströmenden Türken mit grossem Jubel von dem Assim Pascha zum Tode durch den Strang verurtheilt. Das Kind weinte bitterlich und verlangte wenigstens zu wissen warum man es tödtet? Eine Stunde später befahl der Gross Vezier hier, keinen Insurgenten mehr zu hängen. — Heute spricht die türk. Bevölkerung, dass sie nicht mehr Baschi Bozuk für Serbien abgehen lassen werden. Widrigenfalls die türk. Frauen den Konak mit Steinen bestürmen werden. Ob das wahr ist, weiss ich selbst nicht.

Rustzuk 16/4 August 1876.

K. D.

8.

Писмо отъ Хофманъ до Каницъ, 27 августъ 1876 год., по освобождението на Хр. Г. Дановъ отъ затвора, вследствие на застъпничеството на Каница.

13235

Wien am 27. August 1876.

IV.

Wohlgeborener Herr!

Euer Wohlgeborn haben mir vor einiger Zeit eine an Ihre werthe Adresse gerichtete Zuschrift der Ausschüsse des hier bestehenden bulgarischen Vereins „Fortschritt“ mitgetheilt, womit Ihre Verwendung beim k. u. k. Ministerium zu Gunsten des in Philippopel wegen Verdachts politischer Umtriebe verhafteten Buchhändlers Herrn Christo Danoff in Anspruch genommen wurde.

Ich habe mich beeilt noch an demselben Tage mittheilt einer telegrafischen Depesche, welche die ausführlicheren schriftlichen Aufklärungen auf dem Fusse folgten, dem Herrn k. u. k. Botschafter in Constantinopel um seine nachdrückliche Verwendung bei der Pforte für die Freilassung Danoff's zu ersuchen.

Es gereicht mir zur besonderen Genugthuung Euer Wohlgeborn nun mittheilen zu können, dass Herr Danoff am 12. August l. J. in Freiheit gesetzt worden ist, wovon ich Sie bitte auch den Vereinsausschuss in Kenntniss setzen zu wollen.

Empfangen dieselben die Versicherung meiner vollkommenen Achtung.

Hofmann.
m. p.

9.

Писмо до Каница отъ Видинъ, 26 септемврий ст. ст. 1876 г., върху страшнитъ изстѣпления на турцитъ въ Видинския санджакъ.

Widdin, 26 Septemb. (a. K.) 1876.

In den folgenden Zeilen möchte ich Ihnen einige der Bemerkungen mittheilen. Das sind jene grausamen Thaten, welche sich hier in dem Widdiner-Santzakat und nach dem Kriege ereigneten.

Als der bulg. Aufstand ausbrach und die serb. und türk. Armeen sich entgegenstellten, — Widdin ward der Ort der haarsträubenden grausamen Thaten. Von allen Seiten beeilten sich Troups-Baschibozuk hier sich zu bewaffnen und dann sogleich auf dem Kriegsschauplatze zu ziehen. Dem war nicht so: anstatt gegen die Serben zu ziehen, sie begaben sich in die bulg. Dörfer, raubten dort die armen Bulgaren, steckten die Bauern-Hütten in Brand, missbrauchten die unschuldigen Töchter und führten sie selbst als Gefangene in ihren Harems. Tag für Tag waren Zuschauer wie die Tscherkessen und die Baschibozuk mit vollbeladenen Wagen nach Hause zogen, angeblich das wäre die Beute von d. geschlagenen Serben. Man hörte wie diese gestohlenen Sachen als Srb-Mal (serb. Waaren) öffentlich preisgeboten wurden und obwohl sie einen schandhaften Preis dafür zu erzielen suchten, doch — kaufte Niemand etwas, da er wusste dass der Türke ihn dann gewiss als den Räuber bezeichnen möchte. Solch' waren die Folgen unserer arbeitssamen Bauern, welche mit Schweiss an Stirn ihre Nahrung aus der Erde holen. — Die zu Hause gebliebenen Baschibozuks aber, bewaffneten sich v. Kopf bis zu den Füßen, giengen den ganzen Tag im Dorfe herum, schlugen die armen Bewohner mit dem Jatagan auf dem Rücken um Geld zu bekommen und erinnerten ihnen auf die balde Zeit als sie sie ganz v. der Erde ebnen werden. Ich glaube, dass in ihrer Zeitung die Erwähnung von den getödteten 11 Kiradgi (Kutscher), welche die Baschibozuk auf dem Landungsplatze niedermachten mit der gew. Entschuldigung janlich-olmusch (man hat's vermeint?) gethan war, deshalb übergehe ich selbe, nur bemerke ich, dass für die Nacht das Bulgaren-Massacrè angesagt war.

Es war wenige Tage verstrichen, seitdem die Baschibozuk unseren Kreis unsicher machten, als wir von Augenzeugen folgende verwüsteten 20 Dörfer erzählen bewunderten: Novosselo, Ginsova, Tschorakalina, Plakudar, Dinkoviza, Rajonovzi, Kossovo, Jassen, Tschungurus, Halvadschii, Deleina, Tijanovzi, Negovanovzi, Koilovo, Rakitniza, Begovo, Balei, Wlaschka, Rakoviza, Wrv, Florentin. (21?) — Die ersten 12 Dörfer sind ganz ausgeplündert und von den Baschibozuk total niedergebrannt, ihre Bewohner meistens niedergemetzelt, nur ein kleiner Theil davon konnte durch

Flucht in Serbien Rettung finden. Zu bemerken ist sehr, dass in Novosselo 300 zu Grunde gegangen sind, Andere ertranken in der Donau, während nur 10, sammt einem Mädchen (Fräulein) konnten über die Breite Donau hinüberschwimmen — nach der Walachei.

Die Zerstörung des Kossovo geschah folgendermassen: die Serben kamen im Dorfe selbst und luden sämtliche Bewohner nach Serbien hinüberzukommen, ein, die armen Leute aber schlugen ihnen dieses Anerbieten ab. Am darauffolgenden Tage gewahren die Bauern türk. Troups und giengen ihm entgegen. Der unbarmherzige Commandant Hassan-Beg aber, anstatt sich über die armseligen Weiber, die vorangiengen zu gedemütigen (?) (bemitleiden), liess Befehl über seine grimigen Soldaten ergehen, Alle im Nu niederzumachen. So geschah es auch! Dasselbe Geschick folgte auch über die anderen 12 erwähnten Dörfer. Die Bewohner der letzten von den 20 Dörfern haben sich besser besonnen, und als sie die Grausamkeiten der Türken sahen, entschlossen sich lieber ihr ganzes Egenthum zu verlieren, als ihr Leben einzubüssen. Sie giengen nach Serbien hinüber und v. dort nach der Walachei, wo sie heute noch durch Betteln ihre Nahrung finden. Die ersten Anstifter dieser Zerstörungen und Grausamkeiten, haben sich am meistens hervorgethan — Haggi Hassan-Beg, den wir heute als Pascha erhoben sehen — das ist ein Rang für seine guten Thaten, und der berückichtigte Säuer Fasli-Pascha, der Präsident des Orde de bataille, auf dessen Gutheissung die türk. Flotte Novosselo bombardierte.

Im Kreise Adlie wurden folgenden 6 Dörfer zerstört: Brakevzi, Gradskov, Schipikovo, Alover, Izvor, Rakoviza. Von diesen 6 D. — Brakevzi traf dasselbe Geschick wie oberwähntes Kossovo und zwar auf Befehl des Hassan-Pascha, die übrigen 5 — auf Befehl des Haggi Mirza-Beg — ein Cerkessen Bimbashi, hat man sie den wilden Baschibozuks preisgegeben.

Im Kreise Belogradtschik: Boroviza, Protopopinzi, Pleschivez, Replene, Gorni- und Dolni-Lom, Tschuprenie, Salasch und Wlahovics. Die letzten zwei sind total zerstört und ein Theil der Bevölkerung, die sich nicht nach Serbien flüchtigen konnte, ist niedergemetzelt. Vier davon sind nur von den Cerkessen und Baschibozuk ausgeraubt, während

ihre Bewohner sich zerstreuten im Innere des Landes und erhalten sich heute nur durch Betteln.

Hier, Herr Redacteur, in Kürze einiges über die Grausamkeit der Türken, welche unser Sandzak so verwüsteten und zwar unter dem Schatten unseres erhabenen Sultans und sein so viel gelobten Mütessarif — Rifat-Pascha; da die Hohe Pforte in dem letzten grosse Verdienste erkannte, wurde er zum Vali v. Rustzuk ernannt und bei dieser Gelegenheit zum Vezir-Rang gehoben. Soll Europa ein für allemal daraus ersehen, was für Beispiele unsere Regierung an ihren Beamten bezeugt und auf welcher Art und Weise die Pforte die Gerechtigkeit unter ihren treuen Unterthanen einführen gedenkt, um diese nichtswürdigen Beamten besser zu decoriren. Jetzt wird Europa noch ihre Entschlüsse beharren und noch immer glauben, dass wenn die Türken nicht wären, finde sich keine geschicktere Hand jene Völker der Balkanhalbinsel zu regieren.

K.

10.

Писмо на Др. Цанковъ и Марко Балабановъ до Ф. Каницъ отъ Лондонъ, 3 октомврий 1876 г., върху оказаня имъ тамъ приемъ като делегати на българския народъ и за съдействие въ Виена.

Au très-honorable Monsieur
Monsieur F. Kanitz
à Wienne.

Très-honorable Monsieur,

Nous sommes à Londres depuis dix jours. Comme vous savez, notre voyage dans cette capitale était inévitable, vu, d'un côté, les sympathies que la nation anglaise a manifestées d'une manière si éclatante envers notre malheureux pays, de l'autre, l'attitude du gouvernement anglais dans les circonstances actuelles. Une fois ici, nous ne pouvions ne pas remettre à Lord Derby le mémoire dont nous sommes porteurs, de la part de notre nation, pour les six grandes puissances de l'Europe. Le noble Lord a bien voulu recevoir ce mémoire, ainsi qu'une supplique pour la reine d'Angleterre. A hier, lundi, à 3¹/₂ h. nous étions chez lui

en audience particulière. Ceci fait, et en égard à la rapidité avec laquelle nous ont paru marcher les événements politiques, nous nous sommes décidés à remettre le même mémoire à M. M. les ambassadeurs des autres grandes puissances, les priant de le faire parvenir le plutôt possible à leurs souverains respectifs. Cette démarche ne change en rien notre projet de visiter prochainement toutes les cours afin de les prier de prendre en sérieuse considération l'état vraiment insupportable de notre nation et de mettre à exécution les idées exposées dans le mémoire.

Nous ne vous envoyons copie de ce mémoire, parce que vous le verrez certainement dans un journal quelconque.

En attendant, notre cher Monsieur Kanitz, nous vous prions de vouloir bien travailler chez qui de droit à l'effet de rendre notre tâche plus facile pour quand nous serons à Wienne. Vous savez que vous avez déjà des droits acquis à la reconnaissance de notre pays.

En terminant, nous vous prions de vouloir bien agréer l'expression de nos meilleurs sentiments.

le 3 Octobre 1876.
London, 28 Warwick Str.
Regent Str. W.

tout à vous
D. Zankof m. p.
Marco D. Balabanow
m. p.

11.

Писмо отъ Черна-вода, 5/17 октомврий 1876 г., върху слуха за нападение на турцитъ по-диръ байрама върху християнитъ и мър-китъ за осуетяването му.

Tscherna-Woda, 5/17 October 1876.

Vor einer Woche war das Gerücht unter der hiesigen Bevölkerung: Engländer, Franzosen, Bulgaren, Griechen, Walachen und Deutschen, verbreitet, dass die Türken im Vereine mit den Čerkessen von den Kreis-Dörfern, eine Verschwörung existire und zwar nach Beenden des Bairam-Festes werden sie auf die Christen überfallen und sollen alle Giaurs — ohne Ausnahme der Nation (vor 2—3 Monaten galt dies nur für die Bulgaren, wie es auch auf vielen Or-

ten geschah; jetzt sagen die Türken: alle Giaurs sind unsere Feinde, wir müssen aufstehen und Alle ohne Unterschied niedermetzeln und uns ihre Reichthümer aneignen.) zum Mahomed schicken. Deshalb fürchteten sich hier Alle — klein und gross, Europäer und Nichteuropäer, die meisten europäischen Frauen verliessen unseres Städtchen und begaben sich nach Küstendsche, wo englische Schiffe vor Anker lagen und ins Ausland überführten — meistens nach d. Walachei. Das Schrecken unter den Zurückgebliebenen war sehr gross und sie wollten auch fortfliehen. Dies dauerte nur kurze Zeit, da selbst der Director der hiesigen Eisenbahn Herr Haril und sein Bruder, versicherten die Bevölkerung dass sie den Lord Sir Henri Elliot nach Constantinopel um Massregeln vorzutreffen ersucht haben, zwar die galatzer englische Flottille schleunigst nach Tscherna-Woda abgehen zu befehlen. Wirklich, heute Früh langte die verlangte Flotte an, nach Mittag kamen auch der Müttesarif v. Tultscha, der englische Consul v. Küstendsche und der Kaimakam v. Medschidje an und sogleich wurde eine Sitzung abgehalten auf welcher verlangt wurde die Redelführer dieser Verschwörung zu ergreifen. Im Folge dessen wurden 5—6 Türken und Čerkessen verhaftet und wie gewöhnlich verlangte der Müttesarif die Bürger sollen eine Masbatta unterschreiben, worin ausgesagt wird dass hie keinerlei Störungen vorkamen. Dies misslangte: Niemand wollte unterschreiben. Der Director mit d. engl. Consul verlangten v. d. Müttesarif Garantien, dass solche Störungen und Befürchtungen nie mehr vorkommen dürfen. Dies hat so viel genützt, dass 5—6 Blutgierige — Pomaken (Türken) in die Kerker geworfen wurden und die Übrigen unter denen sich ein Hodscha-Dervisch befindet, der die Türken zum Christen Massacrée vorbereitete, werden verfolgt. — Gerade jetzt, als ganz Europa Garantie v. Sultan verlangt, werden noch solche Art Schrecknisse verbreitet.

12.

Писмо отъ Браила, 13/25 октомврий 1876 год., върху ограбването и затварянето български работници отъ Пиротско при връщането имъ изъ Влашко презъ Ломъ-паланка и строителството на Рифатъ паша въ Видинъ.

Braila, 13/25 October 1876.

Vor etwa 20 Tagen, die Arbeiter auf dem Landgute (Moschie) des Stephan R. Beron in der Zahl v. mehr als 250 Mann sämmtliche aus dem Piroter-Kreis, erfuhren dass ihre sämmtlichen Familien v. den Baschibozuk niedergebracht worden sind und ihre Wohnstätte den Flamen preisgegeben. Deshalb wollten sie sich selbst am Ort und Stelle überzeugen gehen. Der Herr S. R. Beron konnte sie v. ihrem Vorhaben nicht zurückhalten, zahlte ihre Löhne aus (1500 Lira türk.), sie liessen sich durch d. türk. Consul mit guten Pässen versehen und so fuhren mit dem oesterr. Schiffe in Lom-Palanka aus. Die dortige Behörde liess sie alle verhaften, des Geldes Werth hat man sie im Kerker beraubt wo sie noch heute hinein schmachten. Die Motive der Verhaftung sind, dass diese Arbeiter, die jedes Jahr nach den Fürsterthümern ziehen um ihre Nahrung zu suchen, wären die wahren Comitas (Störer) d. h. Insurgente. Wir werden noch viele andere Fälle jetzt im Herbst als die bulg. Gärtner heimkehren, die bis 20,000 Mann kommen zu verzeichnen haben.

*

Bevor der Riphat Pascha zum Müttesarif v. Widdin geschickt war, war er ein einfacher Mektüptschi beim Mithat-Pascha, als der Letztere noch General Gouverneur in Rustzuk fungirte. Er kam in Widdin und nach dem Beispiele Mithats, beschäftigte er sich Anfangs mit d. Ausbesserung der schlechten Landstrassen, denn dadurch wollte er sich dem Publikum mehr empfehlen. Er liess auch einige Gemeinde-Gebäude bauen die ich hier erwähnen möchte: Senaihane, Hôtel des Beledje, und die noch im Bau stehenden 2 Gebäude — die Agentur und das Zollamts-haus. Die guten Thaten kennzeichneten ihn sehr, noch mehr v. den Bauern, da er der eigentliche Urheber ist die Landstrassen auszubauen und somit den regen Verkehr mit der

Stadt zu erleichtern. Bis zu seiner Zeit kostete der Bevölkerung grosse Mühe die Producten nach einer Donau-Landungsplatz zu führen. Aber die Mittel, die der Riphath-Pascha bei dieser Angelegenheit ergriff, sind gar nicht zu loben, denn er liess einige Zapties nach den Dörfern schicken um die Bauern dazu aufzufordern. Jeder muss glauben, dass in der Türkei diese Arbeiten nur umsonst ausgeführt werden und welch' grosse Schaden erleidet der arme Bewohner: gerade als der Landmann seinen Acker besäen muss, oder vielleicht die Früchte v. dem Felde wegbringen, kurz und gut als er am Felde nothwendig arbeiten, treiben ihn die barbarischen Zapties weg und sehr oft kommt der Fall vor dass der Bauer v. lauter Qualen nicht lebendig heimkehrt.

Der Platz auf welchem heute das Senaichane erhoben steht, wurde v. der bulg. Gemeinde weggerissen. Hier war noch das einzig zurückgebliebene v. den Alterthümern Bulgariens und zwar „die Kirche Sveti Petko“. Die Vorgänger Riphaths haben diese Kirche in einer Schmiede verwandelt, worin die Ketten für die Räuber gefertigt wurden. Riphath machte noch mehr: er liess ihren grössten Theil niederreissen, verwandete auf andere Bauten die grossen voll mit Aufschriften bedeckten Steine, die allein nur in der Lage wären das Alterthum dieses bulg. Heiligthums zu bezeugen.

13.

Писмо отъ Д. Цанковъ до Ф. Каницъ отъ Букурещъ, 9 февруарий 1877 г., върху очакването да се обяви войната.

Bucarest 1877 Fevrier 9.

Mon cher Mr Kanitz,

Je suis en retard de vous écrire, parce que j'avais besoin du temps pour m'orienter dans les affaires bulgares de la Roumanie. D'ici il n'y a pas grande chose à vous dire si ce n'est que tout le monde, vieux ou jeunes, attende avec impatience la déclaration de la guerre à la Turquie. Même avec l'éloignement de Mithat pacha, on ne croit pas ici que les Turcs seront plus raisonnables.

Si les Turcs avaient adhéré aux premières proposi-

tions de la Conférence, je vous assure qu'aucun Bulgare ne serait pas resté hors de la Bulgarie pour travailler contre l'Empire Ottoman. Mais si l'Europe, en faisant accepter par la Turquie le soi-disant projet métigé de la Conférence, ne revenait à ses premières propositions, je peux dire d'avance qu'il n'y aura pas de pain en Bulgarie.

Quant à la guerre, tout le monde la croit indispensable. Mais tout les Bulgares raisonnables la désire avec un résultat qui fasse subsister la comission internationale projetée par la Conférence pour l'exécution du Règlement de la Bulgarie. Cette comission serait une institutrice pour apprendre aux Bulgares à vivre en corps institué. L'Autriche, quoiqu'elle fasse pour le bien du peuple bulgare, ne doit pas perdre de vue les bienfaits d'une telle cernission, mais bien-intentionnée.

La plupart des volontaires bulgares sont retournés de la Serbie; ils sont instalés dans différents endroits de la Roumanie pour attendre les événements. Ils sont nourris par la charité des Bulgares riches de la Roumanie. Une certaine d'entre eux sont allés à Kischenef; on les y a retenus, mais on ne veut pas recevoir d'autres, probablement pour ne pas faire deux fois les frais de voyage.

Mon adresse à Bucarest:
105 Calea Moşilor.

tout à vous
D. Zancof. m. p.

14.

Писмо отъ Д. Цанковъ до Ф. Каницъ отъ Русе, 16/28 юлий 1881 г., върху следването на Джеряму въ Виена.

Roustchouk, 16/28 Juillet 1881.

Mon cher Monsieur Kanitz,

L'an passé lorsque je vous ai prié de vouloir bien me dire combien je dois payer pour l'entretien de Nedelka dans l'école normale, vous m'avez averti que les membres du Museum Oriental ont bien voulu l'entretenir encore une année aux frais de la société. La libéralité de cette société doit cesser dans un moment où je me trouve dans un grand embarras même pour mon entretien personnel et de ma femme,

car par ordre du gouvernement actuel de la Bulgarie je ne dois pas vivre à Sophia, ni à Tirnova, mais dans une autre des villes de la Bulgarie sous la surveillance de la police et sans droit de pouvoir obtenir un emploi d'instituteur dans les écoles communales.

J'ai choisi pour mon séjour Roustchouk, et certainement je n'y mourrai pas de faim, mais je m'inquiète beaucoup de Nedelka que, comme vous le savez, je désire voir finir les études d'une école pédagogique. Vous avez été toujours trop bon pour moi et pour ma fille pour ne pas recourir à votre bienveillance et vous prier de vouloir bien intervenir auprès des membres du Museum afin que Nedelka puisse finir l'école normale et qu'elle puisse ainsi arriver au but que se proposait cette société en acceptant des élèves bulgares.

Dans le cas que Nedelka ne pourrait plus continuer des études à Vienne,* je vous prie de vouloir bien m'avertir le plutôt possible jusqu'à quelle date elle pourrait continuer son séjour à Vienne.

J'ai l'honneur d'être votre serviteur

D. Zankof.
m. p.

* [Бележка на Каницъ:] beantw. mit O u i !